

60.D.17

GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE TAAL IN HOOFDTREKKEN GESCHETST

VIERDE HERZIENE EN VERMEERDERDE DRUK

DOOR

Prof. D^r C. G. N. DE VOOYS



RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

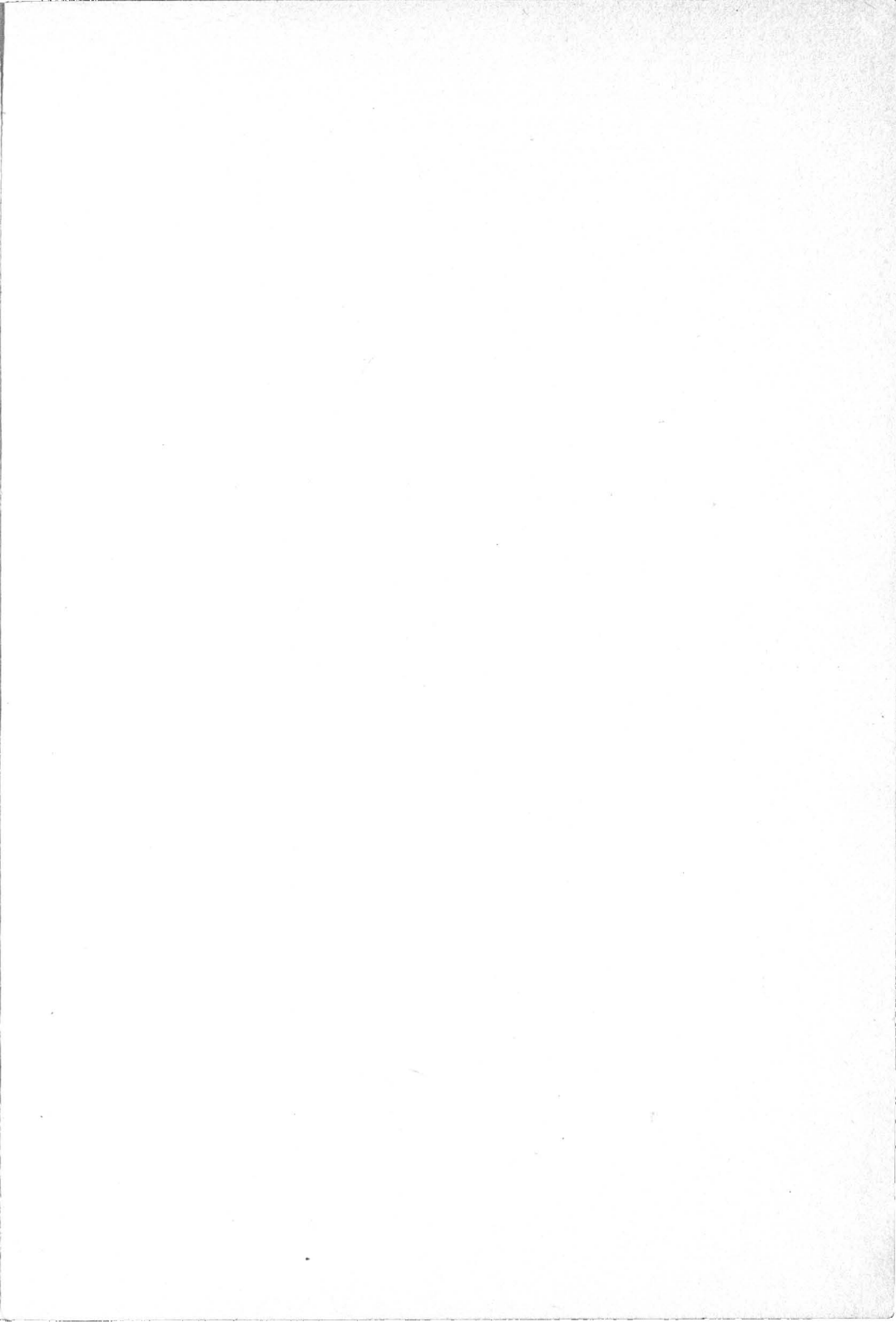


0260 7863

1946

DE SIKKEL, LAMORINIÈRESTRAAT 116, ANTWERPEN
J. B. WOLTERS, GRONINGEN

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.



INHOUD

	Blz.
Een woord vooraf	9
Inleiding	11

HOOFDSTUK I

DE PERIODE VOOR ± 400 . DE NEDERLANDEN BEWOOND DOOR KELTEN, GERMANEN EN ROMEINEN. DE MIDDELEEUWEN TOT ± 1200

1. De taal van de oudste bewoners	12
2. Invloed van het Latijn op het Oud-Germaans	14
3. Toestanden na het terugtrekken van de Romeinen	17
4. De periode van het Oud-Nederlands ($\pm 400 - \pm 1100$)	19
5. Glossen in Latijnse teksten	21
6. Mogelijkheid van Oud-Nederlandse teksten	22
7. Invloed van de Gallo-Romeinse cultuur	22
8. Invloed van het geschreven en gesproken Middeleeuwse Latijn op de landstaal	24 ✓
9. Het Middelnederlands vóór de overlevering van teksten	26
10. Invloed van het Frans	27 ✓

HOOFDSTUK II

HET MIDDELNEDERLANDS SEDERT DE OVERLEVERING UIT SCHRIFTELIJKE BRONNEN

11. De oudste « Dietse » teksten	29
12. Indeling van het Middelnederlands naar de landstreken: Limburgs, Vlaams, Brabants, Hollands	30
13. Niet-litteraire bronnen	33
14. Enige eigenaardigheden van de verschillende gewesttalen	34
15. Verschil in woordgebruik	36
16. Invloed van het Frans	37 ✓
17. Taalmenging en taaluitstraling	39
18. Chronologische onderscheiding	39
19. Taalkringen	40
20. De taal van Recht en Bestuur	42
21. De taal van Kerk en Godsdienst	43
22. De taal van de letterkunde	45

*11
Historische
en spraak
in woorden.*

23. Duitse invloed op de letterkundige taal in de veertiende eeuw . . .	47 ✓
24. De opkomende rederijkerstaal	48
25. De invloed van het onderwijs	49
26. De invloed van de boekdrukkunst	50

HOOFDSTUK III

DE ZESTIENDE EEUW

27. Een tijdperk van overgang	52
28. Invloed van de reformatie, Bijbelvertaling en stichtelijke lektuur. De « Oosterse » taal	53 ✓
29. Andere Oostelijke invloeden op het Nederlands	55 ✓
30. De rederijkerstaal	55
31. Achteruitgang van de Zuidelijke Nederlanden. De Vlaams- Brabantse immigratie	57
32. De invloed van de renaissance op taalbeschouwing en taalgebruik .	58
33. Regeling van de spelling, in verband met normen voor algemeen spraakgebruik	60
34. De zestiende-eeuwse lexicografie	63
35. De « Twee-spraack » als eerste renaissance-spraakunst	66
36. Het opkomende purisme	68 ✓
37. Invloed van humanisme en renaissance op de letterkundige taal in de tweede helft der zestiende eeuw	70
38. De studie van de zestiende-eeuwse taal	71

HOOFDSTUK IV

DE ZEVENTIENDE EEUW

39. Taaltoestanden in de Noordelijke gewesten omstreeks 1600	72
40. Bevolkingsmenging in de grote steden	74
41. Standverschil, Ontstaan van « beschaafde taal »	75 ✓
42. Verandering en verrijking van de woordvoorraad	77 ✓
43. Verfransing van de omgangstaal in hogere kringen	78
44. De geschreven taal in de zeventiende eeuw	80
45. Het taalonderwijs en de schoolboeken	81
46. De volkslektuur	82
47. De praktijk van het schrijven	82
48. Renaissance-invloed op grammatica en stijl	83
49. Het taalgebruik van belangrijke dichters en schrijvers	85
50. Jacob Cats	86
51. Constantijn Huygens	87
52. G. Adr. Bredero	88
53. P. C. Hooft	90
54. J. van den Vondel	92

belangstelling voor taal en spelling in de 19e eeuw.

Blz.

55. Streven naar een standaardtaal voor de vertaling van de Statenbijbel	95
56. De ambtelijke taal	98
57. Taalgebruik in wetenschappelijke geschriften	99
58. Studie van de moedertaal in de zeventiende eeuw	100
59. Lexicografie	102 ✓
60. Het Nederlands in de Zuidelijke gewesten	103
61. Toenemend gezag en uitbreiding van het Hollands-beschaafd taalgebruik	105
62. Taalreglementering in Frans-classicistische geest	107
63. Verspreiding van het Nederlands buiten de gewestelijke grenzen	109 ✓

+ wetensch. studie v. de eerste taal.

HOOFDSTUK V

DE ACHTTIENDE EEUW

64. Heerschappij van de « schrijftaal »	110
65. Volkseigen taal in prozageschriften	111
66. Toenemende verfransing van de taal der hogere kringen	112 ✓
67. Letterkundige taal, in poëzie en proza	114
68. Toenemende invloed van de taalreglementering	115
69. Ambtelijke taal. De welsprekendheid van de kansel en van de balie	116
70. Verdieping van de taalstudie. Balthasar Huydecoper en Lambert ten Kate	117
71. De spraakkunstbeoefening in de oude banen	120
72. Lexicografie	121
73. Reactie tegen de classicistische taalbeschouwing	123
74. Invloed van nieuwe letterkundige stromingen op het taalgebruik	123
75. Vrijking van de woordvoorraad. Vreemde invloeden	125 ✓
76. Zuid-Nederlandse taaltoestanden	126

de 18e eeuw is de 19e eeuw

+ taalonderwijs en taalbeelden van des Rocher en Verbeke's pleidooi voor de moedertaal.

HOOFDSTUK VI

DE BATAAFSE REPUBLIEK. DE INLIJVING. DE EERSTE JAREN VAN HET KONINKRIJK (1795 - ± 1835)

77. Streven naar taaleenheid. Regeling van een officiële spelling en spraakkunst	129
78. De taalbeschouwing en de taalpraktijk onder Siegenbeek's invloed. Verzet van Bilderdijk en Kinker	132
79. De toongevende letterkundige taal	133
80. Vreemde invloeden en <i>bestrijding daarvan</i>	136 ✓
81. Ontwikkeling van de woordvoorraad. Lexicografie	137
82. Taaltoestanden in de Zuidelijke Nederlanden in de Franse tijd	139
83. De vereeniging van Zuid- en Noord-Nederland	140
84. Jan Frans Willems	142

HOOFDSTUK VII

DE GIDS-TIJD. OPKOMST VAN DE TAALWETENSCHAP (± 1835 - ± 1885)

	Blz.
85. Gesproken en geschreven taal in het midden van de negentiende eeuw	144
86. Letterkundige taal : romantiek en realisme	145
87. Wetenschappelijke taalstudie	148
88. Matthias de Vries	149
89. De spellingregeling : L. A. te Winkel. Het « Nederlandsch Woordenboek »	149
90. Taco Roorda als tegenstander van M. de Vries	152
91. De school van M. de Vries	153
92. Multatuli's invloed	154
93. Verandering in de woordvoorraad tengevolge van maatschappelijke ontwikkeling	155 ✓
94. Vreemde invloeden. Taalzuivering	156 ✓
95. De expansie van het Nederlands buiten Europa	158 ✓

HOOFDSTUK VIII

HET NEDERLANDS IN BELGIE (1830 - ± 1890)

taal en letterk.
congruentie

96. Onderdrukking en herleving : de Vlaamse beweging	160
97. De zogenaamde spellingoorlog	161
98. Gesproken en geschreven taal. Het taalpartikularisme	163
99. Letterkundige taal	164
100. Taalstudie	166
101. Gallicismen en germanismen. Taalzuivering	167

HOOFDSTUK IX

DE ONTWIKKELING IN NOORD-NEDERLAND SEDERT ± 1885

vreesbare
invloeden
taalwetenschap

102. De verbreiding van het algemene Nederlands : gesproken en geschreven taal	169
103. De letterkundige taal. De Nieuwe-Gids-beweging	171
104. Veranderingen in de woordvoorraad door maatschappelijke oorzaken	173 ✓
105. Vernieuwing van taalstudie en taalonderwijs	174
106. Spellingvereenvoudiging	176

HOOFDSTUK X

DE ONTWIKKELING IN ZUID-NEDERLAND SEDERT ± 1890

107. Gesproken en geschreven taal	178
108. De letterkundige taal. De kring van Van Nu en Straks	180
109. Wetenschappelijke taalstudie	181

HOOFDSTUK XI

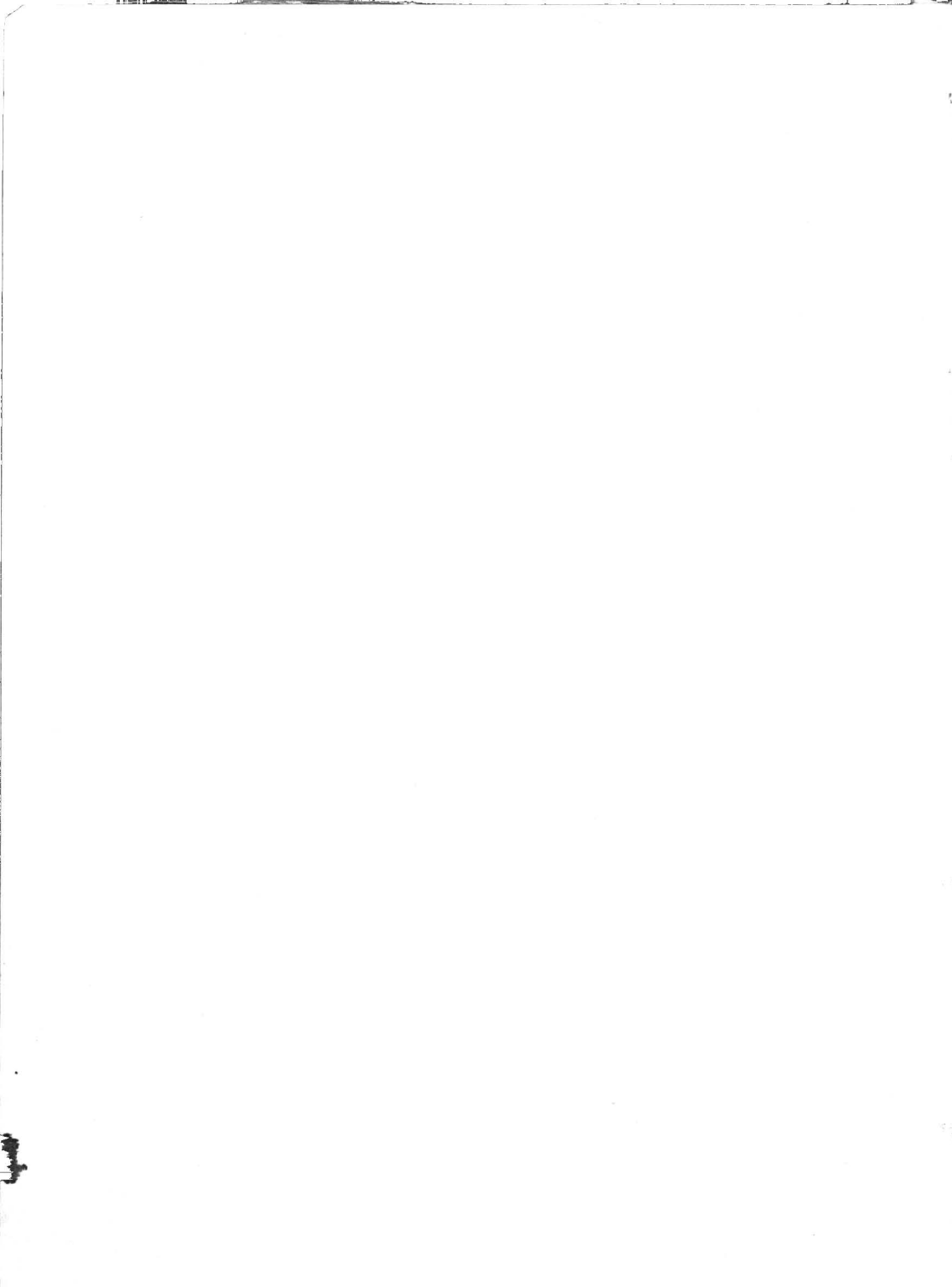
HET AFRIKAANS

Blz.

110. Het ontstaan	181
111. De overwinning van het Afrikaans op het Nederlands	183 ✓
112. De letterkundige taal	184
113. Vreemde invloeden. Taalzuivering	185 ✓
114. Taalstudie	187

BREDERE AANTEKENINGEN

I (bij § 4) : Naamkunde	188
II (bij § 25) : Onderwijs en schoolboeken in de Middeleeuwen	189
III (bij verschillende paragrafen) : Woordkunde	190
IV (bij § 105) : Nederlandse dialekstudie	191
Register van persoonsnamen	194



EEN WOORD VOORAF

Niet meer dan een « schets », een ontwerp, heb ik in dit boek willen geven. Voor een volledig uitgewerkte *Geschiedenis van de Nederlandse taal* acht ik de tijd nog niet gekomen. Het bezwaar dat ik in 1913 ontwikkelde (1), namelijk het gebrek aan onmisbare voorstudie, geldt nog steeds. Men zal dus in de volgende bladzijden, waarin ik beknopt de stof samenvatte die ik sinds vele jaren op mijn kolleges pleeg te behandelen, menige paragraaf vinden die ik op grond van eigen studie of die van anderen had kunnen uitwerken, maar ook verscheidene die beknopt moesten blijven, omdat ik daarin slechts desiderata kon aanwijzen. Toch leek het mij nuttig, nu reeds een poging te doen om de hoofdlijnen vast te stellen en het beschikbare materiaal te groeperen, voornamelijk met de bedoeling, anderen op te wekken om aan de verdere opbouw mede te werken. Men zal bemerken dat ik opzettelijk al wat op de ontwikkeling van de klank- en vormleer betrekking heeft, bijna geheel terzijde gelaten heb, niet omdat ik dit minder belangrijk acht, maar omdat het m. i. beter een plaats kan vinden in een met deze geschiedenis parallel lopende historische grammatica, van het Middelnederlands tot op onze dagen.

Hoewel het niet overal mogelijk was, heb ik getracht de tekst enigszins leesbaar te maken, door mij niet geheel van aanhalingen en voorbeelden te onthouden. Meer gevorderde studenten en ervaren vakgenoten hoop ik een dienst gedaan te hebben met mijn *Aantekeningen*, waarin ik óf verwijs naar uitvoeriger behandeling van hetzelfde onderwerp, óf de gegevens verschaf voor eigen zelfstandige studie. Juist het aanwijzen van leemten kan aanvullend onderzoek uitlokken. Deze Aantekeningen zijn niet bedoeld als een volledige bibliografie, vooral niet op die punten, waar men elders (2) uitvoeriger inlichtingen kan vinden.

Niemand is beter dan de schrijver zelf overtuigd dat deze schets

(1) In het artikel *Wensen en wenken voor een « geschiedenis van de Nederlandse taal »*, in *De Nieuwe Taalgids* VII, 65 vgl.

(2) O. a. in Te Winkel's *Geschiedenis der Nederlandsche taal* en de door Stoett bijgewerkte aantekeningen op Verdam's *Uit de Geschiedenis der Ned. Taal* of in de zeer nauwkeurig bewerkte aantekeningen in Van der Meer's *Historische Grammatik*, blz. cxxv-cliii.

voor veel verbetering en aanvulling vatbaar is. Alle wenken die daartoe kunnen bijdragen, en alle gegevens die men mij verschaffen kan, zullen dus dankbaar aanvaard worden.

Utrecht, Sept. 1931.

C. G. N. DE VOOYS.

BIJ DE TWEEDE DRUK

Deze herdruk, vijf jaar na de eerste uitgave, vereiste vrijwat verbeteringen en aanvullingen. Om praktische redenen heb ik de *Aantekeningen* grotendeels verwerkt tot noten onder de tekst. Op verzoek van verschillende zijden is aan het slot een Register opgenomen. Voor een brede uitwerking van deze schets achtte ik ook nu nog de tijd niet gekomen.

Utrecht, Juni 1936.

C. G. N. DE VOOYS.

BIJ DE DERDE DRUK

Ook deze herdruk bevat een groot aantal verbeteringen en aanvullingen, voornamelijk in de aantekeningen, waarbij rekening gehouden is met de uitkomsten van velerlei studie in de laatste zes jaren. De opzet en het karakter zijn ongewijzigd gebleven.

Utrecht, Aug. 1942.

C. G. N. DE VOOYS.

BIJ DE VIERDE DRUK

De achter ons liggende oorlogsjaren hebben niet veel stof opgeleverd voor verbetering en aanvulling van de vorige druk. Voornamelijk zijn de aantekeningen hier en daar vermeerderd.

Utrecht, April 1946.

C. G. N. DE VOOYS.

INLEIDING

Wie zich verdiept in het verleden van een taal, dient zich bewust te zijn, en moet er in leren berusten, dat een volledige reconstructie onmogelijk is. Een taal in zijn levensvolheid kan men slechts leren kennen in de eigen tijd. Uit het verleden kent men alleen geschreven, d.w.z. met tekens aangeduide taal : het geluid zelf, het ritme, de intonatie zijn slechts te gissen. Bovendien is altijd slechts een gedeelte van wat eenmaal bestaan heeft schriftelijk vastgelegd of overgeleverd.

Onder een ouder geslacht van taalkundigen heersten omtrent de geschiedenis van de taal tweeërlei opvattingen. Enerzijds legde men de volle nadruk op de ontwikkeling van klank- en vormleer, in overeenstemming met de opzet van Paul's Grundriss; anderzijds beperkte zich de belangstelling tot de algemene «schrijftaal», zonder dat men trachtte de velerlei schakeringen van gesproken taal daarachter te zoeken, of de individueel gekleurde literatuurtaal te ontleden. Daardoor ontbrak maar al te zeer het verband tussen taal en maatschappij, tussen taal- en letterkunde (1). Sedert vooral Brunot in zijn voortreffelijke *Histoire de la langue française* het voorbeeld gegeven heeft van een dergelijke breed opgezette geschiedenis, hebben zich wijde perspectieven geopend (2). Ontmoedigend is soms het besef dat bij ons voor een opbouw op zo brede grondslag de bouwstenen voorlopig te kort schieten of altijd zullen blijven ontbreken, maar daardoor kan de onderzoekingslust en de scherpzinnigheid geprikkeld worden om bijeen te garen wat nog te vinden is.

De samenhang van de Westgermaanse dialecten, die in de Nederlandse gewesten gesproken werden met het Oer-Germaans en hogerop met het Indo-Germaans, is in allerlei handboeken uitvoerig behandeld, en kan dus hier gevoelig achterwege blijven. Evenwel moet een overzicht van de Nederlandse taalgeschiedenis beginnen vóór de oudste teksten. Wij moeten trachten in het half-duister van de voorgeschiedenis door te dringen, al bepalen wij ons daarbij tot toestanden en gebeurtenissen op eigen bodem.

(1) Een verdienstelijke poging om ook deze onderwerpen in de geschiedenis van de Nederlandse taal te betrekken, deed reeds M. J. van der Meer in de *Inleiding* op zijn *Historische Grammatik der niederländischen Sprache* (Heidelberg, 1927).

(2) S. Feist : *Die deutsche Sprache* (1933) blijft weer hoofdzakelijk in de oude lijn. Ruimer is de zeer beknopte *Geschichte der deutschen Sprache* van Hans Sperber (1926).

HOOFDSTUK I

DE PERIODE VOOR ± 400. DE NEDERLANDEN BEWOOND DOOR KELTEN, GERMANEN EN ROMEINEN. DE MIDDELEEUWEN TOT ± 1200

1. *De taal van de oudste bewoners.*

Archaeologen en anthropologen hebben enig licht kunnen verspreiden over de praehistorische bevolkingen van ons land (1), maar voor de taalgeschiedenis hebben deze ontdekkingen geen belang, want de taal die het hunnebeddenvolk en het volk der koepelgrafheuvels gesproken hebben, zal voor ons altijd verborgen blijven. Deze oer-Europese talen kunnen op de latere invloed gehad hebben, want als een oude bevolking met primitieve beschaving de taal overneemt van nieuwe overheersers, kunnen klankwijzigingen plaats hebben en kunnen oude woorden en syntaktische eigenaardigheden voortbestaan. Van Ginneken meent, tot in de tegenwoordige dialekten, sporen te kunnen aanwijzen van een vroegere prae-Slavische bevolking (2). Al heeft de verbeelding daaromtrent vrij spel, zekerheid zal wel niet te verkrijgen zijn.

Op historische bodem staan wij omstreeks het begin van onze jaartelling, toen deze landen bewoond werden door Gallische en Germaanse stammen. De Zuidelijke Nederlanden werden grotendeels bewoond door Galliërs. Toen Caesar deze onderworpen had, vond hij in de landen aan de Rijnmond woeste, barbaarse stammen. Uit latere berichten, van Tacitus en Plinius, kennen wij de namen van verschillende Germaanse stammen: de Chamaven, die aan de Ysel woonden (Hama-land bij Deventer), en de Tubanten, waarvan de woonplaats moeielijk te bepalen is: vermoedelijk hebben ze nog een half nomadenleven geleid. Soms werden ze uit het Oosten opgedrongen door andere stammen; mogelijk losten ze zich daarin op, gingen te gronde, of wisselden van naam. Voor onze Oostelijke provincies mogen we wel « uitlopers aannemen van die stammen van het vrije Germanië, waar de Romeinse pogingen tot verovering schipbreuk hebben geleden ».

Anders was het in Zuidelijker streken, waar de Romeinen invloed kregen. Betrouwbaar is het bericht dat de Bataven, eenmaal een stam der Chatten, die het Taunus-gebied bewoonden, als oude bondgenoten door de Romeinen verplaatst werden naar de « insula

(1) Zie de tweede druk van Dr. J. H. Holwerda: *Nederlands vroegste geschiedenis*.

(2) Jac. van Ginneken: *Ras en taal* (Amsterdam 1935), geknopt samengevat in *Onze Taaltuin* IV, blz. 129 vlg.

Batavorum», om de uiterste grenzen van het Gallische gebied te beschermen tegen de barbaren aan de overzijde. De kern van dit eiland der Bataven moet de Betuwe geweest zijn, mogelijk ook een deel van het tegenwoordige Zuid-Holland. Hoe ver dit gebied zich langs en over de rivieren uitstreckte, is niet meer na te gaan. Volgens Tacitus waren de Canninefaten, in het Westen van Holland, van dezelfde afkomst als de Bataven.

Dat verschillende Germaanse stammen op oud-Keltisch gebied woonden, blijkt wel uit de oude plaats- en riviernamen. De naam van de Rijn is Keltisch; in de namen Nijmegen (Noviomagus), Loosduinen (-dunum), Alfen en Albiobola (de oude naam voor de Romeinse nederzetting te Utrecht) herkent men Keltische bestanddelen (1).

In de vanouds Keltische streken ten Zuiden van de Maas vindt men natuurlijk tal van eigennamen, persoons- en plaatsnamen, van Keltische oorsprong, b. v. Gent, Tongeren, wellicht ook Nijvel, Luik en de riviernamen de Leie en de Mandel. Talrijk zijn de plaatsnamen op *-ik*, die een Keltisch suffix *-aco* bevatten (2), b.v. Doornik, Kamerik. Wanneer men die ook in Noordelijker streken aantreft, dan is daarin waarschijnlijk een bewijs te zien, «dat de gallo-romaanse kultuur, langs Maas en Rijn ons land binnendringend, aan en bij de grote rivieren zich verspreidde, dàar, waar een keltogermaanse bevolking de neiging en de geschiktheid bezat ze op te nemen».

Op Keltische invloed wijzen enige overgenomen woorden als *ambacht*, *eed*, *gisel* (krijgsgevangene) en *-rijc* als bestanddeel van eigennamen (3). Van meer belang is, dat wellicht de overgang van de Germaanse *û* in de latere Mnl. *û* toe te schrijven is aan Keltische «inslag», aangezien dezelfde klankovergang plaats had op Gallische bodem, waar de Romeinse *oe*-klank in de Franse *u* overging (4).

Dat intussen de betekenis van het «Keltisch substraat» vaak overschat is ter verklaring van Nederlandse kultuur- en taalverschijnselen, is door Jan de Vries betoogd (5).

Van de taal der Batavieren en hun stamverwanten zijn slechts

(1) De Keltische bestanddelen in Oud-Nederlandse namen zijn bestudeerd door J. Mansion: *Oud-Gentsche Naamkunde*, zesde hoofdstuk.

(2) Zie Schönfeld over plaatsnamen op *-ik*, in *Ts. v. N. T. en L.* XXXVI. Dat men met deze etymologie voorzichtig moet zijn, betoogde Jan de Vries (*Ts. v. N. T. en L.* 1937, blz. 302-303). Naast Bunnik staat de oudere vorm Eunninchem; naast Lopik: Lobeke; Maurik ontstond uit Malderik.

(3) Zie F. Kluge: *Deutsche Sprachgeschichte* (1921), blz. 50.

(4) Volgens J. te Winkel en Jac. van Ginneken (*Handboek I*, blz. 85), maar door anderen betwijfeld (vgl. *Nieuwe Taalgids* XIII, 155).

(5) *De hypothese van het Keltische substraat*, in *Tijdschr. v. N. T. en L.* (1931), blz. 181 vgl.

een paar eigennamen bewaard. Tacitus noemt *Chariovalda*, waarvan het eerste deel overeenkomt met *here*, het tweede met *wout*, zodat het legeraanvoerder moet betekenen. De vorm is ouder dan wat daaraan in het Gotisch zou beantwoorden (*hariwalda), terwijl de eerste consonant overeenkomt met het latere Frankisch (vgl. Charibertus en Herbert, Chelpericus, dat met Helperije overeenkomt). H. Kern beproefde etymologieën van namen uit de taal der Batavieren en Franken», maar met onzekere uitkomst (1).

2. Invloed van het Latijn op het Oud-Germaans.

Een belangrijk verschijnsel uit deze periode, met vrij grote zekerheid vast te stellen, is de diepgaande invloed, die het Latijn op de taal van de Bataven gehad moet hebben (2). Reeds voor hun overplaatsing zullen deze bondgenoten van de Romeinen in hun leefwijze geromaniseerd geweest zijn. Uit de opgraving van een Bataafse boerehoeve op een der woorden in de Betuwe, uit de vondsten in het « oppidum Batavorum » bij Nijmegen, is gebleken dat deze Germanen gezeten landbouwers waren, die in geregeld verkeer met de Romeinen leefden. Hun zonen dienden in de Romeinse legioenen; door omgang met Romeinse handelaars en soldaten leerden ze het vulgaire Latijn min of meer verstaan; onbekende voorwerpen en voorstellingen leerden ze kennen met de benamingen van hun meer beschaafde bureu. Nadat de opstand van Claudius Civilis in 70 n. Chr. bedwongen was, kregen ze in hun nabijheid de bloeiende Romeinse kolonie Noviomagus, een uitstralingspunt van Romeinse kultuur. Dan beperken de Romeinen zich niet meer tot afweer, maar dringen langs de rivieren verder. De onderzoekingen en opgravingen van de laatste jaren toonden nederzettingen te Vechten, een oude vloothaven, en te Utrecht, de vloothaven op Arentsburg, die aan de gracht van Corbulo

(1) *Over de taal der Batavieren en Franken (Mededeelingen der Maatsch. van Ned. Lett.* 1865-66) o.a. over de naam *Velleda*, en *Een Bataafsche naam* ± 50, nl. *Vichtirmats* (Taal- en Letterbode II, blz. 294). Vgl. daarentegen Much in *Zs. f. d. Alt.*, 54, Anz. 36, 206 en *Wörter und Sachen* VI, blz. 222.

(2) De invloed van het Latijn op het Oud-Germaans is het eerst bestudeerd door F. Kluge in zijn *Vorgeschichte der altgermanischen Dialekte*, in het Nederlands bewerkt door J. H. Kern (1893), met toevoeging van Mnl. woorden. Een aanvulling gaf het proefschrift van K. Later: *De Latijnsche woorden in het Oud- en Middelnederduitsch* (Utrecht, 1903). Veel belangrijker is het werk van F. Seiler: *Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnworts* (4^e druk, 1925), omdat hij niet, als Kluge, een beredeneerde woordenlijst geeft, maar een stuk kultuurgeschiedenis, op grond van de ontleening der Latijnse woorden. Later had dat al enigszins gedaan in een slothoofdstuk (blz. 154). Kluge volgde deze voorbeelden in zijn latere *Deutsche Sprachgeschichte* (1921), blz. 129 vgl. Van groot belang is het op blz. 17 vermelde werk van Th. Frings: *Germania Romana* (1932).

gelegen heeft. Tot in de Friese terpen vond men de overblijfselen van Romeinse kultuur.

Deze kulturele invloed van een hoger ontwikkeld volk gedurende meer dan drie eeuwen moet wel diep ingewerkt hebben op de taal. Langs de gehele grens, van de boven-Donau tot de monden van de Rijn is dit merkbaar : het Gotisch bezat reeds een aantal Latijnse woorden, die in de eerste eeuwen na Christus uit deze grensgebieden doorgedrongen zijn naar de Zwarte zee, waar de Goten toen woonden. Maar — gelijk Kluge opmerkt — « der Ausstrahlungsherd der Lateinische Lehnwörter ist hauptsächlich das Rheingebiet von Mainz bis zum Meer ». In het Oud-Hoogduits vindt men de overgenomen woorden eerst in de achtste eeuw in geschriften; in het Nederlands pas omstreeks 1200, maar uit de aard van de woorden zelf blijkt dat ze toen reeds vele eeuwen in gebruik waren.

Bij de eerste aanraking met de Romeinen zullen de Germanen de termen van het hoger ontwikkelde krijgswezen hebben leren kennen, vooral wanneer ze zelf in Romeinse dienst kwamen. De geplaveide heerweg was een *strate* (via strata), de versterkingen bestonden in een *wal* (vallum) en schans-*palen* (palus); de afstanden werden gemeten met *milen* (milia). Ze konden kennis maken met een *poort* (porta), met een *kerker* (carcer) en *ketenen* (catena). Al kende het oud-Germaans verscheiden woorden voor strijd (hadu, wîch, gund), ze zullen daarnaast ook *camp* (campus) gehoord hebben. Langs de rivieren zagen ze de Romeinse vaartuigen met *riemen* (remus) en *ankers* (ancora); mogelijk is zelfs het woord *scip* (uit scyphus of scypus : beker) oorspronkelijk vulgair-Latijn.

Voor de legioensoldaten werd vaak de weg gebaad door de Romeinse handelaar, die er op uit trok met zijn *kar* (carrus), getrokken door lastdieren, die *ezel* (asilus), *mule* (mulus : muilezel) *somer* (saumarius : lastpaard), beladen met *zakken* (saccus) of *kisten* (cista). Zelfs het woord *kopen* is aan het vulgair-Latijn ontleend (cauponari, van caupo : bestuurder van de cantine, en tegelijk handelaar), evenals het Mnl. *menger* (in samenstellingen : koopman), uit Lat. mango. Namen van handelswaren (*wijn* uit vinum, *peper* uit piper), maten en gewichten (*mudde* uit modius, *pond* uit pondus), *munt* : moneta, *schotel* (scutella), *beker* (bicarium) zijn alle ontleend.

Begrijpelijk is ook dat de Germanen, die hutten van hout en leem en vlechtwerk kenden, het bouwen met steen het eerst bij de Romeinen waarnamen of van hen leerden, en daarbij de vreemde termen gebruikten, als *muur* (murus), *kalk* (calx), *tegel* (tegula), *pleister* (plastrum), *estrik* (astricus), *venster* (fenestra), *poort* (porta), *post* (postis), *pijler* (pilare), *sulle* (Mnl. = dorpel, Lat.

solea) *solre* (solarium), *kelre* (cellarium), *camere* (camera), *put* (puteus). Voor het huiselijk leven komen daarbij woorden als : *koken*, *keuken*, *pan*, *ketel*, *dis*, *schemel*, *fakkel*, *bekken*, *spiegel*, *molen*, *pers*, *trechter*, *fles*, enz.

Veel konden de Germanen van de Romeinse kolonisten ook leren voor hun akkerbouw en veeteelt. Uitheems zijn woorden als *vlegel*, *vork*, *kouter*, *sikkel*, *wan*; van planten : *vrucht*, *evene* (zwarte haver), *spelt*, *kool*, *bieten*, *stoppel*, *steel*, en het werkwoord *planten*. Zelfs de woorden *kaas* en *boter* ontleenden de Germanen, waarschijnlijk voor produkten die op andere wijze werden bereid dan zij gewoon waren. Daarbij komen dan nog tal van namen voor dieren, b. v. *zalm*, *pepel*, uit Lat. *papilio*, nog in Zuidelijke dialekten bekend (1).

Op diepgaande invloed wijzen vooral de overgenomen adjectieven als *zeker* (securus), Mnl. *kersp*, gekruld (crispus) en wellicht *kaal* (Mnl. *calu* : calvus).

De datering van al deze ontlningen is natuurlijk niet mogelijk : wellicht zijn er verscheidene eerst in een volgende periode overgenomen. Daartegenover staat dat er andere weer verloren gegaan kunnen zijn. Op hoge ouderdom wijzen sommige klanken als de *k* in *keizer*, *kelder*, *kelk*, *kist*, waar het latere Romaans een *s*-klank had (vgl. *kelder*, uit cellarium, met de latere *cel*, uit cella). Evenzo de *w* in *wijn* (Lat. vinum, met *w* gesproken), waar het latere Romaans een *v* had (vgl. het Mnl. *wiër* met het latere *vijver*, in verschillende perioden overgenomen uit vivarium). Evenzo de verschuiving van het accent (b. v. *outer* uit *altare*) en de umlaut. Voor het Hoogduits is een bewijs van vroegere overneming, dat de overgenomen woorden deelgenomen hebben aan de tweede klankverschuiving (pflanzen, Strasse), maar als wij diezelfde woorden, onverschoven in het Middelnederlands aantreffen, dan mogen we gerust aannemen dat ze aan de Rijnmonden ook reeds vóór de 6de eeuw gangbaar waren. Opmerkelijk is dat ook het praefix *aarts* en de suffixen *aar*, *ster* en *egge* een Latijnse oorsprong hebben.

Al deze woorden zullen niet van meet af onder alle Germaanse stammen bekend geweest zijn : er waren streken die met de vreemdelingen zelden kennis maakten en waar primitieve toestanden voortduurden. Daartegenover kunnen anderen, die in de onmiddellijke nabijheid van de luxueuse verblijven van rijke Romeinen woonden, of bij hen in dienst traden, veel meer van hun taal, overgenomen hebben, doordat ze geïmporteerde produkten (b. v. van tuinbouw), luxe-voorwerpen of vreemde dieren leerden kennen.

(1) Zie Schrijnen : *Vlindernamen in De Beiaard*, Jaarg. II.

Trapsgewijze zal de Romeinse kultuur dus doorgedrongen en afgedaald zijn.

Een nieuw licht werd op deze Gallo-Romeinse invloed geworpen door de woordstudie van Th. Frings in zijn *Germania Romana* (1932) (1). Behalve de zwakke invloed rechtstreeks van Italië over de Alpen en langs de Rijn bleek Noord-Gallië het grote reservoir te zijn, vanwaar de invloed langs de rivieren werkte, en zich van de kust uit over Engeland verbreedde, zodat er een kulturele gemeenschap ontstond van Trier tot Engeland. Onze streken bleken konservatief te zijn in het handhaven van oude woorden, die buiten de periferie door andere verdrongen werden (b. v. *zolder*, en *opperman*).

3. Toestanden na het terugtrekken van de Romeinen.

In de vierde eeuw gaat ons land geleidelijk verloren voor de Romeinse heerschappij en kultuur. De bezettingen in de uiterste grensstreken worden teruggenomen, zodat de opdringende Germaanse stammen niet terug te houden zijn. In Zuid-Limburg gaat de bloeiende Romeinse landkolonisatie te gronde. Welke verschuivingen en vermengingen in de Noordelijke streken plaats gevonden hebben, is uit de spaarzaam vloeiende bronnen niet op te maken. De vele namen van de oude volksstammen worden niet meer genoemd; in plaats daarvan horen we van de Franken die uit het Noorden oprongen. Mogelijk is daarbij te denken aan een verzamelnaam, en hebben zich verschillende kleinere gemeenschappen, onderling verwant in taal, daarin opgelost. Van Ginneken (*Handboek I*, blz. 67) neemt aan dat de Franken aanvankelijk in Salland (en Drente?) woonden, en sedert het midden der 4de eeuw in Taxandrië, vanwaar ze na 400 de streken tot de heerbaan van Keulen naar Boulogne veroverden, ongeveer de toekomstige taalgrens tussen Romaans en Germaans. Daartegenover onderstelde Jan de Vries dat *Franci* «vrije Germanen» betekent, «zonder dat daarmee aanvankelijk een bepaalde staf of stammengroep aangeduid werd.» Ook het verband tussen Salland en de Salische Franken betwijfelt hij (2). Van Wijk meende de vraag hoe een oude dialektkaart van Nederland van ± 400 er uit zou zien, op grond van moderne dialektstudie, aldus te kunnen beantwoorden: «waarschijnlijk Friezen in Groningen, Friesland en Noord-Holland benoorden het Y, ook in het Gooi; Saksen in Drente, Oost-Overijsel en -Gelderland,

(1) Vgl. M. Schönfeld: *Germania Romana en Romania Germanica* in *De Nieuwe Taalgids* XXIX, blz. 309 vgl.

(2) Zie Jan de Vries: *De Frankische Landname* in *Ts v. N. T. en L. LVI* (1937), blz. 291.

æ-Franken (of voorzichtiger æ-sprekers) van West-Vlaanderen tot de Noord-West-Veluwe en het Y; Ripuarische Franken in het Zuid-oosten (Limburg); Salische Franken in het overschietende deel, door de Waal gescheiden van de æ-Franken » (1). Daarbij is rekening te houden met het feit dat sommige streken: Zeeland, de Vlaamse kust, eerst laat bevolkt zijn, omdat ze door overstromingen onveilig waren. In de Zuidelijke Nederlanden waren de toestanden nog zeer vlottend. Voor de vierde eeuw woonden daar nog Kelten of tenminste gekeltiseerde, vroeger binnengekomen Germanen. Eerst in de tweede helft van die eeuw begint een geregelde germanisering. Van groot belang, ook uit taalkundig oogpunt, zijn de onderzoeken van Des Marez over de Frankische kolonisatie in de Zuidelijke Nederlanden (2). Hij toont aan, hoe de Salische Franken, die in 358 onder keizer Julianus toestemming kregen om zich binnen de rijks grenzen in Taxandrië (Noord-Brabant) te vestigen, met dat onvruchtbare land ontevreden, een kolonisatie begonnen langs de dalen van de Schelde en de Leie. Dit waren geen veroverings- of plundertochten, maar een langzame infiltratie, in reeds ten dele gekultiveerde gebieden, die hij in de 4de en 5de eeuw dateert (tussen 358 en ± 450). De Frankische kolonisatie van de West-Vlaamse kuststrook, meent hij, had eerst tussen de zevende en negende eeuw plaats. De oudste bevolking in die streek schrijft hij toe aan een Saksisch-Friese kolonisatie, niet alleen op grond van een nog merkbare inslag in het West-Vlaams, maar ook op grond van het in die streken heersende recht, dat meer met het Saksisch-Friese dan met het Frankische overeenkwam. Op de toegevoegde kaart wordt aan Zeeland een Friese bevolking toegeschreven, overeenkomstig de vroegere mening dat de Friezen de gehele kuststrook bewoonden, maar deze opvatting is door moderne onderzoekers losgelaten (3). Men neemt aan, dat langs de Hollandse en Vlaamse kusten volksstammen gewoond hebben, waarvan de taal verwant was met Friese, Saksische en Angelsaksische dialecten aan de overzijde van het kanaal, en vat de taalverschijnselen samen met de naam *Ingwaecoons* (b. v. *muiden* in de plaatsnaam Diksmuiden en het Vl. pronomen *uis* = ons) (4).

(1) *Over dialektgrenzen in De Nieuwe Taalgids* VI (1912), blz. 125-126.

(2) Zijn uitvoerige verhandeling werd uitgegeven in de werken van de Brusselsche Academie van Wetenschappen. 1933: *Le problème de la colonisation franque*.

(3) Dat de verbreiding van de Friezen en daarmee de Friese invloed overschat is, betoogde C. B. van Haeringen in een tweetal artikels: *Friese elementen in het Hollands* (*Nieuwe Taalgids* XVII, 1) en *Sporen van Fries buiten Friesland* (*Ts. v. N. T. en L.* XL, 269).

(4) Vgl. G. G. Kloeke: *Zum Ingwäonismenproblem in Niederdeutsche*

Ook de mening van Huizinga dat vóór de late Middeleeuwen de Groningers van zuiver Fries ras waren, en dat de Groningse ommelanden door het indringen van een Saksische bevolking hun oorspronkelijk Fries karakter verloren, wordt niet algemeen meer aanvaard (1), al staat het vast dat onder invloed van de stad Groningen het Fries teruggedrongen is.

4. *De periode van het Oud-Nederlands* (± 400 — ± 1100).

Ook in deze periode ontbreken vrijwel alle gegevens voor een samenhangende taalgeschiedenis.

In het Zuiden was de Germaanse expansie aanvankelijk tot ver in het tegenwoordige Frankrijk doorgedrongen (2), maar de Germaanse taal wijkt geleidelijk terug tot de tegenwoordige taalgrens in België (3). De op Romaans gebied gevestigde Frankische vorsten strekken hun heerschappij naar het Noorden uit: de Merowingers, en later de Karolingers, versterken hun macht in het Noorden en trachten de Saksers te onderwerpen. De Christelijke prediking bewerkt een omkeer in de levensbeschouwing; kerken en kloosters worden centra van cultuur. Zulke feiten moeten ook op de taalontwikkeling een machtige invloed gehad hebben, maar dit alles ligt in een ondoordringbaar duister. En toch, evenals de archaeoloog de kleinste scherven verzamelt, zo moet ook de taalonderzoeker de schaarse gegevens voor de oude taal niet versmaden. Die zijn te zoeken in oude plaatsnamen, persoonsnamen en in toevallig opgetekende woorden in Latijnse teksten.

De wetenschappelijke studie van plaatsnamen, in het midden van de 19de eeuw begonnen en in de laatste tijd ijverig voortgezet,

Studien (Festschrift Borchling 1932), blz. 338 en K. Heeroma: *Ingwaeoons* (in Ts. v. N. T. en L. LVIII, 1939). Vgl. van dezelfde schrijver: *Iets over de vroegste Nederl. taalgeschiedenis* (N. Taalg. XXXVII).

(1) Huizinga verdedigde deze opvatting in een artikel *Hoe verloren de Groninger Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?* (*Driemaandelijksche Bladen*, 1914). Een tegengestelde mening werd verkondigd door D. J. H. Nyessen in zijn proefschrift *The passing of the Frisians. Anthropography of Frisia* (Amsterdam, 1927). Hij neemt aan, in een slothoofdstuk over *The language test*, dat door expansie van de Friezen een overheersing bestaan kan hebben, waardoor de taal van de hogere standen en de deftig geschreven taal Fries was, terwijl de massa van de bevolking Satsisch sprak, daar de oude Chauci z.i. geen Friezen waren.

(2) Zie F. Petri: *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich*, het bovengenoemde artikel *De Frankische Landname* van Jan de Vries, en Jac. van Ginneken in *Onze Taaltuin*, VI, 145.

(3) In zijn studie over *La frontière linguistique en Belgique et dans le Nord de la France* (Bruxelles, 1895-1898), met een grote kaart toegelicht, nam G. Kurth nog aan dat deze taalgrens tot op onze tijd vrijwel konstant gebleven was.

bracht menige taaloudheid aan het licht. In *Tessel* b. v. schuilt een oud-Germaans adjektief dat rechts betekent; in *Medemblik* (Medemalacha) een woord lake: meer. Men denke verder aan namen op *-lo* (bos), *-rode* en *-rade* (gerooide bosgrond), *-horst* (struikgewas) *-doorn* (boom), *-horn* (hoek), *ham* (ingesloten ruimte), *-heim* of *-hem* (woonplaats), verborgen in Renkum (Radinchem) of Ellekom (Ellinc-hem), *-speet* (nieuw omgespit land), *-made* (wei), *-drecht* (waterloop), *lede* of *leide* (idem; verborgen in Leerdam), *-muiden* (Saksische vorm voor monden), *-oog* (eiland), *-ooi* (beemd), *-waal* (kolk) enz. (1).

Niet minder belangrijk is de studie van de persoonsnamen, waarbij zich twee moeielijkheden voordoen: vervorming en verkorting bemoeielijken de etymologie, en de Latinisering, ten gevolge van de inlijving in Latijnse teksten, maakt een voorzichtige kritische ontleding noodzakelijk.

Reeds in 1871 wees H. Kern op oud-Nederlandse namen uit oorkonden van de negende eeuw, als *Alfrâd*: geschenk der Alven (Betuwe, anno 850), *Albu-ward*: onder de hoede der Alven (Aalten, anno 828), *Anslêth*: onder de leiding der Ansen, d. i. goden (Veluwe, anno 855), *Engelrâd*: geschenk der engelen (Teisterbant, anno 850) (2). Gallée trachtte de Oud-Noordhollandse klankleer terug te vinden in de oorkonden van Egmond (3). Wat Schönfeld in woordenboekvorm deed voor het gehele taalgebied (4), deed Mansion (5) in een zeer belangrijke studie voor een beperkt gebied in een beperkte tijd, nl. voor de Gentse bronnen van de 9de en 10de eeuw. Om de klanken achter de geschreven vormen terug te vinden moest hij letten op de spelling naar Merovingische modellen, en later op invloed van de hervormde schrijfschool onder Karel de Grote. Bovendien was rekening te houden met de namen van vreemdelingen in de Gentse kloosters: Romanen, Hoogduitsers en Angelsaksen, en dus met niet-Frankische bestanddelen, o. a. uit de kuststreken (ingwaeonismen). Dit alles stelde hem in staat tot enige gevolgtrekkingen omtrent het Oud-Gents, o. a. dat de *oe* eens uitgesproken is als *uo*, en dat tot omstreeks 1100 de *th* een spirant aanduidt.

(1) Zie over de studie van toponymie en persoonsnamen de bredere Aantekening aan het slot van dit boek.

(2) *Taal en Letterbode* II, 296.

(3) *Oud-Noord-Hollandsch taaleigen in het Cartularium Egmundense* (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk. XXIII, 102-152).

(4) M. Schönfeld: *Wörterbuch der alt-Germanischen Personen und Völkernamen*.

(5) Zie blz. 26, noot 1.

5 Glossen in Latijnse teksten.

In de derde plaats vindt men soms Germaanse woorden in Latijnse teksten. H. Kern wees o. a. op *durpulus* (d. i. dorpel) in de Lex Salica en op enige woorden in Gelderse oorkonden uit de 8ste-10de eeuw, nl. *baco*, *ei*, *friskinga*, *gafergaria* (verplichte leveringen), *hochofinnas* (hogeveen) *hōva*, *hok-hōvinna* (waarschijnlijk : keuterhoeve), *marce*, *sala*, *scara* (aandeel), *watriscap*. In een Drentse oorkonde uit de tiende eeuw is sprake van *elo* en *scelo* als namen van wilde dieren (1). Een systematisch onderzoek zou mogelijk nog meer aan 't licht brengen.

Dergelijke pogingen om met Latijnse lettertekens Germaanse woorden op schrift te brengen werden ook aangewend, als men in Latijnse handschriften voor zich zelf of voor anderen een vreemd woord wilde verduidelijken door het equivalent in de moedertaal. Dan schreef men het als « glosse » op de rand tussen de regels (interlineair). Soms werden op die wijze alle woorden in de tekst toegevoegd. In het Engels noemt men dan zo'n handschrift « full-glossed ». Een voorbeeld daarvan is de achttiende van de zogenaamde « Wachtendonkse psalmen », oostelijk van ons taalgebied ontstaan. Handschriften met oud-Westnederfrankische glossen zijn niet gevonden. Als de losse glossen verzameld werden, ontstonden glossenlijsten of glossaria, de prototypen van de latere woordenboeken. Zulke glossaria met Dietse glossen zijn het *Glossarium Harlemense*, het *Glossarium Bernense*, beide uitgegeven, en het onuitgegeven *Glossarium Trevirensis*. Behalve uit kulturhistorisch oogpunt zijn ze merkwaardig door woordvormen, en een spelling, die er op wijzen dat in zulke glossen ons iets van het oudste Diets bewaard is.

In zijn verdienstelijke studie over zulke glossen en glossaria heeft Buitenrust Hetteema er terecht op gewezen, dat wij ons de toestanden en verhoudingen in de gesproken taal van deze eeuwen niet te eenvoudig en te eenvormig moeten voorstellen. Er was levendige handel en verkeer, waardoor zich een in ruimer omvang verstaanbare verkeers- of handelstaal kon ontwikkelen. De reizende zendelingen en ridders kunnen licht meertalig geweest zijn, zodat menigeen iets anders of iets meer sprak dan « zuiver » dialect. De rechtstaal droeg een ouderwets, conventioneel karakter. Nieuwe

(1) H. Kern : *Die Glossen in der Lex Salica und die Sprache der Salischen Franken* (Haag, 1869) ; *Oud-nederlandsche woorden uit Geldersche oorkonden (Taal- en Letterbode, IV, 133)*. Vgl. H. Kern *Germ. Woorden en Lat. opschriften* (Versl. en Meded. K. Akad.) 2^e reeks deel II (1872).

kultuurstromingen brachten met de nieuwe begrippen en voorwerpen ook nieuwe woorden (1).

6. *Mogelijkheid van Oud-Nederlandse teksten.*

Oud-Germaanse teksten, binnen ons tegenwoordig taalgebied, ontstaan, dus Oud-West-Nederfrankisch, Oud-Nedersaksisch of Oud-Fries (2), zijn niet overgeleverd. De mogelijkheid dat dergelijke teksten reeds sedert de tijd van Karel de Grote bestaan hebben, is zeer groot: zijn biograaf vermeldt dat hij liederen in de volkstaal deed optekenen. Bij benadering kunnen wij wel weten hoe de taal geklonken zal hebben, want er bestaan teksten uit zeer naburige streken, nl. de fragmenten van een Oud-Oostnederfrankische psalmvertaling, de zogenaamde Saksische of Wachtendonkse psalmen, en uit een naburige Saksische streek de *Héliand*. Maar rechtstreeks stammen onze Middelnederlandse dialecten van die taal niet af (3).

7. *Invloed van de Gallo-Romeinse kultuur.*

In de Zuidelijke gewesten bleef na het vertrek van de Romeinse bezetting de invloed van de Gallo-Romeinse kultuur en taal lang nawerken. Vroeger overgenomen woorden werden daardoor bevestigd; andere volgden. Kluge neemt aan dat b. v. *beker*, *kussen*, *kat*, *valk*, *paard* (uit *paraveredus*), Mnl. *spiker*, vooraadschuur

(1) De scherpzinnige studie van Buitenrust Hettema: *Oude glossen en hun beteekenis* verscheen in de werken van de Kon. Vlaamsche Academie (1914). Het *Glossarium Harlemense* werd uitgegeven door Gallée in *Taalk. Bijdragen I* (1877); het *Glossarium Bernense, met Limburgs gekleurde taal*, door Buitenrust Hettema (1889). Van een Brugs glossarium uit de dertiende eeuw, waarschijnlijk van oudere oorsprong, bezorgde J. Jacobs een verbeterde uitgave (*Versl. en Meded. K. Vl. Acad.* Sept. 1928).

(2) Wat men wel Oud-Fries noemt valt naar de tijd samen met het Middelnederlands. De naam Oud-Fries berust daarop, dat de vokalen met zwakke klem nog hun volle klank behouden hebben. Men zal opmerken dat ik het Fries, als afzonderlijke taaltak in deze schets terzijde moest laten, al blijft deze taal voor de geschiedenis van het Nederlands van belang, omdat het in streken waar later Frankisch of Saksisch gesproken werd, als substraat invloed geoefend heeft.

(3) In de *Altfränkische Grammatik* van J. Franck en de *Altsächsische Grammatik* van J. H. Gallée vindt men dus slechts taalvormen van Oostelijker streken dan de onze. De Karolingische psalmen hebben al vroeg de aandacht getrokken. In de 17de eeuw waren ze bekend bij beoefenaars van de taalkunde als Van Heule, Van der Myle en later bij Ten Kate. In de 19de eeuw werden ze besproken in De Jager's *Magazijn* (1835) en wetenschappelijk bestudeerd door Cosijn (*Taal en Letterbode III*), door A. Borgeld, in zijn proefschrift, en door door Van Helten, in een welverzorgde uitgave met grammatica's (Groningen, 1902). Een proefje van deze tekst en van de *Héliand* gaf Verdam *Uit de Geschiedenis der Ned. Taal*. blz. 54.

(uit *spicarium*), *tol*, *cijns*, de ww. *plukken* en *enten*, eerst in deze periode overgenomen zijn.

Zeker geldt dat voor alle woorden, die eerst met en door de invoering van het Christendom bekend geworden kunnen zijn.

In de Zuidelijke Nederlanden had het Christendom zich al vroeg een plaats veroverd, sedert Clovis in 496 het nieuwe geloof aangenomen had. In het midden van de 7de eeuw bekeert Sint Amand, van Gent uit, de Scheldestreek; Sint Lieven († 655) werkt in Oudenaarde en Aalst. Te Kamerijk, Doornik en Atrecht werden bisdommen gesticht, en in 708 vestigt de bisschop van Tongeren zich in Luik. In het Noorden werkt Willebrord onder de Friezen; Utrecht wordt het centrum van het nieuwe bisdom. Welke taal de predikers bij hun bekeringspogingen gebruikten, is niet twijfelachtig. De Romanen moesten natuurlijk zich enigszins vertrouwd maken met de taal van de Germaanse heidenen; de Angelsaksen hadden in het Friese land minder moeite om zich verstaanbaar te maken. Om de nieuwe leer, met nieuwe voorstellingen, ingang te doen vinden, zullen ze aanvankelijk getracht hebben zich aan het begrip van de hoorders aan te passen, door voor Christelijke termen equivalenten in de volkstaal te zoeken. Het altaar, waarvoor Wulfila reeds de naam *hunslastaths* (plaats voor het offer) bedacht (1) werd wihbed (plaats voor het heilige) genoemd, een profeet : wizado of forasago. De Angelsaksische naam voor het kruis was *gealga*. Het Paasfeest werd naar de Germaanse godin Ostara (vgl. Ostern) herdoopt. Maar weldra moeten woorden als *altaar*, *profeet*, *kruis* ook voor Germaanse Christenen verstaanbaar geworden zijn. Naast weinige, oorspronkelijk Germaanse termen als *boete*, *biecht*, *bekering*, *doop*, *geweten*, *opstanding*, *zondvloed* (sinfluot), *hel* staan talloze Romaanse, die grotendeels al zeer vroeg gemeengoed geweest moeten zijn onder de Christenen, b. v. *kersten*, *duivel*, *engel*, *bijbel*; namen van personen : *priester*, *pape*, *monnik*, *diaken*, *deken*, *bisschop*, *abt*, *proost*, *kanunnik*, *pelgrim*, *koster*, *clerc*, *leek*; van gebouwen : *kerk*, *monster*, *klooster*, *dom*, *kluis*, *kapel*, *reventer*, *cel*; voor het inwendige van de kerk : *altaar*, *mis*, *lamp*, *olie*, *kansel*, *orgel*, *klok*; verder : *evangelie*, *preek*, *feest*, *zegen*, *legende*, *proven*, *aalmoes*, *parochie*, *metten*, *noen*, *vesper*, en werkwoorden als *vieren*, *prediken*, *offeren*, *benediën*, *castiën*, *doemen*, *martelen*, *vermen*, *jubelen*. Daarnaast ook woorden waarvan men de kerkelijk-Romaanse afkomst niet meer zou raden, als *spijs* (uit *expensa* > *spesa*), *plaaag* (oorspr. slag) en *pijn* (uit *poena* > *pena*) (2).

(1) Op de invloed van het Gotisch op de kerktaal van later tijd wijst Kluge (*Deutsche Sprachgeschichte*, blz. 130-131).

(2) Deze termen zijn deels van Griekse, deels van Latijnse oorsprong, een gevolg van tweeërlei missie, uit het Oosten en uit het Westen.

Door de stichting van kerken en kloosters werd de Zuidelijke kultuur naar Noordelijker streken overgebracht. In de klooster-tuin zag men ongewone planten, bloemen en groenten, waarvan men de vreemde namen leerde kennen en overnam (o. a. *roos, lelie, viool, kers, peers, pruim, perzik, moerbeï, noot, peterselie, munt, kervel, thijm, lavendel*); kostbare stoffen: *marmer, kristal, albaster, zijde*. Onderdelen van kerken en kloosters: *toren, poort, portaal, trans, krypt* kunnen reeds met de uitheemse namen genoemd zijn.

De kloosters waren ook kweekplaatsen van schrijfkunst en wetenschappelijke studie. Alle termen, die daarop betrekking hebben, waren oorspronkelijk Latijn, en kwamen weldra ook in de volkstaal in gebruik. De woorden *schrijven* (scribere) (1) en *dichten* (dictare) zijn reeds van vreemde oorsprong. Evenzo: *school, inkt*, uit enkaustum (vgl. Hd. Tinte uit tincta), *pen, perkament, tafel, griffie, brief, zegel, cedel, kapittel, vers, lijn, punt, kroniek*.

8. *Invloed van het geschreven en gesproken Middeleeuwse Latijn op de landstaal.*

De laatst genoemde groep van woorden zal wel voornamelijk bekend geweest zijn onder kloosterlingen die zelf de schrijfkunst beoefenden en als geletterden ook Latijn verstonden. Ook vóórdat de volkstaal geschreven werd, was het Latijn als taal van de godsdienst en de wetenschap voor de clerici een tweede, onmisbare taal. Weliswaar leerde men die eerst op latere leeftijd, in de klooster-scholen, maar dan vond men er een rijkdom van woorden en uitdrukkingen, die de moedertaal miste (2). Terecht is van het Middeleeuwse Latijn gezegd: « Il pénètre profondément dans la vie religieuse et intellectuelle de ces temps; il en était l'expression habituelle, naturelle, entière, presque unique » (3).

Al was het uiteraard een klein deel van het volk, dat met deze taal vertrouwd was, uitstraling van deze kern, buiten de enge kring, was even mogelijk als natuurlijk. Dat bleek uit de hiervóór opgesomde woorden, voor die voorstellingen waar elke leek mee in aanraking kwam, en die hij telkens uit de mond van geestelijken kon horen. Een beperkter kring werd bestreken door woorden van geleerde aard, die voornamelijk door het boek verspreid zullen zijn. In de scherpzinnige studie van Salverda de Grave over de invloed van het geschreven Latijn is met deze onderscheiding van

(1) Het Engelse *to write* bewaart een Germaans woord (*writan*).

(2) Zie J. J. Salverda de Grave: *Essai sur quelques groupes de mots empruntés par le néerlandais au Latin écrit (Verhandelingen der Kon. Acad. Amsterdam, 1900)*.

(3) Thurot: *Notes et Extrait des manuscrits de la Bibl. impériale XXII*, aangehaald bij Salverda de Grave, *Essai*, blz. 19-20.

mondelinge en schriftelijke, populaire en geleerde overneming weinig rekening gehouden. Inderdaad is de grens vervloeiend. Woorden als *sacrament, tempel, paradijs, troon, glorie*, konden ook door de prediking doordringen; in de omgangstaal zullen licht doorgedrongen zijn: *monnik, non, prior, frater, pater, mater*; daarentegen waren *antiffene, gradaal, hymne, apocalypse*, abstrakte en filosofische termen als *substantie, fundament, triniteit, majesteit*, e. d. alleen voor meer ontwikkelden verstaanbaar.

Bijbellektuur, bracht in aanraking met namen van niet aanschouwde dieren, planten, stoffen, edelstenen enz. b. v. *schorpioen, ceder, myrre*, enz.) Zodra men dus in de moedertaal gaat spreken over godsdienst en wetenschap, heeft men behoefte aan honderden woorden, die men alleen aan het geleerde Latijn kon ontleenen. Daarbij mag echter niet vergeten worden dat er nog een tweede bron was waaruit men putten kon voor taalverrijking: de volkstaal van de onmiddellijk aangrenzende gewesten, het Kelto-Romaans, dat in de negende eeuw, mede onder Frankische invloed, geleidelijk in het Oud-Frans overging, en dat daarna ook in geschreven teksten in de Zuidelijke Nederlanden invloed kon verkrijgen.

Onder de genoemde woorden zijn er, die even goed of tegelijkertijd — aan het oude Romaans of het oud-Frans ontleend kunnen zijn. Seiler verwaarloost die mogelijkheid, als hij woorden als *persoon, natuur, creatuur, kroon, purper*, enz. vermeldt als aan het Latijn ontleend. Salverda de Grave ging met strenger kritiek te werk, toen hij in zijn *Essai* een schifting trachtte te maken, en terecht criteria zocht in de vorm en in de sfeer waaruit het woord ontleend was. Hij wijst op de moeilijkheden die zich daarbij voordoen: hoe een woord, aan het Frans ontleend, later gelatiniseerd kan zijn; hoe een oudtijds overgenomen woord later opnieuw overgenomen, of in de oorspronkelijk-Latijnse vorm hersteld kan zijn, b. v. *altaar* naast *outer*, *psalter* naast *souter*, *anti-Christ* naast *entekerst*, *fabel* naast *favele*, *hospitaal* naast *spitaal*.

De ontleende woorden komen eerst aan het licht, wanneer ze in Middelnederlandse teksten, omstreeks 1200, voor het eerst geschreven worden, maar het is vrij zeker dat het grootste deel van de aangehaalde woorden reeds lang in het Diets opgenomen was. De datering van de overneming zal zelfs bij benadering, onmogelijk blijven, temeer omdat niet aan te geven is, hoe ver de invloedssfeer van een vreemd woord moet reiken, eer men het als ingeburgerd kan beschouwen. Van belang is ook de vertalende overneming («*Lehnübersetzung*») uit het Latijn, die Salverda de Grave in zijn studie buiten beschouwing liet, b. v. *geweten*, naar *conscientia*, of *barmhartig* (*ontferhertich*) naar *misericors*.

9. *Het Middelnederlands vóór de overlevering van teksten.*

De grenslijn tussen Oud- en Middelnederlands moet, evenals in het Duits, omstreeks 1100 getrokken worden. De onderzoekingen van Mansion hebben aangetoond dat het Oud-Nederlands zich in snel tempo ontwikkelde in de richting van het Middelnederlands. Omstreeks 1100 zijn de meeste « klassieke » trekken van het Middelnederlands aanwezig, o. a. de verzwakking van de klinkers in weinig betoonde lettergrepen tot [ə] waartoe ze reeds in de 10de eeuw overhellen, de overgang van *al* en *ol* + dentaal in *ou*, de overgang van de spirant *th* in *d*. De spirantische *g* bestond waarschijnlijk reeds in het Oud-Nederlands (1).

Bestond er een twaalfde-eeuwse letterkunde in de volkstaal? (2) Zeker wel eenvoudige, mondeling voortgeplante volkskunst: liederen, sprookjes, legenden en volksverhalen. De aangevoerde argumenten voor het bestaan van een hoofse, epische kunst in het Diets verschaffen ons geen zekerheid. In de kringen van de geestelijken gaf men lang de voorkeur aan het Latijn: het oudste dierenepos in deze streken, de *Isegrinus* van de Gentse magister Nivardus (1140), werd in het Latijn geschreven. Aan het grafelijk hof en in kringen die zich daar naar richtten, had de Franse kunst een voorsprong, die de ontwikkeling van Dietse gedichten wel moest belemmeren. Eerst na het midden van de twaalfde eeuw mogen we met zekerheid aannemen dat in onderscheiden Dietse gewesten letterkundige werken in de volkstaal geschreven werden, al is daarvan maar een klein gedeelte bewaard.

De ontwikkeling van de Middelnederlandse dialecten in de honderd jaren voordat wij geschreven teksten kennen, is moeilijk te benaderen. Stilstand zou onwaarschijnlijk zijn, temeer omdat de remmende invloed van een gefixeerd schrijfgebruik nog niet sterk geweest zal zijn. Wanneer wij met Mansion onderstellen dat de oudste spelvormen van het Middelnederlands teruggaan op honderd jaar oudere taalvormen, dan zouden daaruit enkele gevolgstrekkingen te maken zijn. In oude teksten wisselen de spellingen *sc* en *sch*: de eerste zou dus op een oudere klankverbinding *sk* kunnen wijzen. De spelling *cg*, b. v. in *secgen*, wijst, volgens Franck, op een zachte explosief, die dan eerst later tot een spirant geworden zou zijn. Maar zulke gevolgstrekkingen berusten op vrij losse gronden.

Met meer zekerheid kunnen wij wijzigingen in het woordgebruik

(1) J. Mansion: *Oud-Gentsche Naamkunde*.

(2) Deze vraag werd bevestigend beantwoord door J. van Mierlo (*Geschiedenis van de Oud- en Mnl. letterkunde*) mede op grond van Stracke's onderzoekingen in oude heiligenlevens en kronieken.

aannemen. Het is duidelijk dat de oudste dichters vaak archaïsmen gebruiken, vooral in het rijm. Zulke zeldzame woorden of wendingen, opgevangen uit de mond van oudere mensen, wellicht ook aan oudere geschriften ontleend, kunnen in de twaalfde eeuw nog tot de gangbare taal behoord hebben. Eigenaardig is, dat oude woorden uit het volksepos als *degen*, *recke*, *wigant*, *mare*, die in de Duitse « Höfische Dichtung » reeds vermeden worden (1), in onze Mnl. epische gedichten zeer gewoon zijn : dit zou op een oude traditie kunnen wijzen. Een poging om een dergelijke traditie te bewijzen uit het voortleven in oude epische formules is als mislukt te beschouwen (2).

10. Invloed van het Frans.

Door gebrek aan gegevens in teksten zou men de twaalfde eeuw vóór 1170 kunnen beschouwen als een onbekend voorland, snel te doorreizen, om tegen de 13de eeuw op vaste bodem te komen, maar op één punt kunnen we met vrij grote zekerheid een stukje taalgeschiedenis temidden van de duisternis onderscheiden, nl. de ingrijpende verandering in de woordvoorraad en de woordvorming door Franse invloed, vooral in Vlaanderen.

De Middeleeuwse taaltoestanden in Vlaanderen worden verschillend beoordeeld. Terwijl Pirenne de volle nadruk legt op het overwicht van het Frans, en de tweetaligheid onder de hogere standen als een vroegtijdige verfransing beschouwt, wordt van Vlaamse zijde volgehouden dat de moedertaal in ere bleef. J. Jacobs betoogt dat West-Vlaanderen vóór 1250 niet in eigenlijke zin tweetalig genoemd kan worden (3), maar dat tussen ± 1217 en ± 1300 , onder invloed van het Fransgezinde hof, het Frans grote vorderingen maakte. De waarheid zal wel in het midden liggen. In elk geval bestond er een voortdurende aanraking tussen de Vlaamse adel en die van Henegouwen, Artois en Picardië. Juist door hun tweetaligheid konden de Vlaamse ridders in de kruistochten een belangrijke rol spelen. Voor de geestelijken was kennis van de volkstaal in Vlaamse streken noodzakelijk. Pirenne deelt mede dat in Gent een abt werd aanbevolen op grond van zijn tweetaligheid (« quoniam Theutonica

(1) Vgl. H. Sperber : *Geschichte der deutschen Sprache* (1926), blz. 67. Deze schrijver wijst er op, dat Mhd. woorden als *wäpen*, *ors*, *dörper*, *hersenier*, aan het Mnl. ontleend zijn (blz. 62).

(2) « Vergleichende Untersuchung der Kampfformeln », in Mej. M. Bülbring's proefschrift *Zur vorgeschichte der mittelniederländischen Epik* (Bonn, 1930). (Vgl. de beoordeling in *De Nieuwe Taalgids* XXIV, blz. 266).

(3) *De West-Vlaamsche spreek- en schrijftaal voor 1250 (Versl. en Meded. K. Vl. Acad. Sept. 1928, Maart 1929)*.

et Gualonica lingua expeditus »). Bekend is, dat aan het hof van de graven in Vlaanderen de Franse kultuur in aanzien stond, dat o. a. de beroemde dichter Chrestien de Troie aan het hof van Philips van de Elzasz leefde. Kinderen van de Vlaamse adel werden naar Frankrijk gezonden voor hun opvoeding. Hoewel de meerderheid van het volk alleen de moedertaal gekend zal hebben, volgden de stedelijke patriciërs het voorbeeld van de adel. Maar ook de aanzienlijke kooplieden waren wegens hun buitenlandse betrekkingen verplicht het Frans te leren. Een stad als Ieper b.v. was daardoor reeds vroeg sterk verfranst.

Op grond van deze feiten is een sterke invloed van het Frans op het Middelnederlands, reeds in de twaalfde eeuw, zeer waarschijnlijk. De bevestiging vinden we in de dertiende-eeuwse geschriften, vooral in de ridderromans. In zijn standaardwerk over *De Franse woorden in het Nederlands* (1) heeft Salverda de Grave aangetoond, dat de grote meerderheid van de Franse woorden, waarvan reeds de vroegste teksten wemelen, in de twaalfde eeuw of vroeger ontleend moeten zijn. Dat blijkt, behalve uit sommige fonetische eigenaardigheden, uit het feit dat Franse suffixen als *-ier*, *-ië*, *-age*, *-eren*, al zo vroeg door analogie aan Dietse woorden gehecht worden. Dit is immers alleen mogelijk, als er reeds een vrij aanzienlijk aantal Franse woorden met dit suffix geruime tijd in omloop waren.

Met zekerheid is niet vast te stellen welke woorden in de twaalfde eeuw, en welke eerst later overgenomen zijn. Wanneer men echter woorden als *habijt*, *surcoot*, *caproen*, *baroen*, *garsoen*, *castelein*, *glavie*, *malie*, *avonture*, *josteren* enz. reeds in de twaalfde eeuw aantreft in het Middelhoogduits, dan mag men veilig aannemen dat ze in diezelfde tijd ook in de Zuidelijke Nederlanden gangbaar waren. De Nederlandse adellijke cultuur vormde immers de schakel tussen de Franse en de Duitse. Daar alle bewijsplaatsen voor de oudste ontleningen uit dertiende-eeuwse bronnen geput moeten worden, de werken van Maerlant's tijdgenoten, zijn onmiddellijke voorgangers en navolgers, is een splitsing van de twaalfde en de dertiende eeuw niet mogelijk.

(1) Uitgave van de Kon. Academie te Amsterdam (1906), met een Register door J. J. B. Elzinga (1920). Vgl. ook Salverda de Grave's Parijse voordrachten over *L'influence de la langue française en Hollande d'après les mots empruntés* (Paris, 1913) en over de klankontwikkeling van de overgenomen woorden *Ts. v. N. T. en L. XV en XVI (1896-1897), Taal en Letteren 1897*, en Van der Meer: *Hist. Grammatik*.

HOOFDSTUK II

HET MIDDELNEDERLANDS SEDERT DE OVERLEVERING UIT SCHRIFTELIJKE BRONNEN

11. *De oudste « Dietse » teksten.*

Uit het laatste kwart van de twaalfde eeuw dagtekenen de oudste teksten, waaruit men het Diets (1) dat in de Nederlandse gewesten inheems was, kan leren kennen. Sedert die periode beginnen de bronnen steeds ruimer te vloeien: Verdam kon voor zijn *Middelnederlandsch Woordenboek* over een grote rijkdom van gegevens, uit meer dan drie eeuwen, beschikken. Desondanks blijft onze kennis van de taaltoestanden en het taalgebruik in de Middeleeuwen vol leemten. Het bewaarde is slechts een klein gedeelte van wat eens op schrift bestaan heeft, en daarin is weer niet alles vastgelegd wat eens in levend gebruik was. De taal uit het schrift volledig te reconstrueren, blijft vrijwel onmogelijk, al tracht men de klanken, op grond van historische taalstudie, van de rijmen en van de hedendaagse dialecten, zo dicht mogelijk te benaderen. De onvastheid van de spelling is al dadelijk een bezwaar: de tekens *u*, *oe* en *ue* b. v. werden in de handschriften voor zeer verschillende klinkers gebruikt. De intonatie is uit het schrift nooit op te maken.

In de tweede plaats is een belemmerende omstandigheid dat voor de oudste periode bijna geen authentieke handschriften ter beschikking zijn, maar meestal slechts afschriften, soms een eeuw en meer jonger dan het origineel. De Middeleeuwse afschrijvers waren zelden gewoon letterlijk te kopiëren. Het afschrift draagt de kenmerken van de taal en de spelling waarmee de afschrijver het meest vertrouwd was (2). Ongewone of verouderde woorden werden vaak vervangen, onzuivere rijmen weggewerkt (*Reinaert*), het metrum « verbeterd » (*Brandaen*). Soms werd ook de gehele tekst omgewerkt, b. v. in het dertiende-eeuwse gedicht *Van den levende ons heren* (3). Dientengevolge treft men in een werk soms verschillende taallagen aan. Herstel van de oorspronkelijke tekst door een vergelijkende studie van alle gegevens, heeft altijd iets kunstmatigs, omdat men, zelfs voor de oudste dichters, niet zonder meer mag

(1) Naast de naam *Dietsch* komt ook *Duutsch* voor, als de taal van de Noordelijke gewesten; vandaar de latere naam *Nederduits*.

(2) Van Maerlant's *Alexander*, *Historie van Troie*, *Merlyn* kennen wij slechts Oostelijk getinte afschriften, buiten onze tegenwoordige landsgrenzen gemaakt.

(3) Vgl. de inleiding op de uitgave van W. H. Beuken. Brabantse teksten van Beatrijs van Nazareth en van Hadewijch vindt men in Limburgs omschrift in de *Limburgsche Sermoenen*. Vgl. ook de door De Vreese beschreven *Ruusbroec-handschriften*.

aannemen dat ze het dialect van hun streek « zuiver » schreven (1). Wel is in de dertiende en veertiende eeuw een schrijver gewoonlijk door zijn taalvormen en woordgebruik als Vlaming, Brabander, Limburger, Hollander of Geldersman te herkennen (2).

12. *Indeling van het Middelnederlands naar de landstreken.*

Evenals men in de literatuurgeschiedenis de Limburger Hendrik van Veldeke vooropplaatst, is men gewoon het Limburgse Diets als het oudst-geschrevene te beschouwen. Zeker is, dat zijn *Sint Servaes* van \pm 1170 dagtekent (3) en dat waarschijnlijk de naar het Duits bewerkte *Sinte Brandaen*, in Oostelijk Mnl. geschreven, uit het einde van dezelfde eeuw afkomstig is. Ook de zuiver-Limburgse *Aiol*-vertaling behoort tot de oudste teksten, in een van onze oudste Mnl. handschriften overgeleverd. In deze periode bestond er een nauw verband tussen de Zuid-Oostelijke gewesten en het Rijnland. Daaruit is evenwel niet op te maken, dat het Limburgse Diets een zekere hegemonie voerde in de Nederlanden. Het is niet onmogelijk dat de Vlaamse en de Brabantse letterkunde even hoog opklimt, al bestaan er geen documenten om dit te bewijzen.

Hendrik van Veldeke heeft, voorzover zij weten, in de Nederlanden geen school gemaakt. De onderstelling dat zijn *Eneit* oorspronkelijk in het Limburgs geschreven is, werd niet bevestigd, toen Behaghel in zijn uitgave een reconstructie beproefde. Daartegen verzetten zich de rijmen. Het waarschijnlijkst is, dat de dichter door zijn langdurig verblijf in Thüringen zijn taal, ook in het spreken, aanpaste bij die van zijn nieuwe woonplaats, en voor nieuwe hoorders zijn werk schreef in een Limburgs-gekleurde Thüringse taal. Die taal behoefde voor een Limburger en zelfs voor een Vlaming niet onverstaanbaar te zijn, maar kon moeielijk als norm gelden (4).

(1) Verdam beproefde dit voor het Westvlaams van de *Spiegel der Sonden*; J. W. Muller voor het Oostvlaams van de *Reinaert*. Daarbij is het onderzoek van de rijmen een belangrijk hulpmiddel.

(2) Zie daarvoor mijn *Bijdragen tot de Mnl. taalgeografie en chronologie in Ts. v. N. T. en L.* LIII, LIV, LVIII en LX.

(3) Uitgegeven door Ed. Bormans (1856); oude fragm. door Scharpé (*Louv. Bijdr.* III). Een uitgave door Frings en J. v. Dam is in voorbereiding, terwijl een stijlonderzoek door J. v. Dam ondernomen is (Ts. v. N. T. en L. 1928).

(4) De moedertaal van Henric van Veldeken, die hij nog in zijn *Sint Servaes* schreef, was Limburgs. Carl Kraus (*Heinrich von Veldeke und die Mittelhochdeutsche Dichtersprache*) meende dat Van Veldeke wel Limburgs schreef, maar « aus Rücksicht auf hochdeutsche Leser » rijmen vermeed, die niet in het Duits over te brengen zouden zijn. De mening, reeds door J. H. Kern bestreden (*Museum* 1900, blz. 213), is door de schrijver zelf niet gehandhaafd. Zie de litteratuuropgave over dit onderwerp bij L. J. Rogier: Henric van Veldeke (Maastricht, 1931), blz. 210.

Uit de dertiende eeuw dagte kent het *Leven van Sinte Lutgart*, van Willem van Afflighem, met duidelijke Limburgse eigenaardigheden. Het zogenaamde Limburgse *Leven van Jezus*, een oude Tatianus-vertaling, kennen wij in een Limburgse (1) en in een West-Vlaamse redaktie. Wanneer Willem van Afflighem de vertaler is (2), dan behoeft het origineel niet zuiver Limburgs geweest te zijn. Dezelfde twijfel geldt voor de door J. H. Kern uitgegeven *Limburgse Sermoenen* uit de 14de eeuw, die men lang voor oorspronkelijk-Limburgs werk gehouden heeft (3). Maar sedert gebleken is, dat daarin geschriften van Beatrijs van Nazareth en van Hadewijch opgenomen zijn, in Limburgs omschrift, wordt het mogelijk dat ook de andere teksten op originelen, uit Brabant afkomstig, teruggaan. Voor de kennis van het Westelijke Limburgs blijven deze handschriften van groot belang, maar enig overwicht van Limburg is er niet uit te bewijzen.

De ridderromans en de oudste didaktische geschriften zijn in de 13de eeuw vooral in Vlaanderen te zoeken. Niet zonder grond heet Maerlant de « vader der Dietsche dichtren algader ». Als bewerker van ridderromans had hij Vlaamse voorgangers (Segher Dieregotgaf), tijdgenoten (de dichter van de *Walewein*, van *Carel ende Elegast*; Diederic van Assenede) en navolgers (de bewerkers van de *Flandrijs*, van *Seghelijn van Jeruzalem*, van de *Couchy*-fragmenten); als auteur van didaktische geschriften volgden hem Jan Praet, Jan de Weert de auteur van de *Spieghel der Sonden*. Philip Utenbroeke schreef de tweede partie van de *Spieghel Historiael*. De eerste *Reinaert* werd in Oost-Vlaanderen, de tweede in West-Vlaanderen geschreven, al kennen we daarvan slechts een verhollandste tekst. Een Vlaming bewerkte een tweede vertaling van de *Rose*. Onder de heiligenlevens: het *Leven van Sinte Amand* door Gielis de Wevele. Ook geschriften in proza waren niet zeldzaam. De oudste Mnl. evangeliën-harmonie was waarschijnlijk vóór 1270 in Vlaanderen bekend, evenals de oudste vertaling der *Epistelen en Evangelien*. De prozateksten in het Comburgse handschrift dagtekenen uit de 13de eeuw. In de 14de eeuw schrijft Jan Yperman medische

(1) De taal is behandeld door Van Ginneken en zijn leerlingen in een uitvoerige afzonderlijk uitgegeven studie.

(2) Deze waarschijnlijke veronderstelling van C. C. de Bruin (*Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*) vond instemming bij J. van Mierlo (*Willem van Afflighem*, 1936). Dan dient deze taal vergeleken te worden met die van het *Leven van Sinte Lutgart*. Ook het *Leven van Sinte Kerstinen* vertoont Limburgse eigenaardigheden, b.v. umlaut in were, neken, cleerlike, genede, en woorden als *wiedewijs*, *schegen* (=jegen).

(3) Vgl. J. van Mierlo in *Versl. en Meded. K. Vl. Acad.* Nov.-Dec. 1935, blz. 1081.

traktaten in de moedertaal. Jonger proza vindt men in het gemoraliseerde *Kaetsspel* en in de Boëthius-vertaling van de Brugse goudsmid Jacob Vilt en die van de onbekende Gentse vertaler (1485).

Er is dus aanleiding om te spreken van een hegemonie van het Vlaams, als men niet vergeet dat in Brabant zelfstandig reeds in het begin van de 13de eeuw een litteratuur in de volkstaal opgekomen was, namelijk in de mystieke geschriften van Beatrijs van Nazareth en Hadewijch, die de weg baanden voor het mystieke proza van de volgende eeuw. Ook de oudste redaktie van het oorspronkelijke gedicht *Van den levene ons heren* (= 1270) was Brabants (1). Evenzo de *Vierde Martijn*.

In de 14de eeuw staan de in Brabant geschreven ridderromans en didaktische geschriften ongetwijfeld sterk onder invloed van de Vlaamse voorgangers, in het bijzonder van Maerlant. Als schrijvers en compilatoren van ridderromans zijn Hein van Aken en Lodewijk van Velthem nakomers. Jan van Heelu en Jan van Boendale volgden Maerlant's geschiedschrijving. Een gehele Antwerpse school, rondom Boendale, richtte zich naar Maerlant's voorbeeld.

Zelfstandig in zijn taalgebruik daarentegen is Ruusbroec, die « Brabantsch Dietsch » schreef, en door zijn machtige invloed het gezag van het Brabants in de volgende eeuw voorbereidde, doordat in de Brabantse kloosters van zijn streek, vooral voor vertalingen, deze taal gangbaar werd. Belangrijk is vooral het vele vertaalwerk van Vranke Callaert van Mechelen, die de zogenaamde bijbel van 1360 schreef, nadat hij reeds het Passionael in het Diets overgebracht had (2).

Verder zijn ook de oudste dramatische produkten die ons overgeleverd zijn, de abele spelen, Brabants van taal. Dat geldt ook voor de zeven *Bliscappen* uit het midden der 15de eeuw, en de beste drama's uit het einde van die eeuw: de *Elckerlijc*, de *Marieken van Nymegen*, en *Van den heiligen sacramente vander Nieuwervaert*. Als men de litteratuurtaal van de 13de en 14de eeuw Vlaams-Brabants noemen mag, dan is in de 13de eeuw het Vlaamse bestanddeel het sterkst, en verschuift in de 14de eeuw reeds het zwaartepunt naar de Brabantse zijde, terwijl in de 15de eeuw de hegemonie van het Brabants in wording is.

Ondertussen beginnen vooral tegen 1400 de Noordelijke gewesten op taalgebied mee te tellen. De taal van Melis Stoke staat nog dicht bij het Vlaams, maar in de Clere uten lagen landen bider see » is al een Hollander te herkennen. Omstreeks 1400 treden

(1) Zie het betoog in de bovengenoemde uitgave van W. H. Beuken.

(2) Zie over hem J. van Mierlo in *Versl. en Meded. K. Vl. Acad.*, April 1941.

volbloed Hollanders op, als Willem van Hildegaersberch, Dirc Potter, Augustijnken van Dordt, Dirc van Delf (ed. Daniels), Jan van Brederode, die « Des Coninx Summe » (ed. Tinbergen) vertaalde, Jan Matthysen (van Den Briel), de vertalers van het *Scaecspel*, van de *Parabelen van Cyrillus* en van het *Biënboec*. De zogenaamde Eerste Historiebijbel, de volledige vertaling van het Nieuwe Testament zijn van Hollandse of tenminste van Noordelijke oorsprong.

Gelijktijdig doet zich ook de taal van de Oostelijke gewesten, voornamelijk van de Yselstreek, gelden, omdat de school van Geert Grote menige ijverige schrijver en vertaler leverde, die zich van een Oostelijk gekleurde taal bediende.

13. *Niet-litteraire bronnen.*

Bijna al de genoemde geschriften zijn van min of meer letterkundige aard. Ook tengevolge van wederzijdse en vreemde invloeden — die later nog na te gaan zijn — geven ze geen nauwkeurige reproductie van de taal die in de verschillende gewesten gesproken werd. Daarnaast kunnen we beschikken over een andere groep bronnen, die zonder letterkundige bedoeling samengesteld zijn: oorkonden, rekeningen, kronieken enz. Deze geschriften hebben het voordeel, dat ze vaak authentiek zijn, terwijl de datum en de plaats van afkomst vaststaat. Daarom heeft men wel gemeend dat de plaatselijke taal hier met stelligheid te benaderen viel. Op die veronderstelling rust b. v. de studie van Jozef Jacobs over de *Klank- en vormleer van de Middelvlaamsche dialecten* (1). Ondanks de voorsprong die deze bronnen hebben op de vaak onbetrouwbare afschriften van letterkundig werk, blijft een voorzichtige kritiek noodzakelijk. Het waren soms dezelfde « clercken », die de oorkonden schreven en de ridderromans of de leerdichten bewerkten. De afstand tussen de taal der litteratuur en der zakelijke geschriften behoeft niet zo groot geweest te zijn. Verder is rekening te houden met de niet altijd bekende afkomst van de schrijvers op kanselarijen of stadhuizen, met de schrijfscholen waaruit ze voortkomen, met de mogelijkheid van mengtalen, van traditie, van vreemde

(1) Uitgave van de Kon. VI. Academie; waarvan alleen nog de *Vormleer* verschenen is (Gent, 1911). Een studie van dezelfde schrijver over *Westelijk Zuid-Brabantsch uit niet-litteraire teksten* (1270-1300) vindt men in de Versl. en Meded. der K. VI. Acad. Aug. 1927. Een zorgvuldige uitgave van *De oudste Mnl. oorkonden* werd bewerkt door H. Obreen en A. van Loey (ibidem April 1934, ook afzonderlijk verkrijgbaar). *Over de taal der oudste Limburgse, niet litteraire bronnen* schreef A. Kessen in *Ts. v. N. T. en L.* 53, blz. 280 vlg. Vgl. Gleiszer-Frings: *Zur Urkundensprache des 13 Jahrhunderts* (bis 1300) in *Zs. für Mundartforschung* XVII (1941), blz. 1-157, waarin ook « das niederländische Material einbezogen ist. »

voorbeelden. Niet zonder meer mag men dus aannemen dat dergelijke documenten een zuivere afspiegeling geven van de plaatselijke taal.

14. *Enige eigenaardigheden van de verschillende gewesttalen.*

Een beschrijving van de Middelnederlandse dialecten zal om bovengenoemde reden niet meer dan een benadering van de werkelijk gesproken taal kunnen geven: de onderstelling van J. Jacobs dat de Zuid-Nederlandse dialecten door alle eeuwen heen vrijwel gelijk gebleven zouden zijn, mist voldoende grond (1), gelijk o.a. door J. Endepols aangetoond is (2), al blijkt kennis van de hedendaagse toestanden onmisbaar bij de interpretatie van de klanken in Middelnederlandse teksten (3).

Wel kunnen enige in 't oog vallende kenmerken genoemd worden, waaraan de plaatselijke afkomst van een tekst te herkennen is.

Voor de Limburgse dialecten b. v. de umlaut van lange vokalen, de regressieve stem-assimilatie van konsonanten in het imperfectum (*macde, denkte, kusde, stopde*), de oude *ol* en *al* voor dentaal (*holden, walden*), de niet-gemonophongeerde *ei* (*weinen*), de *i* in *himmel, sprict*, in het Oosten de pronomina *ich, mich, uch, sich* en het lidwoord *der*, het pronomen *hon* (4).

Het Brabants heeft in het Oosten de umlaut van lange vokalen met het Limburs gemeen: de vormen *geet* en *steet* zijn ook tot Antwerpen doorgedrongen. Evenzo de niet-gemonophongeerde *ei* (*deilen, meinen, gemein*). Verder vindt men *ouw*, waar het Vlaams *uw* heeft (b. v. *grouwen*), *oy* naast Vlaams *oei* (*bloyen, groyen*); *duncken* en *sulc* naast Vlaams *dincken, selc*, het suffix *-leec, -leke* naast Vlaams *-lijc, -like* (5).

In het Vlaams bemerken we verschillen van Oost naar West en van Noord naar Zuid. Het Oost-Vlaams staat dicht bij het West-Brabants: kenmerkend is b. v. de *au* naast West-Vlaams *ou*. Duidelijke eigenaardigheden van het Westvlaams zijn: de veelvuldige rekking vóór *r* + konsonant (*haerde*), de ver doorgevoerde monophongering van de Germ. *ai* (*bede, clene*) en van *cht* uit *ft* (b. v. *vichtich* voor *vijftich*), de eigenaardige, door *ou* aangeduide

(1) J. Jacobs: *De Middelnederlandsche schrijf- en spreektaal* (Versl. en Meded. der K. Vl. Acad. Febr., Maart, April 1922); *Over het conservatief karakter van het Westvlaamsch* (*Donum natalicium Schrijnen*, 1929, blz. 560 vlg.).

(2) In *Tijdschr. voor Taal en Letteren* XIV, 93 vlg.

(3) Zie K. H. Heeroma: *Hollandse dialectstudies* (Leidse diss. 1935).

(4) Zie het proefschrift van J. H. Kern (1895), als inleiding op zijn uitgave van de *Limburgsche Sermoenen*, en J. Franck: *Schriften zur Limburgischen Sprache und Literatur* (Taal en Letteren VIII).

(5) Een beschrijving van het M. E. Brabants, op grond van de taal van Hadewijch en Ruusbroec, ontbreekt nog. Het boekje van H. Meert over de vormleer van Ruusbroec's taal (1901) is onvoldoende.

vokaal (uit Germ. ô) voor gutturalen en labialen (*drouch, drouf*), de *ie* (uit Germ. iu) naast Brab. Holl. uu (*dier, kieken, dievel*), de *u*, naast Brab. *o* (*up, dul, vul*) of naast *i* (*rudder*) het veelvuldig verdwijnen van *h* voor vokalen, en omgekeerd de voorvoeging van een niet-etymologische *h*. Voor de Zuid-Westhoek gelden nog een paar speciale kenmerken: de *i* in plaats van het praefix *ge-* bij participia (*idaen*) en de ontwikkeling van *e* tot een moeilijk nader te definiëren klank, die met *ei* geschreven wordt (*veile, eidele*) (1).

Het Hollands heeft natuurlijk van Zuid naar Noord schakeringen gehad: in 't Zuiden naderend tot het Zeeuws-Vlaams, in het Noorden tot het Fries. Kenmerken zijn o. a.: *ar* voor dentaal (*hart, parsen, hartoch, gars*), de *u* naast Vlaams-Brab. *o* (*kunst, gunst*), de *i* wisselend met Vlaams *e* (*mit, him*), de *eu* wisselend met Vlaams *e* (*speulen, veul, zeuven*; vaak gespeld met *oe*). Met het Brabants heeft het gemeen het behoud van de *ei* (in *deilen, gemein*) (2) en de *u* (*luden*) en het intervokalisch uitvallen van de *d* (3).

Speciaal eigenaardig voor de Zuidelijke streken van Holland is de *o* voor gutturalen en labialen (*zoken, ropen, blome*), die dus dicht gestaan heeft bij de bovengenoemde Westvlaamse *ou*; voor Noordelijke streken het behoud van *ft* (*graft, craft, after, gecoft*) en soms van *sk* voor de jongere *sch*. Waarschijnlijk valt in Holland al vroeg aan 't slot een *ə* af, en evenzo een *n* *wanneer* *e* voorafgaat. Aan het einde en in het midden van een woord is *sch* vroeg tot *s* geworden.

Voor de Oostelijke, Saksische dialecten zijn kenmerkend: de umlaut, ook van lange vokalen, evenals in het Limburgs (*genedig, were, queme*, het behoud van *ei* (*eyn*) en van *ol* voor dentaal (*solde, wolde*), de wijziging van de *o*-klank, blijkend de schrijfwijze met *a* (*aver, baven, gade*), de pronomina *sick, oer, oen* (= hem), de praepositie *to*, het voegwoord *inde* (meer naar de Nederduitse zijde *und*), soms ook de vormen van de pronomina *dê* en *wê* (voor *die* en *wie*) (4).

(1) De *Klankleer van de Middelvlaamsche dialecten* door J. Jacobs (1911) is gegrond op niet-litteraire teksten (vgl. § 13).

(2) Noord-Hollands: *ie*.

(3) Voor het Zeeuws kan men het proefschrift van Mej. S. Hofker over *De taal van Melis Stoke* raadplegen (Groningen, 1908; vgl. de beoordeling door Van Wijk in *De Nieuwe Taalgids* II, 313); voor het Hollands het proefschrift van W. F. Timemeyer over de *Klankleer der gedichten van Willem van Hildegaersberch* (Amsterdam, 1916; vgl. de beoordeling van Van Wijk in *De Nieuwe Taalgids* X, 208). Een noodzakelijke pendant, over de taal van Dirk Potter, ontbreekt nog. Enkele opmerkingen vindt men in J. W. Muller's *Inleiding op de Proza-Reinaert* en in mijn *Inleiding op de Mnl. Marialegenden*, deel II.

(4) Zie voor de taal van Twente de artikels van H. Kern met taalkundige

Voor de Limburgse en Nederrijnse streken zijn de parallelteksten van *Tondalus' visioen en Patricius' vagevuur* (ed. Verdeyen en Endepols) leerzaam; evenzo de bewaarde handschriften uit Maas-eyck, waarvan er een, over *Het Cancellierboek*, uitgegeven is door A. H. M. C. Kessen (1).

15. *Vershil in woordgebruik.*

Terwijl de klankverschillen van de streektalen in de Middeleeuwen al vroeg de aandacht trokken, heeft men minder aandacht geschonken aan het verschil in woordgebruik. Op dit gebied, dat niet minder belangrijk is, vooral voor de lokalisering van teksten, valt nog veel te onderzoeken.

Het trekken van isoglossen zal evenmin mogelijk blijken als bij de klankverschillen, maar er zijn ongetwijfeld stellige uitkomsten te verkrijgen. De plaatselijke bronnen, archiefstukken, keuren en rekeningen kunnen ons vrijwat gegevens verschaffen. Leerzaam is ook de studie van varianten in letterkundige geschriften. Wanneer een afschrijver uit een andere streek een woord onveranderd overnam, is dit natuurlijk geen bewijs dat het woord hem in zijn moedertaal vertrouwd klonk. Maar, omgekeerd, als hij het vervangt door een ander, dan is de kans groot dat wij een equivalent in zijn eigen dialekt gevonden hebben. Voorzichtigheid blijft bij de gevolgtrekkingen noodzakelijk, want bij aanzienlijk tijdsverschil kan hij het verwijderde woord ook als verouderd, en daardoor moeielijk verstaanbaar, beschouwd hebben. Dat geldt b. v. voor vrijere omwerkingen van later datum, b. v. voor de tweede Reinaert, die anderhalf of twee eeuwen na de eerste bewerkt werd. Belangrijke gegevens zijn ook te putten uit ongeveer gelijktijdige vertalingen van dezelfde tekst, in verschillende streken

kommentaar bij oorkonden uit Oldenzaal (*Ts. v. Ned. T. en L.* XXII, XXIV en XXV).

Voor het Nedersaksisch, iets Oostelijker dan de tegenwoordige grens, kan men vergelijken Erik Bergkvist's uitgave van *Dat boec van der ioncfrouscap* (Göteborg, 1925), met een uitvoerige taalgeografische inleiding, waaruit blijkt dat de taal in Frenswegen te localiseren is.

Vergelijk verder de degelijke studie van Edda Tille : *Zur Sprache der Urkunden des Herzogtums Geldern* (Bonn, 1925), die maar een deel van ons taalgebied bestrijkt en voor een ander deel betrekking heeft op streken buiten onze grenzen, het artikel *Over de betekenis van Middelnederlandse handschriften voor de studie van dialecten* van N. van Wijk (*Nieuwe Taalgids* VII, 'blz. 137 vlg.) en het Leidse proefschrift van E. M. Emonds : *De legende van Sinte Kunera* (1922), hoofdstuk III.

(1) Leids proefschrift, 1931. Oostelijker te localiseren, nl. in Geldern, zijn weer de teksten door John Holmberg uitgegeven (*Eine mittelniederfränkische Uebertragung des bestiaire d'amour*, 1925 ; *Das Moralium dogma philosophorum*, 1929. Vgl. *Ts. v. N. T. en L.* XLVI, 308 en XLVI, 119.

ontstaan (1). Voor de bijbelvertalingen beschikken we b. v. over oude bewerkingen in het Vlaams, Brabants en Limburgs; omstreeks 1400 ontstonden, onafhankelijk van elkaar, een Brabantse en een Hollandse vertaling van de evangeliën, die dus op dezelfde Latijnse Vulgaattekst teruggaan. Dat daaruit voor de Mnl. woordgeografie en woordchronologie veel te leren is, bleek reeds bij een onderzoek van deze teksten (2).

Dat ook onze oudste lexica, in het bijzonder dat van Kiliaen, bij dergelijke onderzoekingen nuttige diensten kunnen bewijzen, zal later blijken.

16. *Invloed van het Frans.*

Al begint de Franse invloed lang vóór de 13de eeuw (vgl. § 10), in de periode die wij door schriftelijke bronnen beter kennen, heeft die invloed aan omvang en diepte gewonnen. Vlaanderen, een leen van Frankrijk en door dynastieke band met het Franse Artois verbonden, had een Fransgezinde aristocratie. Voor de briefwisseling, de stukken van de kanselarij, de rekeningen, was het Frans de aangewezen taal. De stedelijke aristocratie bootste in kleding, manieren en taal gaarne de adel na, maar ook om praktische redenen moesten de aanzienlijke kooplieden die de Franse jaarmarkten bezochten of met Lombardische en Florentijnse bankiers en kooplieden moesten onderhandelen, die internationale taal machtig zijn. In steden als Brugge en Ieper zal dus de kennis van het Frans zeer verbreid geweest zijn. In Brabant was de Franse invloed minder sterk, maar ook daar was in de 13de eeuw het Frans de lievelingstaal van het hertogelijke huis.

In de eerste plaats was dus de taal van de ridderlijke kultuur vol van Franse woorden, die ons in de vertaalde ridderromans, in kronieken bewaard bleven. Om deze te onderscheiden van latere ontleningen heeft Salverda de Grave als eindpunt van de eerste periode — de eeuw van Maerlant en zijn vroegste volgelingen — het jaar 1325 aangenomen. De voortreffelijke groepering in zijn studie over de *Franse woorden* stelt ons in staat om ons een voorstelling te maken van de sfeer waarin die woorden ontstonden. Het zijn grotendeels termen die op het weelderige leven van de adel betrek-

(1) Vergelijk voor de methode: *Het onderzoek naar de Mnl. woordgeografie*, in mijn *Verz. Taalk. Opstellen* II.

(2) *Bijdragen tot de Mnl. woordgeografie en woordchronologie* (Ts. v. N. T. en L. XLIII), maar vooral in het proefschrift van C. C. de Bruin: *Mnl. vertalingen van het Nieuwe Testament* (1935). Vgl. het vervolg van de bovengenoemde *Bijdragen* (Ts. XLIV); over de *Tondalus en Patricius-teksten*, het *Scaecspel* en de *Alexander-teksten*, over de Hollandse woorden bij Dirc Potter en Willem van Hildegaersberg (Ts. XVIII), over Vlaamse en Brabantse woorden (Ts. LX).

king hebben : op de woning (*maisniede, kamenier, bottelier, pavement, tapijt, coverture* enz.), de kleding (*habijt, parement, bocraen, samit, purper, bliaut, tornekeel* enz.), de voeding (*fazant, patrijs, lamprei, taart, amandel, citroen, granaat, clareit* enz.). Verder de talrijke termen die betrekking hebben op het ridderlijke leven : de oorlog, de tournooiën, de hofhouding, de feesten, de muziek, de hooftgang (1). Daarbij komen dan de termen, gebruikelijk in de rechtspraak en het landsbestuur, bij het handwerk in de luxebedrijven : metaal- en houbewerking, weven, bouwkunst (2).

Terecht wijst Salverda de Grave er op, dat de bewijzen voor de diepst gaande invloed van een vreemde taal te zoeken zijn in woorden voor het innerlijk leven, voor stemmingen en karaktereigenschappen (b. v. *delijt, riveel, aise, joye, jolyt, ennoi, grief, vernooi, spijt, fijn*, enz.) (3), terwijl het uitgangspunt vooral gezocht moet worden in kringen waar men de beide talen beheerste.

De opsomming van deze honderden woorden zou doen denken aan een ver-gaande romanisering van het Diets sedert de 11de eeuw, als men tegelijkertijd niet bedacht dat dit de taal geldt van bepaalde en beperkte hogere kringen, die voor sommige lagere, b. v. de landadel wel voorbeeldig geweest zal zijn, maar die toch een kleine minderheid bestreek in vergelijking met de bevolking van boeren, handwerkers, handelaren, die weldra gaan meetellen in de geschiedenis van deze gewesten. Was de verfransing inderdaad diep doorgedrongen onder alle standen, dan zou het latere Vlaams, evenals het Engels, gemengde Germaans-Romaanse karaktertrekken vertoond hebben.

In de Noordelijke gewesten werkte de Franse invloed minder sterk dan in Vlaanderen (4), maar zowel aan het hof van de Henegouwse graven als aan dat van het Beierse huis werd Frans gesproken. Willem van Hildegaersberch gebruikt reeds vrijwat Franse omgangswor-den; Dirc Potter had in Henegouwen en Frankrijk gereisd. De Boergondische vorsten, te Brussel gevestigd, waren Frans, die weliswaar niet trachtten Holland te verfransen, maar van wier regeringstaal ongetwijfeld invloed uitging. Zo wordt o. a. het woord *roertol* vervangen door *anckrage* (anckraige). « Van die overwoeking onzer taal door vreemde elementen geven de stukken van dezen tijd meerdere voorbeelden te zien; zoo b. v. wijkt « *dadinghe* » voor

(1) Zie achtereenvolgens de woorden uit de eerste periode, die Salverda de Grave opsomt op blz. 53, 87, 51.

(2) T. a. p. blz. 57, 45, 63.

(3) Meer voorbeelden t.a.p., blz. 97-100.

(4) Dat blijkt vooral, wanneer een Noord-Nederlandse afschrijver of bewerker van een Zuid-Nederlandse tekst de vreemde woorden of bastaardwoorden door inheemse vervangt, gelijk b.v. bij de Mnl. vertaling van Suso's *Horologium* op te merken valt (zie de Inleiding van de uitgave door Dr. Hildegard van de Wijnpersse).

« composeeren », « bestel » voor « arrestement » en moet het teekenachtige « bevelinge » voor het zooveel mindere sprekende « commissie » zijn plaats ruimen » (1).

17. *Taalmenging en taaluitstraling.*

Te simplistisch is de voorstelling als zou elke Middeleeuwer het dialect van zijn streek gesproken hebben. Dat moge gelden voor de boerenbevolking op het platteland, voor de handwerkers in de kleine steden en dorpen, in de centra van cultuur, de kloosters, de grotere en kleinere hoven, de handelssteden, moet met bevolkingsmenging en dus taalmenging rekening gehouden worden. In de kloosters waren broeders uit andere streken geen zeldzaamheid, b. v. Johannes van Scoenhoven en Gerard Nagel van Delft in Brabantse kloosters, de Hollander Hendrik Mande in Windesheim; de adel was niet afkerig van huwelijken met standgenoten uit andere gewesten; de handel leidde tot verandering van woonplaats; bloeiende centra van verkeer, van industrie, van kunsten, hadden aantrekkingskracht voor vreemdelingen uit verre streken. Het is dus zeer goed mogelijk dat, evenals in latere eeuwen, de stadstaal van Ieper, Brugge, Gent, Antwerpen zich begon te onderscheiden van de plattelands-dialekten.

Daarmee hangt samen dat ook toen reeds middelpunten van hogere beschaving op taalgebied toongevend geworden zullen zijn, voor wijder of enger kring, m. a. w. dat zich een plaatselijk-beschaafd spraakgebruik begon te ontwikkelen. Van een algemeen-Vlaams of een algemeen-Brabants kan nog moeilijk sprake zijn, vooral niet in die streken, waar de adel en een deel van de geestelijkheid zich in beschaafde omgang van het Frans bediende, en de volkstaal slechts geschikt achtte voor verkeer met ondergeschikten of met boeren.

18. *Chronologische onderscheiding.*

Het Middelnederlands strekt zich uit over drie eeuwen. Het is vanzelfsprekend dat de taal van omstreeks 1500 niet meer dezelfde was als die van omstreeks 1200, maar bij de sterke continuïteit van de Middeleeuwse cultuur is een strenge indeling in tijdvakken niet gemakkelijk te maken, temeer omdat de geschreven taal uiteraard behoudend is. Woorden uit 13de-eeuwse romans, die wellicht toen reeds archaïstisch waren, b. v. *abolge*, *ande*, *niet* (strijdlust), *ries*, *sinen scop houden*, *goem nemen*, *prenden*, *cliven* (klimmen), *blanden*, *quedden*, *degen*, *diet*, *wigant*, *mekel*, *sniemen* e.d. komen bij de 14de-eeuwse navolgers nog spaarzaam voor, maar worden voor de 15de-eeuwse hoorders wellicht al onverstaanbaar.

(1) Z. W. Sneller : *Walcheren in de vijftiende eeuw*, blz. 57.

Handschriften van latere afschrijvers, maar vooral opzettelijk-moderniserende omwerkingen, als de laat 15de-eeuwse volksboeken, kunnen ons dus inlichtingen verschaffen omtrent de chronologie van bepaalde woorden en taalverschijnselen.

19. *Taalkringen.*

Wat de hedendaagse taalgeschiedenis leert omtrent de « sociologische structuur »; het ontstaan, bestaan en in-elkaar-grijpen van verschillende taalkringen, dient ook op vroegere tijdperken toegepast te worden. De oude vraag naar het al of niet bestaan van een Middelnederlandse « schrijftaal » kan dan vervallen : de collectiviteit van het » Middelnederlands moet opgelost worden in een rijke verscheidenheid, niet alleen van plaatselijke en tijdelijke aard.

De taal van de dagelijkse omgang in de Middeleeuwen is met behulp van de schriftelijke gegevens vrij dicht te benaderen. De gesprekken in de *Reinaert*, in menige ridderroman, in sproken, boerden en cluten, klinken meestal volkomen natuurlijk, en verplaatsen ons in allerlei kringen. Ook waar de Middeleeuwse auteurs zelf, verhalend of lerend, aan het woord zijn, klinkt hun taal zelden boekachtig : de Mnl. syntaxis staat vaak zeer dicht bij die van onze omgangstaal. Eerst de renaissance-stijl zal daarin verandering brengen, en de altijd enigszins bestaande afstand tussen spreken en schrijven verwijderen.

Voor de woordvoorraad die op het dagelijks huiselijk leven betrekking heeft, bestaat, gelijk Verdam reeds opmerkte, een schat van gegevens in tal van bronnen die voor het *Middelnederlandsch Woordenboek* geraadpleegd zijn, afkomstig uit alle delen van de Nederlanden. Daaruit is al geput voor stadsmonografieën als die van Fruin en Blok (Leiden), S. Muller (Utrecht), Mej. J. L. A. Terpstra (Nijmegen) (1), Rijpma (Kampen) (2), P. Koster (Hoorn) (3), A. van Vollenhove : *Ambachten en Neringen in Dordrecht* (4); voor studiën over *De maaltijd en de keuken in de Middeleeuwen* van Mej. Baudet (Utrecht, 1904) (5). Jan te Winkel voerde ons binnen in *Het kasteel in de dertiende eeuw* (Groningen, 1879), waarvoor hij de gegevens ontleende aan de gedichten van die tijd; bronnen die echter met voorzichtigheid geraadpleegd moeten worden, omdat ze op Franse originelen teruggaan, en ons vaak in een fantastische omgeving verplaatsen. Buitenrust Hettema en Telting stonden op

- (1) Proefschrift Amsterdam 1917.
- (2) Proefschrift Amsterdam 1924.
- (3) Proefschrift Amsterdam 1929.
- (4) Proefschrift Leiden 1925.
- (5) Proefschrift Utrecht 1904.

Wat is het "shytaal" / wat by

vastere bodem, toen ze *Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de 14de eeuw* (nl. Deventer) nauwkeurig grondten op de gegevens van de Cameraers-rekeningen. Een oudere pendant is een schildering van het leven op een Middeleeuws dorp, door M^r A. A. Berkel, in de *Dietsche Warande I-II* (1855-1856), berustende op authentieke gegevens.

Een kijkje in het Middeleeuws leven geven ons ook de oudste gesprekboekjes, bestemd om een tweede taal op praktische manier te leren kennen. In de 14de eeuw werd te Brugge zulk een boekje samengesteld, getiteld *Livre des mestiers*, waaruit vreemdelingen het Brugse Vlaams konden leren (1). Het geeft niet alleen de namen van de beroepen, maar bestrijkt het gehele gebied van de dagelijkse omgang. Behalve natuurlijk klinkende gesprekzinnnetjes vindt men er de gewone woorden voor het menselijk lichaam, de kleding, huis en hof, huisraad, eten en drinken, stad en markt, de bedrijven, handelsartikels, kerk, godsdienst en onderwijs, rechtspraak, bestuur en wetenschap. Natuurlijk geen uitvoerige lexicografie, maar het eerst-nodige voor de vreemdeling, gelijk in de tegenwoordige Baedeker's. Dit oudste voorbeeld werd nagevolgd en uitgebreid in de latere meertalige *Colloquia* (2).

De zogenaamde lagere vaktalen zijn alleen in zoverre afzonderlijke taalkringen, dat ze technische termen bevatten, die voor oningewijden moeielijk of niet verstaanbaar zijn. Deze technische taal is weer ruim vertegenwoordigd in de keurboeken, rekeningen enz.; men denke b.v. aan de door Posthumus grondig bestudeerde lakenindustrie.

Voor de taal van handel en verkeer kan men de uitgegeven oorkonden en dokumenten van de Hanse raadplegen.

De wetenschap, die zich in de vroegere Middeleeuwen steeds van het Latijn bediende, begint belangstelling te vinden bij leken die het Latijn niet verstaan. Om hun lust, het verleden en de omringende natuur te leren kennen, te bevredigen berijmden Maerlant en zijn navolgers hun didaktische geschriften. Naast Latijnse kronieken ontstaan ook Dietse. Op geneeskundig gebied vindt men niet alleen recepten (3), maar zelfs een volledige *Cyruurgie* in de volkstaal, door

(1) *Het Brugsche Livre des Mestiers en zijn navolgingen* is in een luxe-uitgave bezorgd door Dr. Jan Gessler (6 delen, Brugge 1931).

(2) De *Colloquia* zijn bestudeerd door Dr. R. Verdeyen, die een uitgave bezorgde van de *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum* van 1916 (Antwerpen 1925-1926) met een belangrijke *Inleiding* en een glossarium (1935).

Vgl. verder het *Gesprächbüchlein*, door Hoffman von Fallersleben uitgegeven (*Horae Belgicae IX*), K. J. Riemens: *Etude sur le texte français du Livre des mestiers* (Paris 1924), M. E. Kronenberg: *Een Nederlandsch-Latijnsche samspraak* (*N. Taalgids XVII*, 136), W. de Vreese: *Een Fransch-Nederlandsche Leere van Hoveschede in Ts. v. N. T. en L. LII* (1933), blz. 86-142.

(3) *Middelnederlandsche recepten en tractaten* werden uitgegeven door W. de Vreese (Kon. Vl. Acad.). Vgl. *Pharmaceutische vaktaal* in *Ts. v. N. T. en L.* 1942.

de bekende Jan Yperman, die ons dus de gangbare volkswoorden en technische termen in het Diets overgeleverd heeft. Daarnaast bezitten we een *Boeck van Surgiën* van Meester Thomas Scellinck, van Thienen, en enkele kleinere anonieme traktaatjes en receptenverzamelingen (1).

Een afzonderlijke bespreking vereisen drie belangrijke gebieden : recht en bestuur, kerk en godsdienst, de letterkunde.

20. *De taal van Recht en Bestuur.*

Sedert overoude tijden geschiedde de rechtspraak in de volkstaal, volgens mondelinge overlevering. Voor de eerste optekening werd het Latijn gebruikt. Bij de *Lex Salica* bestaan enige Germaanse glossen (vgl. § 5); het oudste Duitse rechtsboek in de volkstaal, de *Sassenspiegel* was ook eerst in het Latijn geschreven, maar werd door de auteur, Eike von Repgau, reeds omstreeks 1230 in het Nederduits vertaald. Daarvan kennen wij ook een Middelnederlandse bewerking, die voor de rechtstaal in de Noordelijke Nederlanden van belang is (2).

Sporen van oude rechtstaal zijn waarschijnlijk te vinden in telkens terugkerende allittererende verbindingen, die men in latere *Dingtalen* aantreft, als *husen noch hoven, om lief noch om leet, ban of boete, stoc of staf, van scade en van sculde, versmoren ende versmachten, ongescift en ongesceyden*; bovendien in formules als *by climmender sonne; of die sonne worde synckende ende den dag clawende* (d. i. dalende), *te gode gaen* (ondergaen).

Voor de studie van de rechtstaal kan men raadplegen de *dinctalen*, d. w. z. de procestaal, de woorden en uitdrukkingen die bij het geding voorgeschreven waren. Uitgegeven zijn o. a. de dingtalen van Westfriesland, Waterland, Amsterdam en Delft (3).

De ontwikkeling van de steden en de opkomst van de derde stand maakte het noodzakelijk dat oorkonden, privileges, stedelijke documenten en rekeningen niet langer uitsluitend in het Latijn geschreven werden. Het Diets veroverd zich een plaats als officiële bestuurstaal. Het oudst-bewaarde stedelijke document is een schepenbrief van

(1) *De Cyrurgie* en het *Boeck van Surgiën* werden uitgegeven door P. C. van Leersum (1913 en 1928).

(2) *De Saksenspiegel in Nederland*, 2 delen, uitgegeven door B. J. L. de Geer van Jutfaas (Den Haag 1888). Een lijst van alle Saksenspiegelhandschriften gaf Homeyer in zijn *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters* (1931).

(3) Overvloedige stof voor dergelijk onderzoek bieden de *Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen*, de uitgaven van de *Vereeniging voor Overijsselsch Recht en Geschiedenis*, van de Groningse vereniging (Pro excolendo Jure Patrio). Oude keurboeken en « dinctalen » vindt men in de *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* (sedert 1875). I, III, IV. Nieuwe reeks I-VIII (1875-82).

Boechoute, van 1249; daarna een van Ieper (1252); de oudste Vlaamse oorkonde van Guy van Dampierre dagtekent van 1251; de bekende Middelburgse keur van 1254. Niet lang daarna volgen Hollandse oorkonden, van 1267-1281. Ongeveer gelijktijdig verschijnt de eerste Brabantse oorkonde in het Diets (1275) en het oudste archiefstuk in Utrecht (1279). De eerste Dietse oorkonde in Gelre en Zutphen is van 1287 (1).

Uit deze data blijkt dat de opkomende burgerij sinds de tweede helft van de 13de eeuw aan de volkstaal de voorkeur gaf, al blijft een sterke traditie ten gunste van het Latijn nawerken: in Mechelen b. v. werden tot 1465 de schepenbrieven in het Latijn geschreven.

De taal van de Dietse oorkonden verdient een afzonderlijke studie. Dat ze niet in dialect geschreven behoeven te zijn, werd reeds uiteengezet. Vooral in de kanselarijen kan een schrijftaditie geheerst hebben. Voor de stijl gaven de Latijnse modellen de toon aan. Bij een nauwkeurige bestudering van taal en spelling, waarvoor de gedrukte teksten in oorkondenboeken niet voldoende betrouwbaar zijn, moet rekening gehouden worden met mogelijke veranderingen door afschrijvers of vervalsers. Bij kritisch onderzoek zullen vooral bij minder geschoolde schrijvers, afwijkingen in spelling en taalvormen leerzaam kunnen zijn voor de kennis van dialektische eigenaardigheden.

Voor de Boergondische tijd is nog te wijzen op de verfransing van de ambtelijke taal in de Brusselse kanselarij (vgl. § 16).

21. *De taal van Kerk en Godsdienst.*

Met de taalsfeer van de kerk en het godsdienstig leven is de bevolking van deze gewesten, na de bekering tot het Christendom, dus al zeer vroeg, in nauwe aanraking gekomen. Dat bleek reeds uit de vroege overneming van tal van kerkelijk-Latijnse woorden en

(1) In de grote oorkondenboeken zijn de teksten voor taalkundige onderzoek vaak onvoldoende betrouwbaar. Goed is de bovengenoemde verzameling van Obreen en Van Loey (§ 13).

De kanselarijtaal hier te lande is nog zeer onvoldoende onderzocht. Daarbij zou ook de mogelijke invloed van handboeken (*Artes dictandi* of *Formularia*) na te gaan zijn. Vgl. daarvoor Sperber's hoofdstukje *Die Sprache der Kanzleien* (*Geschichte der deutschen Sprache*, blz. 76-82). In hoeverre een in de 15de eeuw opkomende Noordduitse taalgemeenschap in de zogenaamde *Geschäftssprache* invloed op onze Oostelijke gewesten gehad heeft, valt ook nog te onderzoeken. Zie daarvoor het werk van Richard Heinzel: *Geschichte der Niederfränkische Geschäftssprache* (Paderborn, 1874), waarin ook Gelderse, Limburgse en zelfs Utrechtse streken ter sprake komen, en het hoofdstukje *Die niederdeutsche Geschäftssprache* bij Sperber, a.w., blz. 82-94. Verder een Deense studie over de kanselarijtaal te Lübeck (1300-1470) die met de schrijftaditie voorbeeldig rekening houdt. (Vgl. Kloeke's recensie in *Museum*.)

uit de vorming van eigen Germaanse termen of betekeniswijziging van bestaande woorden, onder invloed van prediking en godsdienst-
onderwijs. In geschriften komen zulke woorden veel later te voor-
schijn. De geestelijken bleven voor eigen gebruik, in opgeschreven
preken, traktaten, brieven, kronieken getrouw aan het Latijn.

De mystiek van de 13de en 14de eeuw bracht een ingrijpende
verandering. Prediking en geschriften richtten zich niet meer alleen
tot de geleerden, maar evenzeer tot de verlichte leken. De volkstaal
moest aan dit doel dienstbaar gemaakt worden. In de Nederlanden
hadden Beatrijs van Nazareth, Hadewijch in de 13de eeuw
reeds mystiek proza geschreven. In Duitsland baande Meister
Eckart de weg, door zich een eigen wijsgerig-mystische termi-
nologie te scheppen, waarop zijn navolgers voort konden bou-
wen (1). Uit vertaalde fragmenten blijkt dat Eckart's taalgebruik
hier te lande invloed had, die door vertalers van Tauler, Suso en
hun tijdgenoten versterkt werd. Ook Ruusbroec moet die invloed
ondergaan hebben, maar voor een groot deel zocht hij zijn eigen
weg in een oorspronkelijk taalgebruik, waarbij hij ook in Latijnse
filosofische termen materiaal ter verdietsing vond. Grondslag van
zijn kunstige taal, die door zijn leerlingen om de zuiverheid geprezen
werd, is het « Brusselse diets ». De vele nieuwe termen, waarmede
de filosofische en theologische taal verrijkt werd, zijn door P. S.
Axters O. P. onderzocht in de *Schets van een Geschiedenis der
Nederlandsche Scholastieke Vaktaal* (Kultuurleven 1935 en 1936),
als inleiding voor zijn *Scholastiek Lexicon*. Verscheidene leefden
voort, in ruimer betekenis, tot op onze tijd, b. v. *indruk, invloed,*
inkeer, binnenste, neiging, inprenten, oorsprong, wezenlijk, werkelijk.
Een woord als *opgetogen* is oorspronkelijk een mystieke term
(opgetogen in de geest : in visionaire toestand geraakt). Het woord
eigenwijs komt reeds bij Henr. Herp voor. Het woord *eigenzoekelijk-*
heid (= egoïsme) vindt men nog bij Rodenburg en bij Wolff en
Deken.

De taal van de moderne devotie is in sterke mate afhankelijk
van de veertiende-eeuwse mystieke terminologie, maar verrijkt

(1) Voor Eckart's invloed op de terminologie van de Germaanse mystiek kan
men vergelijken : *Meister Eckart en de Nederlandse Mystik*, in *Ned. Archief
voor Kerkgeschiedenis* III (1904-1905), blz. 8 vlg. en A. C. Bouman : *Joh.
Ruusbroec en de Duitse mystiek* (*Tijdschr. v. N. T. en L.* XLII). Voor de
terminologie van de Moderne devotie A. A. Verdenius : *Lexicografiese aantee-
ningen bij stichtelijk proza* (*Tijdschr. v. N. T. en L.* XL-XLII). Vergelijk ook
de Duitse studie van Grete Lüers : *Die Sprache der deutschen Mystik des M. A.
im Werke der Mechteld von Magdeburg* (München, 1926) en het hoofdstukje
Die Mystik und ihre Einwirkung auf die Sprache in Sperber's *Geschichte der
Deutschen Sprache* (1926), blz. 73-76).

zich met tal van kerkelijke en bijbelse woorden en uitdrukkingen, door belesenheid in stichtelijke geschriften verworven. Ook daaronder zijn er verscheidene die in de algemene taal werden opgenomen, als *kapittelen, de koninklijke weg bewandelen, het dal van tranen*.

Gelijktijdig bleef het Latijn-schrijven in zwang : men denke slechts aan Johannes van Scoenhoven in het Zuiden, Geert Grote, Thomas a Kempis en zoveel anderen, in de Noordelijke gewesten. Wederzijdse invloed van Latijn en Diets was dus onvermijdelijk. Wanneer men stichtelijke geschriften, in het Latijn geschreven, in de volkstaal overbracht, bestond de neiging om — evenals bij bijbelteksten — zo woordelijk mogelijk te vertalen, waardoor de zinnen strenger gebouwd werden dan in spontaan-gesproken taal. De natuurlijkheid kon lijden onder een dergelijk, soms slaafs, volgen, maar voor weinig geoefende schrijvers en schrijfsters kon het ook een heilzame tucht zijn, die aan hun zelfstandig schrijven ten goede kwam.

Omgekeerd was het Middeleeuwse Latijn vaak weinig klassiek : het droeg er de sporen van, dat de auteur in zijn moedertaal gedacht had, dat hij inheemse woorden en wendingen overbracht in een soort Latijn dat buiten de landsgrenzen moeilijk te begrijpen was. Duidelijk blijkt dat in de taal van Thomas a Kempis. Vertaald Diets is b. v. *scire exterius* (van buiten kennen), *in propriis stare sensibus* (op zijn eyghen sinnen staen), *leviter indignari* (lichtelief gram werden), *sibi res attrahere* (zich iets aantrekken), *bene stare cum aliquo* (met iemand wel staan), *hoc transit mihi ad cor* (dat gaat mij ter harte), *gravitas* (swaricheit).

22. De taal van de letterkunde. Vreemde invloeden.

De letterkundige taal van de Middeleeuwen vertoont, evenals in latere tijdperken, karaktertrekken, afwijkend van die der omgangstaal. Van een éenvormige schrijftaal » was nog geen sprake (1). Er zijn schakeringen in de verschillende genres, in verschillende tijden en streken, door vreemde invloeden. De poëzie heeft eigenaardigheden door haar traditioneel karakter, door gebondenheid aan ritme en rijm, door navolging van buitenlandse modellen. Oude woorden en taalvormen blijven bewaard, wegens de gevoelswaarde en het voordeel om in ritme en rijm de nodige afwisseling te brengen. De achterplaatsing van het adjektief (*een ridder goet, van goude root*, die we in het oudste proza niet meer aantreffen, is in de gelijktijdige poëzie nog gewoon : hier kan overoud Germaans gebruik samenvallen met invloed van Latijnse of Franse voorbeelden. Voor het rijm moest

(1) Wat de zinsbouw betreft staat de M.E. stijl nog dicht bij 't hedendaagse spreken. De renaissance-tucht bracht eerst strengere constructie.

men, vooral in rijmrijke strofen, zoeken « messelike tonghen in boeken », gelijk Maerlant opmerkte. Behalve in de boeken kan de dichter elders zeldzame woorden vinden: archaïsmen, van oude mensen overgevangen, woorden uit naburige dialecten of van vreemdelingen gehoord. Is de dichter persoonlijk in andere streken bekend, zoals Maerlant in Zuid-Holland en Utrecht, dan kent hij zijn eigen ervaring, wellicht ook uit eigen mondeling gebruik, woorden die niet tot zijn eigenlijke moedertaal behoren. De rijmwoorden van Maerlant zijn uit dit oogpunt nog niet volledig onderzocht (1). Wat voor hem geldt, zal ook op anderen (b.v. Hadewijch, Boendale) toepasselijk zijn.

Invloed van andere talen op zinsbouw en woordgebruik is het eerst te onderstellen in de talrijke vertalingen uit het Frans en uit het Latijn. De hoofse toon van de ridderromans sluit zich bij de Franse stijl aan, al moet men bedenken dat overeenkomende uitdrukkingen, gelijke ontwikkeling van woordbetekenis — gelijk J. W. Muller betoogt — ook « schijnbare gallicismen » kunnen zijn, omdat ze op overeenkomstige cultuur berusten (2).

De didaktische geschriften gaan voor een groot deel terug op Latijnse voorbeelden. Daarvan is de stijl zo verschillend van de eenvoudige toon, die de gemoedelijke leermeester in het leerdicht aanslaat, dat van stijlovereenkomst nauwelijks sprake kan zijn. Woordontleding en vertalende overneming daarentegen is uiteraard gewoon. Latinisering van de stijl is in het Middeleeuwse proza niet onbekend. De periodenbouw van Ruusbroec's statige stijl, zijn rijmproza (3), zouden ondenkbaar zijn zonder Latijnse voorgangers. Meer slaafse navolging van Latijnse constructies en Latijnse buiging — verschijnselen die reeds het renaissance-proza voorspellen — zijn op te merken in de stijl van juristen omstreeks 1400, als in Jan Matthijsen's *Rechtsboek van Den Briel*, en de bewerkers van het gemoraliseerde *Scaecspel* (4) en het *Kaetsspel*.

De opgang die de Vlaamse ridderromans, de Reinaert en vooral de vele geschriften van Maerlant maakten, veroorzaakte een zeker overwicht van de Vlaamse litteratuurtaal op de Brabantse van de 14de eeuw, wellicht gesteund door het gezag van de taal der voorname Vlaamse steden. Vandaar dat men met zeker recht de Mnl. litteratuurtaal van de 13de en 14de eeuw Vlaams-Brabants kan noemen. Of het in volstrekte zin juist is dat Ruusbroec « ongemengd » Brabants schreef, valt nog te onderzoeken: er zijn aanwijzingen

(1) Verdam: *De rijmen in Maerlant's Hist. v. Troyen. Ts. XXIII-XXIV.*

(2) *Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederlandsch (Nieuwe Taalgids XIV)*, 1 vlg. en 65 vlg.

(3) Overdadig nagevolgd door Jan Leeuwen, de « goede coc » van Groenendale.

(4) o.a. in de kunstmatige buiging, b.v. *des* bij vanouds vrouwelijke woorden.

dat hij wel woorden gebruikte die in Vlaanderen thuis horen, b.v. *liebaert* in plaats van *leeuw*.

Toen nu tegen het einde van de 14de eeuw ook Hollandse dichters zich deden horen, sloten ze zich begrijpelijkerwijze aan bij de sterke Zuid-Nederlandse traditie. Willem van Hildegaersberch is vertrouwd met de taal van Boendale en kent waarschijnlijk Maerlant's werk. Hollandse taaleigenaardigheden worden intussen niet verloochend; evenmin door Dirc van Delf, Dirc Potter en zijn zoon Gerrit, de vertaler van Froissart.

23. Duitse invloed op de letterkundige taal in de 14de eeuw.

Een voorbijgaand verschijnsel is de Duitse invloed op de letterkundige taal, uitgaande van de hogere standen, sedert in Holland onder het Beierse huis (1345) en in Brabant sinds Wenceslaus (1355), Duitse voordragers en Duitse geschriften tot de hoven toegang verkregen (1). In de naaste omgeving van het grafelijk hof achtte men het voornaam, zich naar de Duitse mode te schikken. In de taal van Dirc Potter, die onder vier vorsten aan het hof leefde, van de hofprediker Dirc van Delf, treft men dus vrijwat Duitse woorden aan, als *trute*, *tsairt*, *wonnentlike*, *balde*, *nicht*, *ist*; *zeyden spul* (snarenspeel), *oghenweyde*, *hegen*, *heilant*. Er zijn enkele handschriften bewaard, grotendeels van dichters uit deze kringen afkomstig: het Haagse Liederhandschrift, het handschrift dat E. Verwijs uitgaf met de titel *Van Vrouwen ende van Minne*, en het door Carton uitgegeven Brugse handschrift: *Oudvlaamsche Liederen en Gedichten*. Men zou kunnen denken dat een zo sterk Duits gekleurde verzameling als deze laatste door Duitse dichters geschreven was, die in de Nederlandse gewesten het Diets gebrekkig aangeleerd hadden, maar bij nauwkeurig onderzoek is deze onderstelling niet bevestigd: van de 145 gedichten bleken er, volgens het onderzoek van Mej. N. Geerts (2), 33 zuiver Middelnederlandse te zijn, terwijl alle andere moeten geschreven zijn door een Nederlander, die nu en dan Duitse woorden gebruikte. Die zijn namelijk aan allerlei Duits ontleend, zowel Oostenrijks en Beiers als Nederduits, maar bovendien

(1) Hierop werd voor het eerst de aandacht gevestigd door J. te Winkel: *Germanismen in het Middelnederlandsch* (Noord en Zuid XII). Vgl. het artikel over Duitse invloed in mijn *Verz. Taalk. Opst.* II. Over Dirc van Delf: *Ts. v. N. T. en L.* XXII en het Utrechtse proefschrift van P. F. A. M. Daniels (1932), die van de *Tafel van den Kersten Ghelove* in vier delen een volledige uitgave verzorgde (Antwerpen, 1939).

(2) Reeds kritisch beschouwd door J. Verdam: *Ts. N. T. L.* IX (1890). Daarna door Nelly Geerts: *Die altflämische Lieder der Handschrift Rhetroycke ende gebedenbouck van mher loys van den gruuthuyse* (Züricher diss. 1909). Vgl. ook W. de Vreese: *Het Gruuthuse-handschrift* (*Ts. v. N. T. en L.* LIX).

vindt men er pseudo-Duits als *oghenblijch* ! Dat geldt ook voor een soortgelijk gedicht over *Die X Plaghen* (1), waar de dichter *starch* (pseudo-Duits voor *starc*) laat rijmen op *arch* : het duidelijkste bewijs dat hij slechts gebrekkig Hoogduits kent. Deze Duitse mode moet tot enge kringen beperkt geweest zijn, zodat er geen reden is om met Te Winkel aan te nemen dat het Nederlands toen « groot gevaar liep om zijn zelfstandig karakter te verliezen ».

24. *De opkomende rederijkerstaal.*

Een biezonder soort letterkundige taal werd door de rederijkers in zwang gebracht. De gezeten burgerij van de Vlaamse steden, in de Kamers georganiseerd, ging aan het letterkundig leven deelnemen. De bloeitijd van het rederijkersleven valt in de 16de eeuw, maar hun gewoonten, hun kunstvormen, hun taal hebben zich reeds in de vijftiende eeuw gevormd. In deze eerste periode staat hun werk nog dichter bij de volkskunst, is minder gemanieerd dan later, maar ook nu reeds is het streven naar het kunstige, het ongemene merkbaar, waardoor ze zich van de kunst der straatzangers, van het eenvoudige volkslied wilden onderscheiden. De grote behoefte aan rijmwoorden, voor ingewikkelde strofen en binnenrijmen, leidde tot woekering van bepaalde suffixen, b. v. *-sel*, waardoor Anthonis de Roovere gemakkelijke rijmen kreeg als broetsel : groetsel : bevroetsel; besefsele : hefsele; of in de *Eerste Bliscap van Maria* : vernoysele : groysele : overvloysele : bloysele. Evenzo woorden op *-ere*, die met het werkwoord *sijn* als omschrijving konden dienen, b. v. in de *Sevenste Bliscap van Maria* : van allen erge sidi een swichtere : stichtere : verlichtere : meplichtere. Dergelijke omschrijvingen maakt reeds Anthonis de Roovere met adjektieven op *-ich*, b. v. Godt es bevelich; en met participia, b. v. Dit is ghenoughende (2).

Onder de Boergondische heerschappij zal ongetwijfeld onder de hogere burgerij de kennis van het Frans toegenomen zijn, en daarmee de invloed van het Frans op de omgangstaal, in de letterkunde versterkt door de ingenomenheid met de voorbeelden van Franse rhétoriciens. Toch wordt de « verfransing » van de rederijkerstaal vaak overdreven. Vooral in de 15de eeuw is het aantal bastaardwoorden niet zo overweldigend, als men er op let, dat ze midden in de verzen nog zeldzaam zijn, en voornamelijk het rijmgemak ten goede kwamen. Er zit een zekere pronkzucht in de zwierig bedoelde rijmen op *-ieren*, *-ye*, *-acie*, *-iciën*, waarvan Anthonis de Roovere

(1) Uitgegeven door Snellaert : *Nederlandsche Gedichten uit de 14de eeuw*, 1869.

(2) Vgl. in *Marieken van Niemeghen*, b. v. *aenschouwelijck sijn* = aanschouwen.

een ruim gebruik maakt, en die ook in de geestelijke spelen van de vijftiende eeuw niet ontbreken.

25. *De invloed van het onderwijs.*

Zolang de Middeleeuwer niet lezen en schrijven kon, was zijn eigen dialect, lichtelijk genuanceerd door invloed van « voornamere » taal, zijn enig taalbezit. Eerst door kennismaking met geschreven, later met gedrukte taal, kreeg hij deel aan een grotere taalgemeenschap. Voor de taalgeschiedenis is het dus van groot belang, na te gaan hoe door het onderwijs de bekendheid met geschreven taal zich uitbreidde (1), en hoe daaruit de behoefte aan gedrukte boeken ontstond. Het onderwijs en de boekdrukkunst zijn dus de factoren van taalverrijking en toenemende taaleenheid.

Opzettelijk onderwijs in de moedertaal was in de vroege Middeleeuwen onbekend. In de kloosterscholen werd voor kerkelijke doeleinden Latijn onderwezen, de internationale taal, die de sleutel bevatte tot alle kennis en wetenschap. Toen de steden zich gingen ontwikkelen, tegen het einde van de 13de eeuw, ontstonden naast de geestelijke scholen ook stadscholen voor lekenonderwijs: de toekomstige handelaar of ontwikkelde handwerksman diende toch de eerste beginselen van schrijf- en rekenkunst te kennen, om zijn aantekeningen en rekeningen te kunnen opschrijven. Deze scholen werden, als onmiddellijk afhankelijk van de graaf, door hem bij privilege aan de stad of aan partikulieren toegestaan. In Zuid-Nederland werden ze meestal door geestelijken beheerd, in het Noorden kregen ze meer een lekenkarakter. Het eerste privilege van die soort is er een van Floris V aan Dordt (1290). Onder Willem III en Willem IV, tussen 1322-1342, maar vooral onder Albrecht tussen 1357 en 1402, werden in tal van Hollandse steden scholen gesticht. De « scoelmeyster » behoorde nog tot de ambachtslieden: het onderwijs zal van zeer elementaire aard geweest zijn.

De zogenaamde « grote » scholen, waar Latijn geleerd werd, namen een grote vlucht, toen de Broeders des gemenen levens er hun steun aan verleenden. Bekend is de bloei van de Zwolse school, die een duizendtal leerlingen uit alle gewesten trok. Op deze Latijnse scholen werd de moedertaal alleen als hulp bij vertaling gebruikt, maar de leerlingen pasten natuurlijk hun schrijfkunst ook op de eigen taal toe. Juist in deze periode, toen de behoefte aan stichtelijke lektuur onder leken zo sterk toenam, werd het schrijven en afschrijven van Dietse boeken op zich zelf reeds een onderwijs in het hanteren van de eigen taal. Welke leermiddelen op de stadscholen gebruikt

(1) Zie voor het onderwijs en de taalboeken de bredere aantekeningen achterin.

werden, kunnen we niet in bijzonderheden nagaan. De gedrukte A. B. C. boekjes hebben wel voorgangers in handschrift gehad. Gesprekboekjes, als het besproken Brugse *Livre des mestiers*, zullen goede diensten bewezen hebben. Evenals de *Disticha Catonis*, de bekende Latijnse spreukenverzameling, in de Latijnse scholen gebruikt werd, kan de vertaalde *Dietsche Cathoen* voor leerlingen bestemd geweest zijn. Uit de vijftiende eeuw dagtekt het gedrukte *Exercitium puerorum* (Gouda 1484), toegelicht door Nederlandse voorbeelden, die eike rector in zijn eigen idioom omzette, want de gedachte aan kultivering van de volkstaal was nog verre. Een Latijns schoolboek met Vlaamse voorbeelden, omstreeks 1483 te Leuven gedrukt, bevatte de Regels der spraakkunst van Nicolaus Perotti : eigenaardig is daarin de onbeholpen taal van de woordelijk vertaalde voorbeelden, b. v. « Verstaen sijnde de zake worden de sieken eer ghenesen » (1).

In het begin van de 16de eeuw schreef de beroemde humanist Murmellius een bekend schoolboek, de *Pappa puerorum*, dat ook in het buitenland herhaaldelijk herdrukt werd. In de Nederlandse uitgaven vindt men toelichtende voorbeelden in de volkstaal, telkens aangepast aan de streek waar het gebruikt moest worden, in het Noorden, het Zuiden en het Oosten. Opnieuw een bewijs dat de plaatselijke taal nog volstrekt niet als minderwaardig beschouwd werd.

26. Invloed van de boekdrukkunst.

De behoefte aan sneller en goedkoper vermenigvuldiging van het geschrevene deed de boekdrukkunst ontstaan. Omgekeerd bevorderde de nieuwe techniek, de grotere produktie van boeken, in sterke mate de lektuur en de verspreiding van wat tot nu toe het voorrecht van enkelen was. Verbazingwekkend is het aantal boeken dat in de eerste tientallen jaren gedrukt werd (2). De opsomming van de incunabels (tot 1500) en de postincunabels (1501-1540) —

(1) In *Dietsche Warande*, 1893.

(2) Een beschrijving van de in Nederland gedrukte incunabels gaf M. F. A. G. Campbell: *Annales de la typographie néerlandaise* (met vervolgen). In aansluiting daarbij werden de postincunabels beschreven door W. Nijhoff en M. E. Kronenberg (*Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*).

Zie verder : P. C. van der Meersch : *Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs belges et néerlandais établis à Vétranger* (Gand, 1856) ; A. M. Ledebor : *De Boekdruckers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland* (Deventer 1872) ; Frans Olthoff : *De Boekdruckers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen, sedert de uitvinding der boekdrukkunst tot op onze dagen* (Antwerpen, 1891) en E. W. Moes en Burger : *De Amsterdamsche boekdruckers en uitgevers in de 16e eeuw*. Vier delen (Amsterdam, 1900).

Op het belang van de drukkerstaal voor de taalgeschiedenis werd gewezen

waartussen slechts een willekeurige grenslijn bestaat — beslaat reeds boekdelen. Het terrein van de incunabelenstudie, door bibliografen zo ijverig doorploegd, werd voor de taalgeschiedenis nog nauwelijks ontgonnen. Toch schuilen daar belangrijke problemen. Er bestaat een belangrijk verschil tussen een Middeleeuwse afschrijver en een drukker: de eerste schreef voor zich zelf of werkte voor één lastgever, voor een bepaald klooster; de tweede moest voor zijn boek — al was de oplage niet zo groot als nu — rekenen op een ruimer debiet, mogelijk ook buiten zijn eigen streek. Een belangrijke vraag is dus: drukte hij slaafs de verschillende handschriften na, of bracht hij naar eigen inzicht of behoefte wijzigingen aan? Schreef hij zelf zijn tekst of gaf hij bepaalde opdrachten? (1) Bestond er neiging om in bepaalde centra een soort drukkerstaal aan te nemen? Wie waren de drukkers, van welke landsaard, en in welke centra waren hun drukkerijen gevestigd?

Opmerkelijk is nu, dat de oudste boeken afkomstig waren uit de Noord-Nederlandse steden: Utrecht, Gouda, Delft, Leiden, Haarlem, Deventer, Zwolle; daarnaast ook Antwerpen en Leuven. Er bestaat materiaal in overvloed, als men de incunabelentaal in biezonderheden zou willen bestuderen. Men kan nagaan hoe eenzelfde tekst, die achtereenvolgens door verschillende drukkers ter perse gelegd is (b. v. het *Passionael*, het *Biënboec*, de *Epistelen en Evangelien*) behandeld werd, ten opzichte van de spelling-normalisering, dialektische of grammatische afwijkingen, modernisering, of aanpassing van woordgebruik. Men kan de taal van al wat één drukker uitgaf, vergelijkend bestuderen, b. v. van de Gouwenaar Geraert Leeu, eerst in zijn Goudse, dan in zijn Antwerpse periode. Onder de boeken van Hollandse drukkerijen waren er, die op Zuid-Nederlandse teksten berusten, maar ook sommige, waarvan de tekst voor de drukker — of wellicht door de drukker — in Noord-Nederlands taaleigen geschreven was. Werden zulke boeken in Zuid-Nederland ter markt gebracht of daar nagedrukt, dan ontstond dus wisselwerking en taalvermenging.

Een opervlakkig onderzoek is reeds voldoende om vast te stellen dat de taal in de grote meerderheid van de oudste gedrukte boeken in hoofdzaak Brabants of Brabants-Hollands is. Er zijn Haarlemse

door Kluge in zijn opstel *Schriftsteller und Buchdrucker* (in de bundel *Von Luther bis Lessing*).

(1) Jan Seversen (Leiden) gaf voor de samenstelling van de *Divisiiekroniek* een opdracht aan een monnik uit het Regulierenklooster Lopsen (*Bijdr. V. G. en Q.* 3de R. IV. 397). Vertaalde G. Leeu de *Dial. Creat.* en *Gesta Romanorum*?

Met de studie van de oudste drukkerstaal in de Nederlanden moet nog een begin gemaakt worden. Alleen Van Helten heeft voor zijn Mnl. grammaticale studie vrijwat incunabelteksten geraadpleegd.

inkunabels (b. v. de *Doctrinael des tijts* (1) en *Bartholomeus den Ingelsman*) die blijkens het woordgebruik door een Hollander geschreven zijn (2). Een boek als de beroemde Gentse uitgave van Boëthius' *Vertroosting* (1485), met zo talrijke Vlaams-dialektische woorden en vormen, blijft een uitzondering. Drukkers van Zwolse uitgaven verraden hun herkomst door enkele vormen als *solde*, *wolde* of een enkele maal *to* voor *te*, maar gewoonlijk nemen ze getrouw de taalvormen van hun Westelijke voorbeelden over.

Van groot belang is verder het feit dat na 1500 verscheiden kleine drukkerijen uit het Noorden hun bedrijf verplaatsen naar de grote handelsstad Antwerpen, waar ook van elders boekdrukkers heen trokken. Daardoor wordt de hegemonie voorbereid, die Antwerpen weldra in de boekhandel zal uitoefenen.

Een dergelijke concentratie vertoont zich in het Noorden: daar begint Amsterdam langzamerhand op dit gebied de toon aan te geven.

HOOFDSTUK III

DE ZESTIENDE EEUW

27. *Een tijdperk van overgang.*

De 16de eeuw, beschouwd als de overgang van de Middeleeuwen naar de nieuwe tijd, is een periode van gisting, maar ook van ontkiemend nieuw leven. In de Nederlanden is het een tijd, zowel op staatkundig en oeconomisch als op geestelijk gebied, vol beroering, die zich afspiegelt in de geschiedenis van letterkunde en taal. Het belang van de 16de-eeuwse letterkunde is eerst laat ingezien; de 16de-eeuwse taalgeschiedenis — waarin men vroeger slechts verwarving en verbastering vermocht te zien — is nog langer verwaarloosd. Toch vallen juist in dit tijdperk ingrijpende gebeurtenissen, die voor de taalontwikkeling van het uiterste belang zijn: behalve de algemeen-Europese invloeden van reformatie en renaissance, de verplaatsing van het zwaartepunt van de Zuidelijke naar de Noordelijke Nederlanden. Zonder grondige kennis van dit alles zijn de taaltoestanden in onze 17de eeuw niet te begrijpen.

(1) Zie mijn bespreking in het *Album-Vercoolie*, deel I (1927), blz. 113 vlg. en de uitgave door Dr W. Schuyt (Utrechts proefschrift 1946).

(2) Of de drukker P. Bellaert zelf bewerker van zijn uitgaven was, zal moeilijk na te gaan zijn.

28. *Invloed van de reformatie : bijbelvertaling en stichtelijke lektuur; de « Oosterse » taal.*

De reformatie bracht de leken tot de lektuur en de studie van de bijbel, in 't bezonder van het Nieuwe Testament, en maakte dus vertalingen in de volkstaal noodzakelijk (1). Met de bestaande Katholieke vertaling, naar de Vulgaat, nam men geen genoegen. De eerste vertalers van de *Evangelien* bedienden zich óf van Erasmus' Latijnse vertaling, óf van die van Luther. Reeds in 1522 werd daarmee een begin gemaakt en geleidelijk werd de gehele Lutherse bijbel bewerkt in de zogenaamde bijbels van Liesveldt (1526-42). Op den duur vond deze vertaling geen genade in de ogen van de hervormden, te meer toen het Calvinisme op de voorgrond kwam. Jan Utenhove (2) beraamde te Embden het plan om een vertaling uit de grondtalen tot stand te brengen, maar toen dit niet gelukte, vond men voorlopig bevrediging in een omwerking en herziening van de Liesveldt-bijbel, de zogenaamde bijbel van « deus-aes », het werk van Godfried van Wingen (1562), die algemeen gebruikelijk bleef, totdat de Statenvertaling tot stand kwam. Intussen werd in Brabant ook een Katholiek-goedgekeurde vertaling uitgegeven, de bijbel van Leuven (1548).

De taal van kerk en godsdienst heeft uiteraard in brede volkskringen een groot gezag. Voor de Statenvertaling heeft men dat terecht ingezien, maar dat geldt evenzeer voor een vroegere periode.

In de Middelnederlandse bijbelvertalingen en stichtelijke geschriften ontbrak het Noord-Nederlandse element niet, gelijk wij reeds zagen. In de Hervormingstijd krijgt dit een groter aandeel. Men is zich bewust, ook voor minder ontwikkelden en minder geletterden te schrijven, die men niet door ongewone taal moest afschrikken. Het Nieuwe Testament dat Corn. Lettersnijder te Delft uitgaf in 1524, is vertaald « in goeden platten duytsche ». De vertaling die in 1525, quasi te Basel, gedrukt werd, maar waarschijnlijk van de hand van Hinne Rode, oud-rector van de Hieronymusschool te Utrecht, doet dit streven nog duidelijker uitkomen, door in de voorrede deze mededeling te doen : « onse meyning was niet heel Hollants ofte Brabants, mer tusschen beyden, op 't kortste en reynste na onsen vermogen een gemeyn spraeck te volgen, die men all Nederlant doer lichtelick

(1) De geschiedenis van de Nederlandse bijbelvertaling, door H. van Druuten, is ook voor deze periode zeer onvoldoende (vgl. mijn beoordeling in het *Theologisch Tijdschrift* 1906). Veel degelijker schreven over dit onderwerp J. G. de Hoop Scheffer : *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland* (1873) I, blz. 256 « De verspreiding van den bijbel », en vooral J. I. Doedes : *Geschiedenis van de eerste uitgaven der schriften des Nieuwen Verbonds* (Utrecht, 1872). Een nieuwe geschiedenis der bijbelvertalingen, schreef C. C. de Bruin : *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden, 1937).

(2) Zie over Jan Utenhove het proefschrift van F. Pijper (1883).

solde mogen lesen ende verstaen ». De vorm « solde » wijst er op, dat de schrijver bij « all Nederlant » ook aan de Oostelijke gewesten dacht. Hij is dus een voorloper van de West-Vlaming Jan Utenhove, die nog verder ging, toen hij ten bate van de samengestroomde vreemdelingengemeente te Embden een mengtaal samenstelde voor zijn vertaling van het Nieuwe Testament (1553-1556), in de hoop dat die taal dan van Vlaanderen tot de Oostzee-kust verstaan zou kunnen worden. Deze kunstmatige poging liep op een mislukking uit: de ongewone spelling, maar vooral Duitse vormen als *am*, *dem*, *aver* (maar), *wenn*, vonden geen ingang in het Westen (1). Toch was zijn streven naar toenadering van Nederlands-Nederduits in deze tijd niet zo utopistisch als het ons lijkt: in de hervormingsgeschriften van Menno Simons, Melchior Hoffman, Joannes Anastasius Veluanus, Hendrik Jansen, Hendrik Niclaes e. a. nam het zogenaamde « Oosters », d. w. z. het Nedersaksisch van onze Oostelijke en de aangrenzende Duitse streken, een voorname plaats in. Op de Veluwe werd de Nederduitse vertaling van Luther's bijbel gemakkelijker verstaan dan de Brabants-Hollandse. Dat de hegemonie van het Hollands zich weldra ver naar het Oosten zou uitstrekken, was in de eerste helft van de 16de eeuw nog niet te voorzien. Toch acht men in het midden van de eeuw in hervormde kringen de Zuidelijke taal de meest gebruikelijke (2). Dat blijkt uit de vertaling van een Luthers *Gezangboek* (Vrankfort, 1565), waarvan de vertaler in de Voorrede zegt: « Voort suldy verstaen dat ick den stijl der voorseyder Psalmen op die Antwerpsche ende Brugsche sprake gemaekt hebbe, mits dat Antwerpen ende Brugge respectielijck in Brabant ende Vlaenderen (om den handel vander grooter comanschap daerinne geoeffent) die principale vermaerste Coopsteden zijn, daer af die talen ende spraken int Nederlant gebruyckt werden, ende aldaer het meeste volck is verkeerende » (*Nieuwe bijdragen tot kennis van de geschiedenis en het wezen van het Lutheranisme in de Nederlanden*, III, blz. 36-65).

Met onvermengd Zuid-Nederlands kwamen de Calvinisten weer in aanraking door de psalmen van de Gentenaar Petrus Dathenus. Van zijn hand was ook de vertaling van de Heidelbergse catechismus, een tekst die bij het godsdienstonderwijs van grote betekenis was (3).

(1) Het zogenaamde « Oosterse » Nederlands behandelde J. A. vor der Hake in een artikel: *Een zestiend'eeuwse taal van literair verkeer* (*Nieuwe Taalgids* V, blz. 225 vlg.), terwijl hij enige *Proeven van 16de-eeuws Oosters Nederlands* gaf in de reeks *Documenten en kleine teksten* n^o 2 (Groningen, 1919).

(2) Reeds de bewerkers van de Vorsterman-bijbel wilden alle woorden verwijderen die niet « gemeyn » waren in « onse Brabantsche tale » (De Bruin, blz. 179).

(3) Vgl. J. I. Doedes: *De Heidelbergsche Catechismus en zijne eerste levensjaren* (1563-1567). (Utrecht 1867).

In de taal van de prediking heerste grote verscheidenheid. Onder de eerste predikanten waren veel Zuid-Nederlanders, maar ook lieden die uit Oost-Friesland of uit het naburige Duitsland kwamen. Vóór de stichting van de Leidse hogeschool was van een wetenschappelijke vorming meestal geen sprake. Hun taal zal in hoofdzaak hun moedertaal geweest zijn met enige aanpassing aan de taal van hun gemeente. Op een standaardtaal, met bewust streven naar een algemeen geldend taalgebruik, zullen ze zich nog niet toegelegd hebben. De behoefte daaraan wordt eerst tegen het einde van de eeuw gevoeld. Wanneer de Staten van Holland in 1594 Marnix als Bijbelvertaler aanstellen, dan verzoekt men hem dat hij «int oversetten soude willen gebruycken d'algmeinste, clærste ende suyverste tale».

29. *Andere Oostelijke invloeden op het Nederlands.*

Niet alleen door middel van geschriften werd onze taal in deze periode verrijkt met woorden van Noordelijke en Oostelijke afkomst. Friese en Groningse woorden, uit andere bronnen niet opgetekend, dringen in de algemene taal door (1). Talrijke vreemdelingen uit Nedersaksische streken en uit de Rijnstreek vestigden zich voorgoed in de Republiek: veel geografische familienamen herinneren nog aan de levendige immigratie. Duitse matrozen traden in Hollandse dienst; aan de Groenlandvaart namen velen deel. Zijdespinners uit Wesel vestigden zich in Leiden; kunstenaars uit het land van Kleef en Gogh vonden hier te lande werk (2).

Ook in een andere taalkring, nl. de militaire, treft men tal van Nederduitse en Hoogduitse woorden aan, in bonte afwisseling met de vele Franse, ten gevolge van de samenstelling der huurtroepen. Men denke aan woorden als *soldy*, *bezoldigen*, *spies*, *lans*, *schans*, *sabel*, *ransel*, *schroot*, *zundgat*, *hinderlaag*, *vaandrig*, *zoetelaar*, *halt*, *werda*, enz.

30. *De rederijkerstaal.*

De kunsttaal van de rederijkers, waarvan de opkomst in de late Middeleeuwen valt (§ 24), krijgt in de 16de eeuw een ongemene verbreiding. In bijna alle steden, maar ook in tal van dorpen worden rederijkerskamers opgericht. In Zeeland en Holland wordt het voorbeeld van Vlaanderen en Brabant weldra gevolgd. Door de openbare

(1) Vergelijk voor dit onderwerp mijn verhandeling over *Nedersaksische en Hoogduitse invloeden op de Nederlandse woordvoorraad* (Mededeelingen der Kon. Akad. Amsterdam, 1936), o. a. blz. 16.

(2) Zie de gegevens bij M. J. van der Meer: *Historische Grammatik der niederl. Sprache*, blz. LXXV en CXXXVII.

vertoningen leerde een groot deel van de bevolking de rederijkerskunst en dus de rederijkerstaal kennen.

In verschillende opzichten is de rederijkerstaal van belang geweest; door het langdurig gezag, waaraan geen dichter zich onttrok; door de invloed die langs deze weg van de Zuidelijke vooral Brabantse taal uitging op het Noorden, door het feit dat de taalexperimenten van de rederijkers, al ontaardden ze vaak in knutselarij, mede de weg gebaad hebben voor de meer individuele taalbehandeling van onze renaissance-kunstenaars. Het besef van taaleenheid, onder Zuidelijke hegemonie, is er door versterkt, ook voordat Brabantse en Vlaamse rederijkers, naar het Noorden verhuisd, persoonlijk leiding gaven aan de rederijkerswerkzaamheid.

De bronnen voor onze kennis van de rederijkerstaal vloeien ruim, al is lang niet alles bewaard. Voor een vergelijkende studie zijn de bundels van de landjuwelen leerrijk. De Gentse spelen van 1539 bewaarden teksten van allerlei Vlaamse en Brabantse kamers (1). Opmerkelijk is nu, dat zelfs de West-Vlaamse kamer van Ieper zich voor een groot deel naar het Brabants richt: men vindt in hun spel b. v. *cleyne, eysch, vleysch*, in plaats van de vormen met *ee*; *gras* in plaats van *gers*, *duer* in plaats van *dore*, enz., al toont de schrijver b. v. door *verclaersen* naast *verclaren* zijn West-Vlaamse afkomst.

De zuiver-Brabantse *Spelen van sinne* die op het Antwerpse landjuweel van 1561 vertoond zijn, kan men vergelijken met de gelijktijdige spelen, te Rotterdam in hetzelfde jaar door Hollandse kamers ten tonele gebracht, en door dezelfde Antwerpse drukker, Willem Silvius, uitgegeven (1564) (2). Het daarin opgenomen Amsterdamse spel heeft wel Hollandse woorden (b. v. *verwrecken* voor *verwecken*) en klanken (b. v. *veur*, *ghy meucht*), maar is hoofdzakelijk geschreven in Zuid-Nederlandse rederijkerstaal (b. v. *brocxkens, verblent, bermhertich, gewrocht, seer jent*, enz.). Amsterdamse volkstaal ontbreekt geheel. De minachting voor de straattaal hadden de rederijkers trouwens al geleerd bij Mattheijs de Casteleyn, die in zijn *Const van rethorijcke* waarschuwt voor woorden en vormen die « quaed vlaemsch » zijn en dus « ticht bederfven » (b. v. *vastelavent, mellecander*) (3).

De eigenaardigheden van de 16de-eeuwse rederijkerstaal, bij De Casteleyn, Everaert, Colijn van Ryssele en zoveel anderen, verschillen

(1) Uitgegeven door L. M. van Dis en B. H. Erné, I, 1939. *Aantekeningen en glossarium* zullen volgen in deel II.

(2) Het Verslag van een in 1596 gehouden samenkomst van Holl. Kamers te Leiden: *Den Lusthof van Rethorica* (1596) bevat geen teksten, wel titels (een Haarl. klucht is bewaard, een spel van Duym gedrukt).

(3) Over M. de Casteleyn's *Const van Rhetorycke* bezitten we een proefschrift van J. van Leeuwen (Utrecht 1894).

niet veel van de 15de-eeuwse : alleen dringen ze zich meer naar voren en nemen in aantal toe. Talloos zijn de nieuwe analogisch-gevormde woorden op *-ich, -lic, -hede, -nesse, -sele, -ere*, die een onuitputtelijke rijmvoorraad opleverden. Everaert houdt veel van voorgeplaatste genitieven met *s*, b. v. *sapetijs boetsese, steerlincx bedrijven*. Ook de omschrijvingen en de syntaktische omzettingen worden talrijker, als de achterplaatsing van het adjektief (*vrienden bemint*) en de achteraanplaatsing van het objekt (*wilt verstercken duecht; om winnen prijs, enz.*).

Tot ver in de 17de eeuw, als de renaissance in de hogere kringen zuivering en versobering gebracht heeft, handhaaft zich de rederijkerstraditie in de oude kamers. Voor die late periode heeft men weer, ter vergelijking, twee gelijktijdige bundels, één uit de Noordelijke en een uit de Zuidelijke gewesten : *Vlaerdings Redenrijckbergh* van 1617 (1) en de Mechelse *Schadtkist der filosofhen* van 1621.

31. *Achteruitgang van de Zuidelijke Nederlanden. De Vlaams-Brabantse immigratie.*

De opstand tegen Spanje werd voor de Zuidelijke gewesten noodlottig. De geloofsvervolging had reeds vele hervormden naar den vreemde gedreven; de komst van Alva veroorzaakte een grote uittocht. Wel keerden sommigen na de pacificatie van Gent terug, maar toen na de val van Antwerpen, in 1585, het gehele Zuiden onder de macht van Spanje kwam, zochten opnieuw tal van Vlamingen en Brabanders hun heil in de vrije Noordelijke streken. Terwijl de steden en dorpen in Vlaanderen voor een groot deel ontvolkt werden en verarmden, groeiden de welvarende Hollandse steden snel aan, verrijkt met uitnemende intellektuele en industriële krachten (2).

Voor de taalgeschiedenis is het van belang, op te merken dat de uitgewekenen weldra op allerlei gebied vooraanstaande plaatsen innamen. In handel en industrie, in staatkunde en stadsbestuur, in het leger, munten ze uit door talent en energie. Maar vooral waar

(1) Bij de gedrukte teksten dient men rekening te houden met mogelijk ingrijpen of normaliseren van de drukker. De Amsterdamse drukker die in 1617 de *Vlaerdings Redenrijck-bergh* uitgaf, bekent dat in zijn voorwoord : « Wy hebben de zelve, wat de uytspreeck ende spelding belangt, soo hier soo daer altemet wat verandert ende gebogen naar het ghemeynste gebruyck ». Van belang is ook, na te gaan of afschrijvers in teksten uit andere streken wijzigingen aanbrachten.

(2) Voor de invloed van de Vlaams-Brabantse immigratie op cultuur en taal in het Noorden kan men raadplegen Aug. Gittée : *Noord en Zuid in de 17de eeuw (De Toekomst, afl. 9-13)*; J. L. M. Eggen : *De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland geoeffend op het einde der 16de en het begin der 17de eeuw* en A. A. van Schelven : *Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16de eeuw ('s-Gravenhage, 1919)*.

ze optraden als geestelijke leiders en opvoeders moet de invloed van hun taal groot geweest zijn. Daarbij is allereerst te denken aan de vele predikanten en geleerde theologen, die als vurige en rechtgelovige strijders in Zeeland en Holland verwelkomd werden, en ook aan de hogescholen als leermeesters optraden. Als redenaars, als schrijvers, later ook als bijbelvertalers, gaven ze vaak de toon aan.

Een nederiger categorie vormden de schoolmeesters, om hun algemene ontwikkeling, hun kennis van het Frans gewaardeerd. Maar ook mannen als b. v. Peter Heyns te Haarlem, golden door hun onderwijs, door hun schoolboeken, als voorbeelden voor een opgroeiend geslacht. Onder de uitgewekenen waren ook boekhandelaars-uitgevers als Zacharias Heins.

Op letterkundig gebied is rekening te houden met de binnengekomen rederijkers, die in allerlei plaatsen eigen « Brabantse » kamers stichtten, zonder zich geheel te isoleren. Onder de dichters en schrijvers van meer betekenis was ook menige Vlaming en Brabander : wij behoeven slechts de namen te noemen van Marnix en Stevin, van Daniël Heinsius en Caspar van Baerle, van Carel van Mander en Joost van den Vondel.

Terwijl dus het zwaartepunt van de Nederlandse cultuur naar het Noorden verplaatst werd, en de Hollandse steden, ook op taalkundig gebied, de hegemonie overnamen van het achteruitgaande Zuiden, heeft tegelijkertijd een taalmenging plaats, doordat het betrekkelijk kleine Vlaams-Brabantse bestanddeel te midden van de Noord-Nederlandse bevolking een zo invloedrijke plaats bekleedde. Daaruit is te verklaren dat zij op het beschaafde spreken invloed konden krijgen : het veldwinnen van de difthongering van *i* en *û* is waarschijnlijk van deze kringen uitgegaan of in elk geval door hun voorgang bevorderd.

32. *De invloed van de renaissance op taalbeschouwing en taalgebruik.*

De renaissance heeft in West-Europa de nationale zelfbewustheid gewekt en verhoogd. Italië was voorgegaan in het eren van de moedertaal; Frankrijk volgde, door de eigen taal, als de beste en mooiste ter wereld, met evenveel zorg als vroeger het internationale Latijn, te kultiveren en geschikt te maken voor elke uiting van wetenschap en kunst. Dit streven vond weldra weerklank in de *Nederlanden (1).

Een kosmopolitische geest als Erasmus, die zich steeds van het

(1) Vgl. Brunot : *L'émancipation du français (Histoire de la langue française, II)* en de inleiding van mijn artikel over *Pontus de Heuiter (Verz. Taalk. Opst. I)* (1917).

Latijn bediende, had reeds toe moeten geven : « geen taal zo barbaars of zij heeft haar eigen keurigheid en vermogen van uitdrukking, indien zij behoorlijk gekuischt wordt » (1). Later betoogt Marnix, in zijn verhandeling *Ratio instituendae Juventutis*, dat het Latijn door middel van de moedertaal geleerd moet worden, en dat men zich dient te beijveren om de volkstaal zo korrek te leren schrijven als Latijn en Grieks.

Klachten over de verwaarlozing van de moedertaal gaan samen met pogingen tot eerherstel. In 1541 zegt de Livius-vertaler Jan Gymnich, dat hij « heeft neerstelijk bij hem selven overpeyst, hoe dat het comen mach dat onse Nederlantsche tale also arm, ongheciert oft onbequaem ghehouden wort ». Hij heeft zijn vertaling ondernomen, « op dat de selve onse moederlijcke spraecke door dese oorsaecke voortaan meer en meer gheoeffent ende gheacht mach werden ».

De Antwerpse musicus Thielman Susato pleit in de voorrede van zijn *Ierste musijckboeckken* (1551) voor het Nederlandse lied, omdat « onse Nederlantsche moedertale » toch niet achterstaat bij Latijn, Wals of Italiaans : « Ende waeromme en soudemen dat voortane niet also met gelycker konst ende soeticheit in onser moederspraken connen gedoen, als men tot nu toe in latijnsche, walsche ende italiaensche sprake gedaen heeft? is de konst ende soeticheit even gelyck, waerom salmen die meer om deene dan om dander sprake wille verachten? ».

In deze tijd begint men ook te ijveren voor het gebruik van de moedertaal in wetenschappelijke geschriften. Simon Stevin was daarin voorgegaan, toen hij zijn werken op het gebied van wiskunde, natuurkunde, vestingbouw, politiek in het Nederlands schreef. Philip van Lansberghe schreef in het Nederlands over de astronomie van Copernicus; Dodonaeus over plantkunde (1554). Carolus Baten was een van de eersten, die voor medische werken weer de eigen taal durfde gebruiken, in zijn *Medicynboek* (1589) en zijn *Handboek der Chirurgie* (1590). Hij verdedigt zich nadrukkelijk tegen het verwijt dat hij « pelsers ofte wevers » in staat stelt om medische kennis te verwerven (2) !

De lof van de moedertaal en van de eigenschappen waardoor ze volmaakter was dan Grieks en Latijn, en ver verheven boven Italiaans, Spaans en Frans, werd verkondigd door Simon

(1) Vgl. K. Kooiman : *Erasmus en de volkstaal in De N. Taalg.* XVI, 161.

(2) B. H. van 't Hooft : *Das holländische Volksbuch vom Doctor Faust*, blz. 51.

Stevin in zijn *Uytspraeck van de weerdigheyt der duytsche tael* (1586) (1).

Bekend is, hoe de nationale trots op de moedertaal omsloeg in dwaze zelfoverschatting bij de Antwerpenaar Johannes Goropius Becanus, die in zijn *Origines Antwerpianae* (1569) meende te kunnen bewijzen dat onze taal de oudste ter wereld zou zijn, en reeds door Adam in het paradijs gesproken was. Immers *Duyts* is hetzelfde als *Douts* d.i. de oudste, en allerlei Oud-Testamentische namen konden met behulp van het Nederlands eenvoudig verklaard worden (2) !

De aandacht en de liefde voor de eigen taal openbaarden zich op verschillende wijzen : door vaste normen te zoeken voor de spelling, door studie van de woordenschat, door regeling van de spraakkunst en door het streven naar taalzuiverheid.

33. *Regeling van de spelling, in verband met normen voor algemeen spraakgebruik.*

Een welgeordende taal, die met het Latijn en het Frans zou kunnen wedijveren, diende een vaste, weloverwogen schrijfwijze te hebben. De merkwaardige pogingen, in Frankrijk aangewend om de spelling eenvoudiger en juistere te maken, trokken ook in de Nederlanden de aandacht en werden weldra nagevolgd. Hoewel men in theorie uitging van de letters, en trachtte vast te stellen hoe die letters « uitgesproken » behoorden te worden, kwam men er vanzelf toe, zich van de verhouding van klank en letter rekenschap te geven. Wie de juistheid van een bepaalde spelling wilde nagaan, moest tevens te kennen geven wat voor hem de juiste klank was, d. w. z. welke taalvorm hij als de normale aanvaardde. Daarom zijn de 16de-eeuwse spellingboeken leerrijk voor de toenmalige taaltoestanden.

De drie Zuid-Nederlandse spellinghervormers gaan uit van hun eigen streektaal. De Gentse schoolmeester-drukker Joos Lambrechts gaat in zijn *Nederlandsche Spellinghe* (1550) uit van zijn Gentse moedertaal. Hij verdigt het taalpartikularisme. Mijn bedoeling is niet — zegt hij — « dat de Hollanders of Brabanters haar eighen maniere van uutsprake op de Vlaamsche wize, of de Vlamijnghen ende Vriezen haar pronunciacie op de Brabantsche of Hollandsche

(1) Vgl. K. W. de Groot : *Het purisme van Simon Stevin* (*Nieuwe Taalgids* XIII, 161, vlg.). In het begin van de 17de eeuw horen we naklanken van deze lof bij Erycius Puteanus in zijn *Juventutis belgicæ laudatio* (1607), bij Van Liefvelt, in zijn *Du Bartas*-vertaling (1609), aangehaald door O. Dambre in *Justus de Harduijn* (blz. 110-111 en blz. 173; vgl. ook de citaten op blz. 122, 134, 141, 166).

(2) Aangehaald door K. Kooiman : *De Twee-spraack*, blz. 77. Zie over Becanus het proefschrift van A. Kluyver, hoofdstuk II.

uitsprake veranderen zullen »; ieder moet zijn eigen klanken met passende lettertekens spellen. Bekendheid met Franse hervormers blijkt daaruit, dat hij een doorgestreepte *e* gebruikt voor de onduidelijke vokaal (1).

Van de Brugse schoolmeester Adriaen van der Gucht, die volgens Pontus de Heuter « plat (d.i. eenvoudig) Brux » schrijft, kennen wij geen spellingboek, maar alleen een *Cyferbouck* (1569), dat in de schrijfwijze weinig speciaal-West-Vlaams vertoont.

Merkwaardiger is de degelijke en geleerde Latijnse verhandeling *De orthographia linguae belgicae* (1576) van de Mechelse jurist Antonius Sexagius (1535-1585) (2). Hij stamde uit een aanzienlijk Leuvens geslacht, studeerde te Orleans en werd advocaat bij de Grote Raad te Mechelen. Behalve Latijn en Frans kende hij ook Duits en Italiaans. Zijn verhandeling werd geschreven ten bate van zijn eigen kinderen, die hij de moedertaal grondig wilde leren kennen vóór het Latijn. Daartoe moest de bedorven orthografie van het Nederlands vervangen worden door een zuiverder spelling, zoveel mogelijke in overeenstemming met de uitspraak van het Latijn. Van nieuwe tekens: een *e* met cédille, een omgekeerde digamma voor de labiodentale *v*, was hij niet afkerig. D grondslag was ook voor hem zijn eigen Brabantse taal, volgens het onderzoek van Goemans in hoofdzaak de taal van Mechelen, want een algemeen-beschaafd Brabants bestond waarschijnlijk ook toen niet. Jist omdat het Brabants op de vorming van een algemeen-Nederlands grote invloed geoeffend heeft, is het van belang dat Sexagius ons zo betrouwbare gegevens verschaft omtrent de klanken van het 16de-eeuwse Brabants.

De behoefte aan een algemeen-Nederlands, boven de dialecten, werd het eerst gevoeld en uitgesproken door Pontus de Heuter, in zijn *Nederduitse orthographie*, die omstreeks 1575 ontstond en in 1581 gedrukt werd (3). De schrijver, een geboren Delftenaar, kreeg zijn opvoeding in Leiden en in Mechelen, reisde in Frankrijk, werd kanunnik te Gorkum, en later te Deventer. Hij heeft dus allerlei Nederlands leren kennen, en zelf waarschijnlijk een enigszins gemengde taal gesproken. Bij het vaststellen van een norm trachtte hij, als Zuid-Hollander, te bemiddelen tussen de Zuidelijke en de

(1) Een facsimilé-uitgave van de *Nederlandsche Spellinghe* is bezorgd door de Vlaamsche bibliofielen (Gent, 1882). Zie over dit boekje J. W. Muller in *Onze Volkstaal* III en Paul de Keyzer (*Revue Belge*, 1928).

(2) Zie de grondige studie van L. Goemans in de *Lewensche Bijdragen* III-IV (1899-1900). Vgl. *Lew. Bijdr.* VI: Antwerpsch dialect bij Gabriel Meurier.

(3) Zie over dat boek, dat een afzonderlijke studie verdiende, mijn artikel in *Verz. Taalk. Opst.* I (N. Tg XI, blz. 1; vgl. 144-147).

Noordelijke gewesten, daardoor vooruitlopend op een toekomstige taaleenheid, die in zijn dagen nog niet bestond. Bij zijn poging tot spellinghervorming heeft hij ook het belang van het onderwijs, waaromtrent hij zelf ervaring had, in het oog gehouden. Praktischer aangelegd dat zijn Franse en Zuid-Nederlandse voorgangers, onthield hij zich van de invoering van nieuwe tekens, en bepleitte slechts veranderingen die de schrijfwijze vereenvoudigden : o.a. de enkele *e* en *o* in open lettergrepen, de *t* aan het eind van de woorden, en de weglating van overbodige tekens in de verbindingen *gh*, *gk*, *ck*, *sch*, *ch* (waarvoor hij *h* schreef) en *uw*. Radikaal-fonetisch was zijn spelling niet; terecht brak hij niet geheel met de overlevering, maar als de schrijvers en drukkers zijn voorbeeld gevolgd hadden, zou een grote verbetering het gevolg geweest zijn. In zijn belangstelling voor het ontstaan der klanken — al zijn de omschrijvingen soms nog naief-gebrekkig — was hij eveneens zijn tijd vooruit.

Het boekje van Pontus de Heuter heeft geen blijvende uitwerking gehad : de niet aan de werkelijkheid ontleende norm voor een algemeen taalgebruik miste het nodige gezag. Drie jaar later verscheen de *Twespraak van de Nederduitsche Letterkunst* (1584) (1), gesteund door het gezag van de Amsterdamse kamer « In liefde bloeiende ». Als normale « uitspraak » werd daar het Amsterdams aanvaard. Eigenlijk was Spieghel dus even partikularistisch als zijn Zuid-Nederlandse voorgangers, maar Amsterdam was reeds op weg om het oeconomische en geestelijke middelpunt te worden van het nieuwe gemenebest. Voor het vaststellen van de klanken die in het Amsterdams van het einde der 16de eeuw als beschaafd golden, is de *Twespraak* dus een gewichtige bron : ook Spieghel heeft belangstelling voor de vorming der klanken. Minder voelt hij voor orthografische veranderingen. De omslachtige *gh*, *ck*, *sch* worden gespaard; de *e*'s en *o*'s worden onderscheiden op grond van klankverschil. De *ae* wordt alleen behouden voor de gerekte *ê* en dus van de *aa* onderscheiden. Duidelijk wordt gezegd dat de oude *î* (*ij*) en de *u* (*ui*) nog niet aan diftongen beantwoordden, al was dat in Brabant reeds het geval.

Het gezag dat de Amsterdammers voor hun taal opeisten, werd vooreerst nog in zeer beperkte kring erkend. De Brabantse tijdgenoten bleven overtuigd dat hun taal de voornaamste was, en dus boven alle andere streektalen de voorkeur verdiende.

Van der Noot schreef :

« Alzoo wordt in Brabant met d'allersuetste voys
Gesproken en ghebruyct het alder beste duyts ».

(1) Met een belangrijke inleiding uitgegeven in het Leidse proefschrift van K. Kooiman (Groningen, 1913).

En Peeter Heyns, die later in Haarlem schoolmeester werd, getuigde in 1583 :

« Elcke tael heeft sijn wet, elck landt heeft sijn ghespan.

't Is Brabants dat ick spreek, Brabants wil ick dan dichten ». (1)

Nog in de 17de eeuw schrijft de Zeeuw Johan de Brune in zijn *Bancket-werck* (I, 246) : « Men zeght dat een schoone vrouw moet hebben een Neerlands lijf, een Enghelands aenghezicht, een Brabands tongh, en een Hollands hert » (2).

Roemer Visscher vertegenwoordigt de Hollandse trots. Hij laat Paulus zeggen dat zijn lief van de zes Hollandse steden « het uytghelesene » heeft, o. a. « ex Leydsche tong » en een « Goutsche stem ». Toch verwijt hij aan de Amsterdamse nuffes, dat ze, om zich voor naam voor te doen, hun taal naar het Brabants voegen.

34. De 16de-eeuwse lexicografie.

De 16de-eeuwse woordenboeken, die eveneens getuigen van aandacht en zorg voor de moedertaal, vonden hun oorsprong in tweeërlei Middeleeuwse geschriften : de glossaria of vocabularia en de tweetalige gesprekboekjes (3). De glossaria, eerst een verzameling van glossen bij bepaalde teksten (vgl. § 5), groeiden uit tot Nederlands-Latijnse alfabetische woordenlijsten, ten bate van leerlingen die het Latijn door bemiddeling van hun eigen taal moesten leren. Reeds in de eerste periode van de boekdrukkunst werden zulke nuttige boeken ter perse gelegd. Het bekendst is de *Teuthonista of Duytschlender*, van de Kleefse geleerde Gert van der Schueren, in 1477 te Keulen gedrukt, waaraan de Kleefse taal ten grondslag gelegd werd, met een ruime voorraad van Latijnse aequivalenten (4). Ook in de Nederlanden verschenen, in beknopter vorm, dergelijke boeken, getiteld *Vocabularius ex quo* (Zwolle 1479), *Vocabularius copiosus* (± 1483), *Gemmula vocabulorum* (1486), enz.

In de 16de eeuw beginnen de woordenboeken van karakter te veranderen : ze zijn niet langer alleen hulpmiddelen om Latijn te leren, maar dienen ook om de rijkdom van de moedertaal te leren kennen en gebruiken. De bekende Gentse drukker Joos Lambrechts gaf in het midden van de eeuw uit een *Naembouck van allen natuerlicken ende ongheschuumde vlaemsche woorden, ghestelt in ordene*

(1) *Vaderlandsch Museum* III, 306.

(2) Vgl. II, 281 met de toevoeging : « ick voegh er by een Zeeuwsch verstand ».

(3) Daarover is uitvoerig gehandeld door D. H. G. Bellaard, in zijn proefschrift over *Gert van der Schuren's Teuthonista of Duytschlender* (Utrecht, 1904).

(4) Deze zeldzame inkunabel werd in 1804 herdrukt door Boonzajer, en in gemoderniseerde woordenboekvorm opnieuw uitgegeven door J. Verdam (Leiden 1896).

by a b c, waarvan geen enkel exemplaar bewaard is, maar dat in een vermeerderde Gentse herdruk van 1562 te Antwerpen teruggevonden werd (1). Door de toevoeging van « twalsch » was dit boek ook bestemd voor hen die Frans wilden leren.

Dezelfde dienst deden de tweetalige gesprekboekjes, waarvan wij het oudste type leerden kennen in het Brugse *Livre des Mestiers* uit de 14de eeuw. Uit het onderzoek van Verdeyen is gebleken dat een dergelijk boekje van 1536, het *Vocabulare* van Noël van Barlaimont, op de M. E. gesprekboeken teruggaat, en op zijn beurt de voorganger werd van een reeks veeltalige *Vocabularia* (2). Door de zakelijke indeling zijn zulke boekjes ook verwant met de meer systematisch opgezette *Vocabularia rerum*, die van zaken en begrippen uitgaande, de bijpassende woorden rangschikken om de woordvoorraad van de lezer in verschillende talen, in het bijzonder van leerlingen, te verrijken. Zulk een zestalige *Nomenclatura animantium, plantarum, arborum* etc. was reeds in 1562 te Frankfort verschenen, maar meer sukses had de Hoornse medicus Hadrianus Junius met zijn *Nomenclator omnium rerum*, in 1567 bij Plantijn gedrukt en gedurende anderhalve eeuw, omgewerkt en door anderen aangevuld, over geheel Europa verspreid (3).

De drukkerij van Plantijn maakte zich in het bijzonder verdienstelijk door het uitgeven van woordenboeken. De stichter van dit vermaarde bedrijf, Christoffel Plantijn, een geboren Fransman, als boekbinder naar Antwerpen gekomen, had het Brabants uit de levende taal geleerd en een schat van aantekeningen verzameld. Voor de bewerking riep hij de hulp in van vier bekwame taalkenners. Door de hoge eisen die hij aan het werk stelde, vorderde het slechts langzaam.

Eerst in 1573 verscheen het, met de titel : *Thesaurus Theutonicae linguae, Schat der Nederduytscher Spraken. Inhoudende niet alleen de Nederduytsche woorden, maer oock verscheyden redenen ende manieren van spreken, vertaelt ende overgeset int Fransois ende Latijn*. Inderdaad bevatte dit boek voor landgenoten en vreemdelingen een schat van woorden en uitdrukkingen, zoals geen woordenboek ooit gegeven had (4).

(1) Een belangrijk Vlaams Woordenboek uit de 16de eeuw (Ts. v. N. T. en L. 43, blz. 196 vgl.). Een uitgave door R. Verdeyen zal dit jaar nog verschijnen.

(2) Zie de bij § 19 genoemde studie, en vgl. M. E. Kronenberg in de *Nieuwe Taalgids* XII, 172.

(3) Door A. Kluyver, als bron van Kiliaen, uitvoerig besproken. Uit de Duitse dissertatie van Fr. Ludin (Freiburg 1898) blijkt de grote opgang die dit woordenboek in geheel West Europa gemaakt heeft.

(4) Over Plantijn en Kiliaan schreven J. H. Halbertsma : *De lexicografie van het Nederlandsch in de 16de eeuw* (Brugge, 1863); A. Kluyver in zijn *Proeve*

Onder zijn nederige medewerkers behoorde ook de corrector Kornelis van Kiel, of Kilianus, een man van grote vlijt en geleerdheid. In tegenstelling met oudere werken op lexicografisch gebied, als het *Tetraglotton* (Nederlands-Latijn-Duits-Frans), van 1562, was zijn *Dictionarium* van 1574, in 1599 als « *editio tertia* » herdrukt met de titel *Etymologicum*, nieuw van opzet en bedoeling. Het was geen hulpmiddel voor het aanleren van andere talen, maar een wetenschappelijke beschrijving van de Nederlandse woordenschat, allereerst uit de eigen Brabantse taal, maar dan ook met woorden uit oudere bronnen, met « *vetus* » aangeduid, of uit andere streken, die zoveel mogelijk vermeld werden als Vlaams, Hollands, Fries, Saksisch, Sicambrisch (d. w. z. beneden-Rijns, Kleefs), of zelfs van bepaalde steden, b. v. Leuvens, Leids, Brugs, Dendermonds. De betekenis werd opgehelderd door Latijnse equivalenten, die het boek ook als Nederlands-Latijns woordenboek bruikbaar maakten. Daardoor leverde *Kiliaen* een standaardwerk van groot gezag, dat tot op onze tijd, vooral vóór de voltooiing van Verdam's Middelnederlands Woordenboek, bij alle taalonderzoek onschatbare diensten bewees. In verkorte vorm bleef het als Latijns-Nederlands woordenboek ook op de Latijnse scholen in het Noorden lang in gebruik, met de titel *Kilianus auctus*. Langs die weg heeft het op spelling en woordgebruik invloed behouden en de hegemonie van het Brabants bevorderd.

Uit welke bronnen *Kiliaen* geput heeft, is nog niet volledig nagegaan (1). Voor het Vlaams heeft hij Joos Lambrecht's *Naembouck* gebruikt; voor het Hollands de *Nomenclator* van Junius. Zijn dialektbepalingen zijn over het algemeen betrouwbaar. Minder vertrouwen verdienen zijn etymologieën, die soms aan de trant van Becanus doen denken. Ook ten opzichte van de woorden, met

eener critiek op het woordenboek van Kiliaen ('s Gravenhage, 1884), die voor het leven van Plantijn verwijst naar Max Rooses: *Christophe Plantin* (Anvers, 1882-84). Zie ook M. Sabbe: *De Meesters van den Gulden Passer* (1937). Van weinig betekenis is de *Lijst van bij Kiliaen geboekte en in Zuid-Nederland voortlevende woorden* door D. Claes; te zeer met uitweidingen overladen de studie van J. Jacobs: *De verouderde woorden bij Kiliaen* (Gent, 1899). De betrouwbaarheid van *Kiliaen* ten opzichte van woorden die hij « *Leuvens* » noemt, werd getoetst door L. Goemans: *Het « Lovaniense » in Kiliaen's Etymologicum* (in het *Album-Vercoullie*, 1927, I, 147-154). Voor de woordgeografie is het van belang de niet-Brabantse woorden, bij *Kiliaen* als zodanig vermeld, nader te onderzoeken; voor de Friese woorden is dat reeds geschied door K. Fokkema (Ts. v. N. T. en L. LIV); voor de Hollandse door mij en hetzelfde Ts, LXIII - LXIV. Vgl. verder voor de lexicografie in dit tijdperk Frans van den Weghe: *Geschiedenis der Nederlandsche Taalstudie in Vlaanderen, 1500-1886* (Antwerpen, 1900), blz. 35-53.

(1) R. Verdeyen onderzocht de invloed van het Wdb. van *Petrus Dasypodius*, in de bewerking door Ant. Schorus van Hoogstraeten (*Versl. en Meded. Kon. Vl. Acad.*, Dec. 1939). Een andere bron van *Kiliaen* is *Joannes Paludanus* (Gent 1544). Vgl. mijn verhandeling over de *Duitse woorden bij Kiliaen* in de *Versl. en Meded. der K. Vl. Academie* 1943.

« vetus » getekend, moet men voorzichtig zijn, terwijl soms niet-bestaande woorden vermeld worden, die uit samenstellingen geabstraheerd werden. Welke verplichtingen latere woordenboek-schrijvers aan Kiliaen hebben, is nooit opzettelijk nagegaan, maar ongetwijfeld heeft zijn gezag lang nagewerkt.

35. De « Twe-spraak » als eerste renaissance-spraakunst.

Een taal die tot klassieke vastheid zou geraken, behoefde naast een geregelde spelling ook stellige grammatikale regels. Evenals het woordenboek had ook de grammatica een laat-Middeleeuwse voorganger, waarop Kooiman terecht de aandacht vestigde, nl. het *Exercitium puerorum*, in 1485 door Geraert Leeu te Antwerpen uitgegeven. Hoofddoel was de Latijnse grammatica; de landstaal diende slechts als hulpmiddel, maar de vergelijking van de beide talen leert dat de schrijver over de verschillen van Latijnse en Nederlandse taalvormen nagedacht heeft. Het bevat in zoverre een belofte, dat het « de toenemende waardering van de volkstaal in het licht stelt en een aanwijziging is van wat noodwendig zal moeten volgen bij steeds groter wordende belangstelling in de moedertaal ».

Die warme belangstelling was aanwezig bij Coornhert, toen hij tijdens zijn ballingschap een begin maakte met een « Neerlandsche Grammatica ». Door geldelijke zorgen kon hij zijn plan niet volvoeren, zegt hij, wanneer hij Spieghel's werk inleidt en aanbeveelt. Het is niet onmogelijk dat de merkwaardige *Voorreden van de noodich ende nutticheit der Nederduytscher taelkunste van 1568*, ons in afschrift bewaard, van zijn hand is (1). Er zijn uitspraken in, die geheel in zijn geest zijn, b.v. : « Onze tale en is niet so aerm, noch so onvruchtbar, off men soude wel alle daermede wtrecchten wat ander talen gedaen hebben, waert dat mense grondeerde, ende totten wtersten aent licht brochte wat schatten datter in verborgen liggen, ende verroesten duer dat se niet geoeffent en syn. Maer ist dat wy langer beyden eer wy den roest weren, sy sall so heel opheten worden vant mengsele der vremder schuymen, die noch daghelyks meer ende meer darin groeyen, dat mense niet meer kennen en sal ». Is dit fragment door een ander geschreven, dan is het een bewijs te meer, hoe deze denkbeelden een noodzakelijk uitvloeisel waren van de nationale renaissance. Krachtig klinkt die toon in de *Toeeygenbrief* van de *Twe-spraak*, gericht tot de Amsterdamse magistraat. Te beklagen is het, dat onze « onvermengde, ryke, cierlyke ende verstandelycke

(1) Deze *Voorreden* is uitgegeven en toegelicht door J. W. Muller in *Ts. v. N. T. en L.* 38.

spraak », die over de hele wereld verspreid is, « nóchtans zó zwackelyck opgehulpen ende zó wainigh met gheleertheyd verruyckt ende verciert word : tot een jammerlyck hinder ende nadeel des vólcx ».

Wij zagen reeds, dat de bewerker zich nauwkeurig rekenschap trachtte te geven van de klanken en de daarbij passende tekens, met een voorzichtige poging om tot een verbeterde, eenparige spelling te geraken. Maar zijn boekje had een hoger doel : ook de grammatikale vormen, de syntaxis, de prosodie moesten, evenals bij de studie van het Latijn, op een vaste voet gevestigd worden. Coornhert sprak het reeds uit in zijn voorrede : een gecultiveerde taal dient een schat van « verstandighe », d.i. duidelijk verstaanbare, woorden te bezitten. « Maar ryck is de tale die van zódanighe verstandighe wóorden heeft overvloedighe verandering ». Daarmee bedoelt hij een rijkdom van vormen voor geslacht en naamval, die bij het Latijn niet ver achter behoeft te staan. Zijn vriend Spieghel had dan ook, naar Latijns voorbeeld, de paradigma's opgesteld vor de verbuiging, met de zes Latijnse naamvallen. Geslachtsregels met reeksen uitzonderingen werden geformuleerd. Ten dele berustte dit op oudere geschreven taal, voor een ander deel was het een kunstmatig samenstel. De gesproken taal kende geen onderscheid meer tussen nominatief en accusatief. Reeds in 1485 constateerde het *Exercitium puerorum* : « Nominativus et accusativus habent eadem signa vulgaria », b. v. « die coster singhet » en « die coster hoer ic ». In de Noordelijke gewesten had het lidwoord in beide gevallen geen *n*; in de Zuidelijke streken waren er twee groepen van woorden; bij de eerste zei men in alle gevallen *den* (b. v. den boer, den bibel), bij de tweede *de* (b. v. de man, de muur). De schrijver van de *Twespraack* wilde de oude, z.i. onmisbare onderscheiding zo veel mogelijk herstellen, en achtte een nominativus *den bibel* uit den boze. Toch durfde hij *de* in de accusatief niet absoluut veroordelen : naast « Ick beschuldich *den* man » bleef « Ick beschuldich *de* man » geoorloofd. Evenzo « *vande* man » naast « *vanden* man ». Dit was trouwens geen accusatief, maar een ablatief (« ofnemer ») !

Het kunstmatig karakter van het aanbevolen buigingsstelsel komt het best uit in het parallelisme bij de geslachten. De genitief (« barer ») van *de heer, de vrouw, het dier* wordt *des heers, des vrouws, des diers*, de datief (« gever ») *den here, den vrouwe, den diere*, de accusatief (« anklagher ») *de óf den heer, de óf den vrouw, het dier*, de ablatief (« ofnemer ») *vande of vanden heer, vrou, van het óf vant dier*. De historisch-juiste vormen *des heren, der vrouwe* komen niet in aanmerking. Daarbij dient echter opgemerkt te worden dat *des* bij vrouwelijke woorden in 16de-eeuwse geschriften (b. v.

bij S. Stevin en Marnix) inderdaad voorkwam. Het gezag van de *Twe-spraack* kwam dit sporadische verschijnsel versterken, hoe on-Hollands een vorm als *des taals* ook klonk. Latere grammatici hebben de voorschriften van Spieghel niet zonder kritiek aanvaard, en meer gezag toegekend aan de oudere taal, maar zijn renaissance-opvatting dat de grammaticus tot taak had, onafhankelijk van het spraakgebruik, aan de opbouw van een « klassieke » taal te arbeiden, werd algemeen als juist erkend.

36. *Het opkomende purisme.*

Het nationale zelfgevoel dat de renaissance kweekte, leidde ook tot taalzuivering. Niet alleen rijk, maar ook sierlijk en zuiver moest de moedertaal worden. Van nature was er een voorsprong tegenover de Romaanse talen, die bastaardtalen of « schuim »-talen waren. Dat meende reeds Erasmus, voordat Becanus de oorspronkelijkheid van het Nederlands meende te kunnen bewijzen. De sterke vermenging met Franse woorden, in de ambtelijke taal door Boergondische invloed, in de rederijkerstaal en in deftige kringen door Franse mode, was dus een besmetting, die met kracht geweerd diende te worden. De aanhef van de *Twe-spraack* getuigt reeds van die nationale trots : de eigen taal is rijk genoeg en behoeft niet te lenen. Omgekeerd pronken de Fransen met woorden die aan onze « grondwoord-rijke » taal ontleend zijn : een *placcaat* is niet anders dan een *plack-kaart*, *avontuur* komt van *avond* en *uur*, *bancket* van *banck* en *eet!* enz.

Spieghel kon zich beroepen op gezaghebbende voorgangers, o. a. op Coornhert, die in zijn voorrede voor de *Officia-vertaling* (1561) klaagde dat « onse nederlantsche sprake binnen veertich jaren herwaarts alsoo verkeert ende gheraetbraect is, dat sy meer gemeenschappe heeft metten Latijnen ende Franchoyzen, dan metten Hooghduytschen, daer sy uit ghesproten is », en er dus tegen waarschuwt « sulcdanighe vreemde lappen voor een welstant ende bevallijcke chieraat opten mantel onser spraken te brodden, recht oft een heerijcke ende rijckelijcke sake waer, sonder noot vreemt behulp te bedelen ». Nadrukkelijk wees hij op het streven van Jan van de Werve, die « bestaen heeft, als een eenige Hercules, desen driehoofdigen Cerberum eerst te bestrijden ».

Deze Jan van de Werve (1) was een Antwerps jurist, uit een aanzienlijk geslacht, zelf ook herhaaldelijk schepene in zijn vaderstad. De verbasterde rechtstaal van zijn dagen ergerde hem en bracht hem omstreeks 1550 tot de samenstelling van *Den Schat der Duytscher*

(1) Zie over hem het artikel van Serrure in het *Vaderlandsch Museum* II, blz. 105 vgl.

Talen : de oudst bekende druk is van 1559. Dit is een woordenboek, waarin alle bastaardwoorden voorzien worden van Nederlandse aequivalenten, uit oudere taal opgezocht of nieuw gevormd. Alleen algemeen gangbare woorden als *testament*, *sacrament*, *instrument* werden niet opgenomen. Door dit boek hoopte hij « alle geschuymde woorden, die in onze tale niet thuyt en behooren », overbodig te maken. Hij eindigt met de oproep : « Helpt my ons Moeders tale (die ghelijck gout onder daerde leytt verborgen) wederom so brengen op de beene, dat wij mogen bewysen sy wy wel connen, dat sy aen andere talen gheen onderstant en behoeft te versoecken ».

Ongeveer gelijktijdig met Jan van de Werve gaf ook de Westvlaming Jan van Mussem achter zijn *Rhetorica* (1553) een « *Vocabularius van sommige wtlandsche woorden* » (1).

Eigenaardig, maar begrijpelijk, is intussen, dat het purisme zich wapent tegen indringers aan de Romaanse zuidgrens en daartegen zelfs bondgenoten zoekt in het Oosten. Duidelijk wordt dat uitgedrukt door de uitgever van *Den Schat der Duytscher Talen*, de drukker Jan de Laet, die in zijn *Opdracht zegt* : « Wie sou derren loochhgenen de Overlantsche duytsche tale en is te hants so machtich, so rijk, so bequame, als eenighe van deghene die onder die Christenen nu doverhant besitten ». Daarmee heeft onze taal verwante « eyghenschap ende oorspronghe », « so dat wanneer in de selve onse moeder tale yet ghebreect, men tselve aan de overlantsche halen ende rechterlijck mach ghebruycken ». Met dit taalkundige Pan-Germanisme is de schrijver van de *Twe-spraak* het volkomen eens : « Int verrijken onses taals, zoud' ick verstaan datmen uyt elcke verscheyden Duytsche spraack, ja uyt het Deens, Vries, ende Enghels, de eyghentlyckste woorden behoorde te zoeken ». Daarentegen waarschuwt Pontus de Heuter, dat men ook van onze Oostelijke bureen niet « zonder noot » woorden moet overnemen.

Een invloedrijk purist, tegen het einde van de eeuw, was de bekende wiskunstenaar en vestingbouwer Simon Stevin (2). Reeds in 1586, vóór zijn *Beghinselen der Weeghconst*, bepleitte hij de « weerdicheyt der duytsche tael »; in 1590 volgde zijn *Burgherlick Leven*, vol verduitste termen, die op de rand met de gebruikelijke vreemde

(1) Snellaert : *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* (1866), blz. 112.

(2) Zie over het Purisme in het algemeen mijn artikel in *Verz. Taalk. Opst.* II, blz. 3-30; over Simon Stevin het reeds genoemde artikel van K. W. de Groot (*Nieuwe Taalgids* XIII, blz. 161 vgl., en over Stevin's invloed op latere terminologie H. Langerock's artikel *Rekenkundige vaktaal* in *Ned. Dicht- en Kunsthalle*, XII (1889-90).

moesten worden toegelicht. In de wetenschappen die hij beoefende, heeft zijn taalzuivering inderdaad sukses gehad : door hem voorgestelde woorden als *middellijn, driehoek, vlak, aftrekken, delen, wortel* zijn algemeen gangbaar geworden. Verlaat hij het gebied van de eigenlijke vaktaal, dan wordt zijn ver gedreven purisme te doctrinair. Opmerkelijk is zijn voorkeur voor het Noord-Hollands boven zijn Vlaamse moedertaal, op grond van de korthed der Hollandse woorden, die voor hem een kenmerk was van oorspronkelijkheid.

Op het gebied van de logica deed H. L. Spieghele een poging tot vernederlandsing van vaktermen, waarvan hij een lijst samenstelde achter zijn *Redekaveling*.

37. *Invloed van humanisme en renaissance op de letterkundige taal in de tweede helft der 16e eeuw.*

De bewondering voor de cultuur en de literatuur der Oudheid had bij humanisten als Erasmus en Janus Secundus geleid tot een neo-Latijnse letterkunde, die weer voorbeeldig werd voor klassiek-gevormde prozaïsten en dichters in de moedertaal. Door getrouwe vertalingen van klassieke schrijvers : Livius, Cicero, Seneca trachtten men met de constructies, de perioden, de beeldspraak van klassieke auteurs vertrouwd te worden om ook in oorspronkelijk werk daarvan gebruik te maken. Het proza van Marnix, van Coornhert, van Spieghele (1) draagt een geheel ander karakter dan het soms naieve Middeleeuwse schrijven, dat in veel opzichten dichter bij de gesproken taal stond. Maar wat aan natuurlijkheid van uiting, aan volkseigen taalgebruik te loor ging, werd vergoed door heilzame tucht en grotere kunstvaardigheid. Daardoor werd de weg gebaad voor de rijke ontplooiing van onze taalkunst in de 16de eeuw (2).

Hetzelfde gold voor de dichtkunst in de vroege-renaissance-tijd, toen vooral de Franse Pléiade-dichters bewonderd werden. Van der Noot, Van Mander, Lucas d'Heere ontworstelen zich aan de zielloos-conventionele rederijkerstaal, en scheppen zich nieuwe uitdrukkingsmiddelen. Enerzijds wordt hun taal zuiverder en natuurlijker; anderzijds zoeken ze het ongemene, het individuele, in nieuwe woordvormen, in woordkoppelingen, ongewone syntaktische wendingen en oorspronkelijke beeldspraak, die hun verzen een bekoorlijke, jeugdige

(1) Een taalkundige commentaar bij Spieghele's *Hertspieghele* leverde A. C. de Jong in zijn proefschrift (Amsterdam 1930, blz. 19-42), waarbij hij zich evenwel tot de klankleer en de spelling beperkt.

(2) Zie de verhandeling van J. H. van den Bosch over 't *Nederlands van de Renaissance-tijd* in *Letterkundig Leesboek I*, blz. 165-176.

frisheid verleent. Vooral de invloed van Du Bartas doet zich krachtig gelden (1).

Spiegel's dichtertaal gaat in dezelfde richting. Als puristisch taalschepper wil hij tonen wat er met onze « grondwoordrijke taal » te bereiken is. Naast hem zoekt Roemer Visscher in zijn realistische taalbehandeling, al schrijft hij niet zuiver Amsterdams, aansluiting bij de volkstaal (2).

38. *De studie van de 16de-eeuwse taal.*

De 16de eeuw, als overgangperiode tussen de Middeleeuwen en de 17de-eeuwse bloeitijd, vertoont een grote verscheidenheid van taal en taalgebruik. De lang verwaarloosde studie van de 16de-eeuwse taal in zijn geheel zou door een bonte staalkaart van vormen een verwarrende indruk maken. Er heerst een grote verscheidenheid, die eerst in de zeventiende eeuw enigszins versoerd wordt. Dat blijkt uit een drietal grammatische studies uit de school van Van Helten : over de verbuiging van het werkwoord, door Dr. A. E. Lubach (1891) over het substantief door Dr. I. B. Kolthoff (1894) en over het pronomen door Dr. H. K. van Halteren (1906). Zij gaan uit van een enigszins willekeurig en onvolledig samengestelde « bōnnenlijst », zonder de geschriften naar tijd, streek en stijlsoort te onderscheiden (3). Voor vruchtbare studie zal een meer gedetailleerd onderzoek noodzakelijk blijken. De rederijkerstaal heeft stereotype eigenaardigheden in woordvorming en grammatika, bovendien een woordvoorraad die voor een deel noch in het *Middelnederlandsch Woordenboek* noch in het *Nederlandsch Woordenboek* opgetekend is. In de laatste jaren zijn veel degelijke tekstuitgaven verschenen, die door taalkundige inleidingen en aantekeningen, en vooral door uitvoerige glossaria,

(1) De invloed van Du Bartas werkte het eerst en het sterkst op zijn vertalers: Th. van Liefvelt, R. W. van den Boetselaer, Zacharias Heyns, Vondel, maar ook op tijdgenoten als Van Borsselen. Vgl. A. Beekman : *Influence de Du Bartas sur la Littérature Néerlandaise* (Poitiers, 1912) en het proefschrift van P. E. Muller : *De dichtwerken van Philibert van Borsselen* (1937) met taalkundige beschouwingen en een uitvoerige woordenlijst. Een onderzoek van de taal van *Den Nederduitschen Helicon* (1620) is nog onvoltooid.

(2) Zie Dr. N. van der Laan's uitgave van Roemer Visscher's *Brabbeling*, blz. XXX vgl., waar dit onderwerp slechts beknopt behandeld is. Door vergelijking met het zuiverder weergegeven Amsterdams in de volgende periode (b. v. bij Bredero en Hooft), blijkt dat Roemer Visscher sommige Amsterdamse eigenaardigheden (b. v. *hongt* voor *hond*) nog niet aandurft of als te « plat » beschouwt. Daarnaast vindt men ook Z. Ned. « schrijftaal-vormen ».

(3) Vgl. mijn beoordeling in *De Nieuwe Taalgids*, I, blz. 133-140.

waardevolle bijdragen geleverd hebben voor de kennis van de 16de-eeuwse taal, zowel van de Zuid- en Noord-Nederlandse rederijkers (1) als van de renaissance-auteurs (2).

HOOFDSTUK IV

DE ZEVENTIENDE EEUW

39. *Taaltoestanden in de Noordelijke gewesten omstreeks 1600.*

Van de taal die in de Noordelijke gewesten in verschillende kringen gesproken werd, hebben wij, bij gebrek aan gegevens, slechts een onvolkomen voorstelling. Op het platteland handhaafden zich de vanouds overgeleverde dialecten (3). De begrenzing zal niet veel van de hedendaagse verschild hebben; evenmin de hoofdkenmerken, al heeft de dialectgeografie geleerd dat met de uitstraling van cultuurcentra rekening te houden is. In het bijzonder heeft de expansie van Holland uit zich krachtig doen gevoelen, gelijk uit de studie van Kloeke gebleken is (4). Voornamelijk na 1600 valt dan ook de ontwikkeling van het Stadsfries (5).

(1) O. a. J. W. Muller's uitgave van *Everaert*, waaraan het glossarium nog ontbreekt, M. W. Immink : Colijn van Ryssele's *Spiegel der minnen*, F. A. Stoett : *Drie kluchten uit de 16de eeuw*, M. de Jong : *Drie 16de-eeuwse Esbattementen*; H. F. Grondijs : *Een spul van sinnen van den siecke stadt*, B. H. Erné : *Twee 16de-eeuwse Spelen van de Hel*; L. M. van Dis : *Reformatorisch rederijkersspelen*; de reeds genoemde *Gentse spelen van 1539* (L. M. van Dis en B. H. Erné); N. van der Laan : *Leidse Rederijkersspelen* (1932). *Uit het archief der Pellicanisten : vier esbattementen* (1938); *Noordnederlandse rederijkersspelen* (Louris Jansz, Coornhert, Van Hout, Spiegelhel) (1941); E. Ellebroek-Portuin : *Amsterdamse rederijkersspelen in de zestiende eeuw* (1937); H. Meyling : *Esbattementen van de Rode Lely te Brouwershaven* (1946). Naast de door Bogaers en Van Helten uitgegeven Refereinen van Anna Bijns bezitten we nu in druk nog drie belangrijke verzamelingen : de bundel van Jan de Bruyne (ed. K. Ruelens, Antwerpen 1879), de bundel van Jan van Styevoort (ed. F. Lyna en W. van Eeghem) en de bundel van Jan van Doesborgh (ed. C. Kruiskamp, Leiden 1940).

(2) N. van der Laan : *Roemer Visscher's Brabbeling*, A. C. de Jong : *Spiegelh's Hertspiegel I-III*. Een studie over de taal van Marnix en die van Coornhert behoort nog tot de desiderata.

(3) Over eigenaardigheden van het Middeleeuwse Hollands, vergeleken met de hedendaagse dialecten handelt het proefschrift van K. H. Heeroma : *Hollandse dialectstudies* (Leiden, 1935), die een Utrechtse expansie onderstelt.

(4) *De Hollandsche expansie in de 16de en 17de eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche dialecten* ('s-Gravenhage, 1927).

(5) Zie de *Einleitung* § 39 van Van der Meer's *Historische Grammatik*. Friese invloed is merkbaar bij Baerdts en bij Starter.

De meeste gegevens bezitten we voor Holland (1), en dit is van groot belang, omdat de Hollandse taal, in 't biezonder die van de belangrijke steden, de grondslag gevormd heeft voor de ontwikkeling van een algemeen-beschaafde omgangstaal. Een rijk vloeiende bron voor de kennis van de volkstaal levert het toneel : de realistische klucht en het blijspel, waarin het leven op heterdaad betraapt is. De taal van het Amsterdamse « klooitjes-volk », van de Noord-Hollandse hoeren, schippers, molenaars, horen we bij Coster (2), bij Bredero en hun navolgers. Hoof't's Warenar brengt ons in aanraking met de taal van de gezeten burgers. Voorzichtiger moeten we zijn, als de schrijvers inkomelingen, als Brabanders, Drenten en Twenten aan het woord laten, want dan wordt het dialect opzettelijk geparodieerd en belachelijk gemaakt (3). Te onderzoeken valt nog, in hoeverre de Amsterdamse kluchtentaal konventioneel geworden is, ook bij niet-Amsterdammers, b. v. de Gorkummer J. van Paffenrode.

Naast de toneeltaal staat die van het volkslied, het hekeldicht (o. a. bij Vondel en zijn tegenstanders), het populaire pamflet en tegen het einde van de eeuw de «burleske» taal van Focquenbroch, uit de volkstaal te pas brachten. Voor woordgebruik, uitdrukkingen, beelden en vergelijkingen kan ook met vrucht menig geschrift en gedicht (b. v. van Jan Zoet) in volkseigen toon geraadpleegd worden. Uit al die gegevens zou een goed gedokumenteerde beschrijving van de Amsterdamse volkstaal op te bouwen zijn.

Schaarser zijn de gegevens voor de volkstaal buiten Amsterdam, al ontbreken ze niet geheel. De taal rondom Den Haag, het Delflands, is ons enigszins bekend uit het werk van Huygens, die een scherp waarnemer was (4), gelijk ook uit het Antwerps van zijn Trijntje Cornelisdr blijkt. Proefjes van de taal uit de Maasstreek vindt men in het inleidende spel van *Vlaerdings Redenrijk-bergh* (1617), waar Midas, Momus en vooral Pan « plat » spreken. Later ook bij de Rotterdamse bakker Gerrit van Spaan (1651-1711). Over de taal van een Dordtenaar in het begin van de zeventiende eeuw werden gegevens verzameld door B. van den Berg (N. Taalgids XXXI, 70-77). Voor de oudere Stichtse taal leveren Utrechtse na-

(1) Het Delflands is, naar aanleiding van de gegevens bij Huygens, en in vergelijking met het hedendaags dialect, beschreven door J. te Winkel (*Ts. v. N. T. en L.* XVIII).

(2) Zie zijn *Teeuwis de Boer*, voortreffelijk uitgegeven en toegelicht door F. A. Stoett (1930).

(3) Zie A. A. Verdenius: *Vreemde taalelementen in onze kluchten en blijspelen* (*Nieuwe Taalgids* XXI).

(4) Vgl. te Winkel: *Ts.* XVIII, 161 vlg.

volgers van Huygens enkele gegevens (1). De taal uit Saksische streken, die als « vreemd taalelement » in de kluchten voorkomt, is weinig betrouwbaar. Dat geldt ook voor de *Boerenvrijage* (1641), die in Overijsselse taal geschreven heet te zijn, maar waarvan de auteur geen zuivere streektaal gebruikt (2).

40. *Bevolkingsmenging in de grote steden.*

Voor de ontwikkeling van de stadstalen dient op de samenstelling van de bevolking gelet te worden, vooral in een opkomende handelstad als Amsterdam met zijn verwonderlijk snelle groei (3). Van alle zijden vloeide de nieuwe bevolking samen. Allereerst uit de naaste omtrek, maar ook uit verder afgelegen streken. Voor de lagere bevolking: havenarbeiders, schippers, kleine neringdoenden is dat niet gemakkelijk na te gaan; voor de latere regentengeslachten is het reeds onderzocht. De familie Hooft kwam van de Zaan, Reael uit Waterland, Spieghel uit Niedorp, Witsen uit Aker-sloot. Pauw uit Verhee waren afkomstig uit Gouda. Pieter Over-lander kwam uit Ditmarschen, Grotenhuys uit Overijssel, Van Beu-ningen uit Nijmegen, Meurlinck uit Kampen. Ongetwijfeld heeft er vrij spoedig, door onderlinge omgang, door huwelijken, een aanpas-sing plaats gehad, waarbij de taal van de ingeborenen, dus de Noord-Hollanders, overwoog, maar op de neigingen tot klankwijzi-ging, op het woordgebruik kunnen de vreemdelingen licht invloed gekregen hebben. In Leiden was in 1581, volgens Posthumus (4), 42 % van de mannelijke bevolking niet in de stad geboren.

Een element van de bevolking dat zich waarschijnlijk niet zo vlug aanpaste, waren de Brabanders en Vlamingen, die vaak in elkaars nabijheid bleven wonen — men denke aan Vondel's om-geving in de Warmoesstraat — onderling trouwden, en in kerkelijke

(1) *Ts. v. N. T. en L.* 40 en 41. Zie ook A. Beets: *De Utrechtsche Volkstaal* en J. W. Muller: *Een en ander over oudere Stichtsche taal* (*Ts. v. N. T. en L.* 46 en 48). Een Utrechts auteur is E. Meister.

(2) Afdrukt in Van Vloten's *Kluchtspel* II, 231.

(3) Zie voor dit onderwerp het proefschrift van W. van Ravesteyn (Leiden, 1906: *Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Am-sterdam gedurende de 16de en het eerste kwart der 17de eeuw*, en Elias: *De Vroedschap van Amsterdam*. Voorbeelden van taalverscheidenheid in Amster-dam gaf ik in het artikel *Wensen en wenken voor een geschiedenis van de Ned. taal* (*Nieuwe Taalgids* VII, 114-117).

(4) *Bevolkingsverhoudingen in een Hollandsche stad op het einde der 16de eeuw* (*Handelingen van het 6^e Ned. Philologencongres*, blz. 1169 vlg). Interessant is ook: Mej. L. v. Nierop: *De bruidegoms van Amsterdam 1578-1601* *Ts. v. Gesch.* 1934, waaruit blijkt dat van de bruidegoms die geen Amster-dammers waren, 20 % uit Overijssel kwamen.

en letterkundige gemeenschap bij elkaar steun vonden. In de loop van de 17de eeuw lost ook dit element zich op. Voorzover ze enigszins plat-Brabants spraken, wekten ze de spotlust van de geboren Amsterdammers. Bredero maakt zijn « Spaanse Brabander » belachelijk; Coster laat in zijn *Rijckeman* (vs. 564) een Brabantse juffer op de hoendermarkt haar Brabants luchten, evenals de hofmeester Caspar in Hooft's *Warenar* (vs. 431, 436 e. d.) (1). De Amsterdamse trots gaat het winnen van de eerbied die de « botte » Hollander nog kort geleden had voor de hogere beschaving van de Brabander. Maar als Roemer Visscher de nuffige meisjes van zijn tijd verwijt dat ze de Brabantse uitspraak fatsoenlijker achtten dan de hunne, dan zal die opvatting omstreeks 1600 in kringen die inderdaad met hoog beschaafde Brabanders in aanraking kwamen, nog niet verdwenen zijn. Het veldwinnen van de diftongering van de *i* tot *ei*, van *u* tot *ui*, is te Amsterdam ongetwijfeld door Brabantse invloed bevorderd (2).

Ook in andere steden zal bevolkingsmenging door immigratie, door huwelijken, aanleiding gegeven hebben dat de stadstaal zich ging onderscheiden van die van de omliggende streek. Onderlinge verschillen tussen de steden werden door het particularisme in stand gehouden. Nog in het midden van de eeuw, in 1655, getuigt Westerbaen in een strijdschrift: « datmen in alle Nederduytsche Steden geen eenderley tael en spreekt »; « selfs oock in de steden van eene selve Provincie heeft men sodanige verandering. Inden Haegh seytmen *ghewassen*, en t'Amsterdam seyt men *ghewossen*: hier seytmen *bleycken* en te Haerlem seytmen *bliecken*. Inden Haegh seyt men *boeck*, *snoeck* etc. Te Delft seytmen *boock*, *snoock*, etc. » (3)

41. *Standsverschil. Ontstaan van « beschaafde » taal.*

Zeer waarschijnlijk heeft zich al vroeg in de Hollandse steden het standsverschil afgespiegeld in het onderscheid tussen een meer

(1) Spot met de Brabantse taal vindt men later nog bij Jan van der Veen (M. Sabbe; in *Versl. en Meded. der K. Vl. Acad.*, 1927; uitgewerkt in zijn uitvoerig boek *Brabant in 't Verweer*) en o.a. in een anoniem pamflet van 1637 (M. Sabbe: *Dietsche Warande*, 1930); vgl. ook Kalff: *Gesch. der Ned. Letterk.* V, blz. 369-370.

(2) Over de diftongering van *i* en *u* bestaat verschil van mening: terwijl Kloeke de oorzaak uitsluitend zoekt in Brabantse invloed, menen anderen, o. a. Salverda de Grave, dat het proces in Holland zelf sinds lang aan de gang was (zie Salverda de Grave's artikel *Over de diftongering van i en u*, in de *Nieuwe Taalgids* XXII, 65; vgl. XXX, 306). Vgl. in *Ts.* LVII (1938) een artikel van K. Heeroma.

(3) *Boden-Brood voor den man die sich noemt I. van Vondelen Voorlooper* (s'-Gravenhage, 1655).

beschaafde taal en de straattaal, die dichter stond bij de taal van het omringende platteland (1). In Hooft's *Waremar* spreekt b. v. Rijckert een « beschaafder » taal dan de meid Reym : de *ng*-klank in honght (hond) b. v. schijnt al als onbeschaafd gegolden te hebben (2). De voorname Amsterdammer zag neer op de « boerse » taal van de kleine Noord-Hollandse steden. Een aardig bewijs levert een puntdicht van Roemer Visscher, die met Souke Freecx, een boeremeisje, uit West-Friesland afkomstig, die zich als een dametje voordoet, de spot drijft, omdat men aan haar taal wel kan horen dat ze « 't Enckhuysen is int pack ghesteken » (3). Spiegel, in de *Twe-spraak*, zegt dat men het niet licht eens zal worden over de vraag, welke taal de voornaamste is, en dus onderwezen dient te worden. Dat zal wel lang zo gebleven zijn. Roemer Visscher spot, in *Van den os op den esel*, met de aanmatiging van de Hage-naars, die zich in beschaving boven de Amsterdammers verheven achtten :

« Het beleefde volck comt al uyt den Haech,
En t'Amsterdam woonen meest plumpe boeren ».

Een halve eeuw later zoekt Vondel, in de *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunde* van 1650, het « allervolmaeckst gesproken » Hollands zowel in 's-Gravenhage, « de Raetkamer der Heeren Staten en het hof van hunnen Stedehouder », als in « Amsterdam, de magtigste koopstadt der weerelt ». In een blijspel van 1685, *De gewaande advocaat*, wordt van Barent prijzend gezegd dat hij Hollands spreekt « als een Haagenaar ».

Dit alles wijst er op, dat zich een norm voor « beschaafd » spreken begon te ontwikkelen, vooral voor de vormelijke omgang en voor officieel gebruik, in raadzaal, rechtzaal en kerk. Toenadering van de stedelijke talen kan bevorderd zijn door persoonlijke aanraking op het gebied van handel, wetenschap en politiek, maar ook door de invloed van geschreven ambtelijke taal. Een « gemeen Nederlands », waarvan de renaissance-grammatici het bestaan, naar Grieks voorbeeld, boven de dialecten onderstelden, was dus wel in wording, maar had nog geen vaste vormen aangenomen : daar-

(1) K. H. Heeroma onderstelt in zijn *Hollandse dialectstudies* vroege Utrechtse invloed, die in de kultuur-geschiedenis nauwelijks steun vindt. Vgl. Mej. A. R. Hol over participia met e- < ge- (*Ts. v. N. T. en L.* 1941).

(2) Evenzo maken de vormen met *ft* (*graft, saft*, nog bij Bredero en Hooft voorkomend) plaats voor die met *cht*.

(3) *Trijntje Cornelis*, in de klucht van Huygens, houdt er een « hoofsche spraek » op na.

voor was de bevolking van de oude republiek nog te partikularistisch gezind.

Bij de studie van de gesproken taal rijst telkens de vraag: verschaffen de geschreven tekens ons betrouwbare gegevens omtrent de klanken die daarachter schuilen? Absolute zekerheid is moeielijk te verkrijgen, maar aan aanwijzingen ontbreekt het niet. Onregelmatigheden in de spelling verraden soms de klank, b. v. de schrijfwijze *ai* naast *ei* in het Amsterdams, of de *i* in plaats van *ij* bij onervaren schrijvers, wat een bewijs is dat de klinker niet gediftongeed gesproken werd, al blijft het mogelijk dat *i* en *ei* naast elkaar in dezelfde streek voorkwamen, bij ouderen en jongeren, bij personen van verschillende afkomst. De Brabander Huygens b. v. gebruikt in het rijm, soms de oude *i*-klank. Ook de rijmklanken kunnen dus diensten bewijzen.

Belangrijker zijn de opzettelijke mededelingen van gelijktijdige waarnemers. Wij wezen daar al op bij de 16de-eeuwse spellinghervormers en grammatici. Hun werk werd in de 17de eeuw voortgezet, o. a. door een Haarlemmer, waarschijnlijk Jacob van der Schuere, in de *Nederduytsche Spellinge* van 1612, die de norm voor het « gemeen Nederlands » Zuidelijker zoekt, door de Leidse mathematicus Christiaan van Huele, de Goudse schoolmeester Van der Gherwe en de te Amsterdam gevestigde schoolmeester Richard Dafforne (1). In het bijzonder verdient ook Petrus Montanus in dit verband genoemd te worden, als de schrijver van een hoogst merkwaardige klankleer, die later ter sprake zal komen (2).

Dat met dergelijke invloed van taal-« kultuur » naast die van de « natuur » rekening te houden is, heeft W. Gs. Hellinga terecht aangetoond in zijn rijk gedokumenteerd proefschrift over De opbouw van de algemeen-beschaafde uitspraak van het Nederlands (1938).

42. *Verandering en verrijking van de woordvoorraad.*

De scheiding tussen Middelnederlands en Nieuw-Nederlands wordt gewettigd door de ingrijpende wijzigingen in de woordvoorraad sinds de 16de, maar vooral sinds de 17de eeuw. Een van de oorzaken: de verplaatsing van het zwaartepunt van de Zuidelijke naar de Noordelijke gewesten, is al besproken. De woordvoorraad,

(1) Vgl. voor de genoemde spel- en spraakkunsten § 48. Voor de taal die in beschaafde Haagse kringen gesproken werd, kan men raadplegen J. H. Kern: *Over de taal van de brieven van Huygens' zuster en Dorothea van Dorp* (*Tijdschr. v. N. T. en L.* XLVIII, 49). Zie over Dafforne mijn *Verz. Taalk. Opstellen* I, blz. 284-286.

(2) Zie zijn opmerkingen over de uitspraak in Verschuur's uitgave, o. a. op blz. 92, 97, 101 en 109.

door Kiliaen geboekt, is nog hoofdzakelijk Zuid-Nederlands, al nam hij vrijwat speciaal Noordelijke woorden op. In de 17de eeuw was voor de Hollander menig woord van Kiliaen verouderd of onverstaanbaar, terwijl hij tal van woorden gebruikte die Kiliaen nog niet kende. Wij bezitten ter vergelijking geen Nederlands woordenboek uit de 17de eeuw, dat Kiliaen in rijkdom evenaart; slechts enige Frans-Nederlandse, Engels-Nederlandse en Latijns-Nederlandse, die uit Nederlands-lexicografisch oogpunt nog onvoldoende onderzocht zijn (1). Het grote Nederlands Woordenboek stelt ons echter in staat om vast te stellen, welke hedendaagse woorden wel in de 17de eeuw, maar nog niet uit het Middelnederlands of bij Kiliaen zijn opgetekend. Het zou van belang zijn, deze woorden schiftend naar hun oorsprong te onderzoeken. Sommige, die niet in Middelnederlandse teksten, maar wel in het Middelnederduits of het Fries voorkomen, zullen in onze Noordelijke streken óf vanouds inheems zijn, óf ontleend, wat bij de levendige betrekkingen tussen de kustlanden met de Oostzeestrekten zeer goed mogelijk is. Andere komen voort uit veranderde levensomstandigheden en kultuur : aanraking met vreemde landen, volken en produkten. Als zeevarend volk, handeldrijvend met overzeese gewesten, zal men al vroeg tal van Oosterse en Maleise woorden hebben leren kennen : *katoen, kapok, rotting, sago, saffraan, koffie, tee* enz.; diernamen als *papagaai, jakhals, karbouw*, en uit de zeemanstaal : *baadje, oorlam, kris, bakkeleien, soebatten, sjappitouwer* (2). Het tijdstip van overneming is natuurlijk niet vast te stellen. Zulke woorden zijn eerst in zeer beperkte kring bekend, maar kunnen o. a. door reisverhalen verbreid worden. De woordvoorraad wordt in ontwikkelde kringen vermeerderd door de beoefening van nieuwe kunsten en wetenschappen. De opzettelijke woordvorming van onze puristen en de verrijking door literaire invloeden zal elders ter sprake komen.

43. Verfransing van de omgangstaal in hogere kringen.

Naast de moedertaal maakten in de 17de eeuw allen die op hogere ontwikkeling prijs stelden, reeds op de « Franse school » kennis met de taal die in geheel West-Europa bij uitstek voor

(1) Vgl. *Iets over oude woordenboeken in De Nieuwe Taalgids*, XXVIII, blz. 263 vlg., waar gesproken wordt o. a. over Franse woordenboeken van Luython (1552), Sasbout (1579-83), Mellema, d'Artsy, Marin en Halma.

(2) Zie voor dergelijke woorden : R. Dozy : *Oosterlingen* (1867), P. J. Veth : *Uit Oost en West* (1889). Lijsten van woorden aan vreemde talen ontleend, vindt men achterin Vercoullie's *Etymologisch Woordenboek*. Voor woorden aan het Duits en aan het Engels ontleend vergelijkte men mijn *Verz. Taalk. Opstellen*, deel II.

internationaal en intellectueel verkeer gebruikt werd. Frans te kunnen lezen, spreken en liefst ook schrijven werd op hoge prijs gesteld. Door reizen naar Frankrijk, door omgang met Franssprekenden werd de kennis van die taal onderhouden en uitgebreid. Vondel maakte in zijn jonge jaren een Frans gedicht; Cats, Hooft, Huygens hanteerden het Frans met gemak. Vooral de hofkringen, waar men met diplomaten en Franse officieren in geregelde aanraking kwam, hadden een voorkeur voor het Frans: brieven en dagboeken werden in die taal geschreven. Salverda de Grave heeft er op gewezen dat de meest diepgaande invloed uitgaat van tweetalige kringen (1). En al had alleen de aristocratie een eigenlijke Franse cultuur, de mode, die van nabootsing leeft, zorgde er voor, dat het in lagere sferen, soms met de nodige overdrijving, werd nagevolgd. Daarmee drijft reeds Roemer Visscher de spot in zijn *Quicken* (VI, 27); evenzo Huygens — zelf een bewonderaar van de Franse beschaving — als hij in zijn *Voorhout* het Haagse fatje, een « van 't Gebroedsel dat of Pen of Degen voert », ten tonele brengt om zijn liefste te onthalen op keur van Franse woorden (2), of in zijn *Hofwijck* (3) zich beklagt dat de « soete vryery » zich zo graag bedient van modieuse Franse termen, en zich over « ons Moers tael » schaamt.

Voor de verhaspeling van het Frans in lagere kringen is typerend een punt dicht van Huygens over een zekere Frans, die « niet fijn Frans, maar sijn Frans » spreekt.

Ook het verzet tegen het indringende Frans wijst op sterker wordende invloed. Antonides van der Goes protesteert in 1672 tegen de « bastaardy », die « de taal van Neerland schopt, en dringt er Frankrijk in met hare « bastertspraek ». Bernagie laat zijn *Belachchelycke Jonker* (1684), die een geparodieerd-overdreven gebruik van vreemde woorden maakt, beweren: « Ik spreek goed Hollandsch, maar die taal is wat plat, daarom moet men ze zo wat entrelarderen met Fransch... » « Bot Hollandsch is maar voor 't Kanaalje en 't volkje in de achterstraten. Men hoort nu geen luyden van respect zo praatzen ». Rotgans vertelt in zijn *Boerenkermis* (1708) van een jonker die twee jaar in Frankrijk was geweest, en daar zijn inder-

(1) *Taalbetrekkingen van Nederland tot Frankrijk (Handelingen van de Maatsch. der Ned. Lett. 1911-1912, blz. 40 vlg.)*.

(2) Minder bewijskracht hebben dergelijke passages bij de Utrechtse navolgers van Huygens of bij Van der Does in zijn *Beschrijving van den Haag* (1668), door Salverda de Grave (t.a.p. blz. 41) aangehaald. Vgl. ook zijn Parijse lezingen over *L'influence de la langue française en Hollande d'après les mots empruntés* (Paris, 1913).

(3) Vs. 1854-1863.

taal verleerd had. Hij vroeg « of 't Hollandsch was verboden in saletten ».

Vroeger heeft men ook gemeend dat de Franse refugiés, die in 1668 naar Holland kwamen, in bepaalde kringen de verfransing van de deftige omgangstaal in de hand gewerkt hadden, maar Salverda de Grave heeft aangetoond dat deze factor van weinig betekenis geweest is, omdat deze Franse families zich weldra in de Hollandse taalgemeenschap oplosten. Wel kunnen ze, waar ze, als te Leiden, een tak van industrie beheersten, Franse vaktermen ingevoerd hebben : waarschijnlijk dagtekenen woorden als *fabrikant*, *industrie*, *compagnon*, *personeel* uit deze periode. Overigens zal het niet licht na te gaan zijn, welke Franse woorden eerst in de 17de eeuw in zwang kwamen, omdat ook in de 16de eeuw de Franse kultuur machtig inwerkte op de onze. Merkwaardig is dat zulke woorden geleidelijk door nabootsing afzakken naar lagere kringen, zodat woorden als *krek*, *astrant*, *mankement*, *navenant*, *effectief*, *reselevéren*, *saggerijn* als onbeschaafd gaan gelden, terwijl andere als *manjefiek*, *abuis*, *apart* meer familiair dan deftig klinken.

44. *De geschreven taal in de 17de eeuw.*

Bij de snelle opbloei van de volksontwikkeling werd de geschreven taal van toenemende betekenis, zowel op zichzelf beschouwd als wegens de invloed op de taal van velerlei omgang. Van een «schrijftaal» is vooreerst nog geen sprake : de verscheidenheid van taal die op schrift gebracht werd, was niet geringer dan die in het persoonlijke verkeer. Maar meer dan de gesproken taal is de geschrevene uiteraad afhankelijk van traditie en conventie. Men heeft de neiging om de taal te schrijven zoals vorige geslachten die schriftelijk hanteerden. Vooral het gedrukte boek heeft groot gezag, als duurzaam voorbeeld. De overdracht van de geschreven taal geschiedt aanvankelijk door het onderwijs in lezen en schrijven; de traditie wordt in stand gehouden en bevestigd door lektuur. De conventie stelt vast hoe men in bepaalde omstandigheden behoort te schrijven, b. v. wat de eisen zijn van een brief, een rekening, een ambtelijk geschrift, een preek, een wetenschappelijk opstel.

Voor een onderzoek van de taalgeschiedenis komen dus tal van schrifturen in aanmerking die niet de minste letterkundige waarde hebben, en waarvan de inhoud onbeduidend is. In de eerste plaats interesseert ons de vraag : met welk soort taal en welke geschriften kwamen kinderen bij het onderwijs in aanraking, die dus aanvankelijk als hun modellen golden? En dan : welke lektuur werd in verschillende volkskringen gelezen? Deze beide factoren immers bepaalden de praktijk van het schrijven in brede volkslagen, die dus

zekere algemene trekken vertoont. Eerst daarna komt aan de orde het persoonlijke taalgebruik van belangrijke auteurs, waarbij zich weer de vraag voordoet, hoe ver de invloed van hun geschriften gaat, op tijdgenoot en nakomelingschap.

45. *Het taalonderwijs en de schoolboeken.*

Hoewel het onderwijs veelal in handen van onbevoegden was, waren er onder de schoolmeesters schrandere en bekwame mannen, vooral onder de uitgeweken Zuid-Nederlanders, die in taal en letterkunde belangstelden. Men denke slechts aan Peter Heyns van Antwerpen — van wiens bedrijf in een deftige meisjesschool Maurits Sabbe zulk een levendig beeld gegeven heeft (1) — aan Jacob van der Schuere, van Meenen, te Haarlem gevestigd, en zoveel anderen (2). Ook de beste leermiddelen waren Zuid-Nederlands van taal en afkomst. Welke leesboeken omstreeks 1600 het meest in gebruik waren, vernemen wij uit de merkwaardige *Regel der Duytsche schoolmeesters* (1591) van de Noord-Hollandse schoolmeester Valcoogh (3), en uit de mededelingen van Dafforne (1627). Een voorname plaats nam de stichtelijke lektuur in: gebeden, psalmen, bijbelboeken, als de *Historie van David*, de *Historie van Jozef*, *Proverbia*, het « *Son-daeghs Evangelie* », de Heidelbergse catechismus, in de vertaling van Petrus Dathenus. Eigenaardig is, dat daarnaast zeer onkinderlijke rederijkersgedichten aan de kinderen voorgelegd werden: *Den wtersten wille* van Lowijs Porquin en *Het Heerlijk Bewys van des Menschen Ellende en Miserie* van Ieronimus van der Voort, in 16de-eeuws Brabantse rederijkerstaal geschreven.

Ook de veelgebruikte *Letterkonst* van C. D. van Niervaert en de beste rekenboeken, o. a. van Robrecht van Huesden, van Anthoni Smyters, van Jacob van der Schuere, waren door Brabanders en Vlamingen samengesteld. Reeds lang voordat de Statenbijbel aan het algemene schrijven een Zuid-Nederlandse tint gaf, heeft dus het onderwijs, als gewichtige factor, in die richting gewerkt.

(1) M. Sabbe: *Peter Heyns en de nymfen uit de Lauwerboom*. Daarin geeft hij ook een studie over de gebruikte schoolboeken.

(2) A. A. van Schelven: *Zuid-Nederlandsche schoolmeesters en schoolvrouwen in Noord-Nederland (Ts. voor Geschiedenis 1921, afl. 1-2)*. Volgens een dokument van 1591 waren te Middelburg van 22 gevestigde schoolmeesters en schoolvrouwen de meerderheid Zuid-Nederlanders.

(3) Opnieuw uitgegeven in het Utrechtse proefschrift van P. A. de Planque (1926), die daarbij een uitvoerige studie wijdde aan de schoolboeken van de 16de eeuw.

46. *De volkslektuur.*

In aansluiting bij de schoollektuur bestond het geestelijk voedsel van de 17de-eeuwers voor een groot deel uit stichtelijke boeken, allereerst de bijbel — de Antwerpse Liesveld-bijbels en later de Calvinistische Embdense — de catechismus (1), de psalmen, preken enz., in sterk archaïstische taal, Zuidelijk van tint. Voor ontspanning dienden de fantastische volksboeken, die lichtelijk gemoderniseerd, op Middeleeuwse voorbeelden teruggaan, en waarvan de taal een nader onderzoek zou verdienen (2). Meer in volkston waren de oude en nieuwe liedboekjes, boeiende reisverhalen, als die van Bontekoe en Gerrit de Veer, van Houtman en Wouter Schouten (3), en populaire pamfletten over aktuele vragen op kerkelijk en politiek gebied, die de rol vervulden van onze week- en dagbladen.

De renaissance-litteratuur werd gelezen en genoten door een kleine keurbende uit de hogere standen. Alleen Cats en de schrijvers die zijn trant volgden, hadden een grote kring van trouwe lezers en bewonderaars.

47. *De praktijk van het schrijven.*

De praktijk van weinig geletterden zal zich bepaald hebben tot zakelijke aantekeningen, rekeningen, briefjes, scheepsjournalen, en dergelijke geschriften, die meestal verloren gingen. Voorzover ze bewaard bleven, kunnen ze gegevens verschaffen voor de volkstaal, maar ook voor een bepaalde, aangeleerde schrijftraditie (4). Dat blijkt b. v. uit de taal van Bontekoe, al is daarbij wellicht ook met het ingrijpen van de drukker rekening te houden.

Weinig geletterden, die met moeite de pen hanteerden, zijn in de 17de eeuw niet alleen in de lagere volksklassen te zoeken. Daartoe behoorden b. v. ook vlootvoogden als Michiel de Ruyter, de vice-admiraal Jan de Liefde en Cornelis Speelman, van wie aantekeningen

(1) De *Heidelbergse Catechismus* is vertaald door de Vlaming Petrus Dathe-nus, wiens psalmvertaling in Calvinistische kringen grote invloed had. Zijn taal verdient dus een onderzoek.

(2) Een aantal *Volksboeken* zijn herdrukt en uitgegeven door de Maatsch. v. N. Letterk. Ook de 17de-eeuwse *Kluchtboeken* en de vertaalde *Amadis-romans* behoorden tot de volkslektuur.

(3) Door de uitgave van zulke reisverhalen, in voortreffelijke vorm, heeft de Linscholen-vereniging zich verdienstelijk gemaakt.

(4) Voor de praktijk van het brieven schrijven raadplege men de oude *Materieboecxkens*, de *Gemeyne zeyndtbrieven* van H. Jacobi, «voor ouders meesters ende kinderen om te leeren brieven dichten», de veel gebruikte *Gemeyne Zendbrieven* van B. Hakvoord, van Pierre de la Chambre (1648), de *Fatsoenlycke send-briefschryver*, van J. van der Serre (uit het Frans), 1663. H. van Velsen ('s-Gravenhage 1689) : 22 *Algemeene Zendbrieven*.

en brieven bewaard zijn. In het bijzonder verdienen de brieven uit verschillende kringen een taalkundig onderzoek (1) : interessant zijn b. v. de vertrouwelijke brieven van ongeleerde, maar ontwikkelde vrouwen als Maria van Reigersbergh, van Huygens' moeder en zusters en van zijn vriendin Dorothea van Dorp (2).

48. *Renaissance-invloed op grammatica en stijl.*

In bepaalde, nog zeer beperkte kringen van geletterden vonden de renaissance-denkbeelden over taalkultuur en stijlverzorging ingang. Spiegel's voorbeeld, in zijn *Twe-spraack*, vond navolging bij de rechtsgeleerde Anthonis de Hubert, die in 1624 voor zijn psalm-vertaling een *Noodige Waarschouwinge* schreef (3). Hij drong er op aan, de taal te verrijken door oude vorm-onderscheidingen te handhaven en nieuwe te scheppen. Zijn taalbeschouwing gaat geheel van de letter uit. Waar letters « uitgewist » zijn, daar zet hij een komma (b. v. *Heer'*, *siel'*, *mijn'*) of zelfs een dubbele komma (*sijn''* voor *sijnen*). Kunstmatig onderscheidt hij een meervoudig *gij lovet* of *loof't* naast een enkelvoudig *gij looft*. Hij betreurt dat ook geleerde mensen dwalen in de geslachten en naamvallen, « daar in nochtans dat niet alleenlick de glanz en luijster, maar ook de duidelicke bescheydenheijd der talen bestaat ». Hij verbetert Spieghel, die foutief *des taals* schreef, en een accusatief *de man* niet streng afkeurde.

Zijn opwekking vond gehoor bij de Leidse « mathematicus » Christiaan van Heule, die in 1626 zijn *Nederduytsche Spraeckonst* schreef, waarin het onderwerp voor het eerst in volle omvang behandeld werd. Bij hem is de taalkultuur in volle gang. Nieuwe vondsten zijn b. v. een Datief *ter* naast *Gen. der*, een Acc. van het pers. vnw. *mijn* naast Datief *mij*, een Acc. *hen* naast Datief en Ablatief *hun*, een onderscheiding van *haere* en *heure*, vrouwelijke vormen *gebonden*, *tinne* naast mannelijke : *gebonden*, *tinnen*. Merk-

(1) Dergelijke brieven vindt men in allerlei historische publicaties, o. a. in *Bijdr. en Meded. van het Hist. Genootsch.*, 1917 (Cornelis de Wit en Jan de Liefde); idem 1922 (van Frederik Hendrik). Brieven van Cornelis Speelman in het proefschrift van F. W. Stapel : *Het Bongaais Verdrag* (Leiden, 1922), blz. 224-236. Vgl. verder de brieven van J. P. Koen, van M. de Ruyter, van Wollebrandt Geleynsz de Jongh (bij H. E. van Gelder : *De Alkmaarder Wees*, in *Oud-Holland*, 1915), enz.

(2) Voruwenbrieven uit de kring van Huygens vindt men bij Jorissen (*Constantijn Huygens*) en bij Worp. Vgl. J. H. Kern : *Over de taal van de brieven van Huygens' zusters en Dorothea van Dorp* (*Ts. v. Ned. T. en L.* XLVIII, blz. 49 vgl.). De brieven van Maria van Reigersbergen zijn uitgegeven door Rogge.

(3) Deze tekst is afgedrukt in het proefschrift van F. L. Zwaan : *Uit de geschiedenis der Nederlandsche Spraakkunst*, blz. 121-131.

waardig is dat deze schrijver, terwijl hij in 1626 nog enigszins aarzelend zijn nieuwe voorstellen doet en andere meningen erkent, bij de omwerking van zijn boekje in 1633 met beslistheid spreekt, en zijn uitvindingen geeft als een onbestreden, gevestigde wetenschap (1). Blijkbaar voelde hij zich gesterkt door de instemming van geleerde medestanders, o. a. de Haarlemse predikant Samuel Ampsing, die in dezelfde geest zijn *Taelbericht* (1628) schreef. Ook hij protesteert met nadruk tegen « de vermenginge der geslachten ende verbrabbelinge der gevallen », en dringt aan op een strenge regeling, omdat wij « onse monden en oren liever aen regelen behoren te gewinnen ». De norm moet niet zijn « de gewoonte van den gemeynen man », want « by de geleerden is het beste en sekerste oordeel » (2).

Aanvankelijk is in de praktijk van het schrijven weinig merkbaar van ingenomenheid met dergelijke voorschriften. Later verandert dit — gelijk blijken zal — sedert twee van onze grootste dichters, Hooft en Vondel, door bemiddeling van De Hubert, voor dit streven gewonnen werden, maar vooral doordat bij de bijbelvertaling deze taalbeschouwing invloed deed gelden.

Opzettelijke beschouwingen over stijl, in renaissance-trant, dagtekenen eveneens uit deze tijd. In dat opzicht is Daniël Mostart's *Nederduytsche Secretaris oft Zendbrieffschryver* (Amsterdam, 1635) van belang, omdat dit werk iets meer gaf dan een handleiding bij het brieven-schrijven, gelijk er zo vele voor de scholen samengesteld werden, namelijk ook een beknopte stijl leer (3). Hij beveelt het lezen en vertalen van Latijnse schrijvers aan, om te komen tot een klassieke, d. w. z. heldere en sobere, maar tevens sierlijke uitdrukking. Aardige opmerkingen maakt hij over het verband van de stijl met de volksaard, met de leeftijd van de schrijver. Hij onderscheidt bij het taalgebruik « gering oft laegh », « middelbaer » en « verheven ». Deze vriend van Hooft heeft dus in theorie vastgelegd, wat Hooft en zijn kring, Vondel en De Groot in de praktijk van de brief toepasten : op het voetspoor van de Ouden en van de Latijn-schrijvende humanisten, bij wie de epistolografie in hoge ere was,

(1) Deze grammatika's zijn uitvoerig besproken in twee artikels in *De Nieuwe Taalgids* XI en XII, nl. *Uit de jeugd van onze spraakkunst* en *De invloed van de renaissance-spraakkunst in de 17de eeuw*, aangevuld herdrukt in mijn *Verz. Taalk. Opstellen* I.

(2) Het *Taelbericht* bij F. L. Zwaan t. a. p., blz. 133-191.

(3) Vgl. H. van de Waal : *Vorm en inhoud bij Mostart en Cicero* (*Nieuwe Taalgids* XXIX, blz. 281 vgl.). Als een parallel renaissance-verschijnsel wijzen wij er op, dat ook in Engeland de grammatika van de eigen taal beoefend werd uit nationale trots. o. a. door Bullokar (1586) en Welles (1653). Zie Otto Funke : *Die Frühzeit der Englischen Grammatik* (Bern 1941).

in het persoonlijk, zelfs vertrouwelijk verkeer een uiterst verzorgde, kunstvolle taal te gebruiken, die zich geheel bij hun litterair werk aansloot.

49. *Het taalgebruik van belangrijke dichters en schrijvers.*

Een scherpe grenslijn tussen algemeen taalgebruik en het artistiek taalgebruik van een groot dichter of schrijver is niet te trekken. In elke kring vindt men personen die door originaliteit of dichtelijke aanleg een individueel karakter aan hun spreken en schrijven geven. Leerzaam blijft het intussen, de taalvorming na te gaan bij hen die het ver gebracht hebben in beheersing van de overgeleverde taal, en tevens die taal naar hun behoeften wisten te voegen en te verrijken. Te meer is dat van belang, omdat zulke taalscheppers vaak school vormden, en door een kleinere of grotere kring van navolgers op den duur invloed verkregen op het algemeen-schriftelijk taalgebruik.

In de bloeitijd van onze krachtige 17de eeuw treft ons een rijke verscheidenheid van letterkundige taal, die wel te groeieren is, maar waarvan ontstaan en ontwikkeling door zeer verschillende factoren beheerst worden: de taal van de landstreek, de letterkundige persoonlijkheden, de letterkundige stromingen in eigen omgeving, bewonderde kunst in het buitenland, de beoefende genres.

Ter toelichting kiezen wij een vijftal dichters, van wie op tijdgenoten en nakomelingen de meeste invloed uitgegaan is.

50. *Jacob Cats.*

De omgangstaal van Cats, die in een enigszins afgesloten Zeeuwse omgeving opgroeide, zal sterk Zeeuws gekleurd geweest zijn, naar klank en woordgebruik, maar zijn studieverblijf te Leiden, zijn omgang in Zeeland met Hollanders en vooral zijn latere werkkring in Dordrecht en Den Haag hebben hem in nauwe aanraking gebracht met het daar als beschaafd geldende Hollands (1). In zijn verzen heeft Cats gebroken met de kunstige rederijkerstaal, zoals die in verscheiden Zeeuwse rederijderskamers de gehele 16de eeuw in

(1) Een grammatica van de taal van Cats moet nog geschreven worden. Slechts een kleine bijdrage leverde A. Opprel: *De zachte en scherpe e en o bij Cats* (*Tijdschr. van N. T. en L.* XIV, 154). Behalve de degelijke uitgave van het *Spaens Heydinnetje* door Buitenrust Hettema bezitten we ook geen taalkundige commentaren bij gedichten van Cats. Rondom Cats komen de andere Zeeuwse dichters voor een onderzoek in aanmerking. Gedeeltelijk is die wens vervuld in het reeds genoemde proefschrift van P. E. Muller over Phil. van Borssele (1937). Een fragment van het *Spaansch Heydinnetje* is door Overdiep geëxcerpeerd voor zijn *17de-eeuwsche Syntaxis*.

zwang was. Ook de verleiding heeft hij weerstaan, om, gelijk zijn tijdgenoot Van Borssele, de ongemene wendingen en woordvormingen van Du Bartas na te volgen, of, gelijk anderen, in zinrijke gewrongenheid of duisterheid zijn kunstvaardigheid te tonen. Hij stelde er een eer in, « een openbare, eenvoudige, ronde en gans gemeene manier van seggen te gebruycken, deselve, meest overal gelijk makende met onze dagelickse maniere van spreken ».

Maar Cats was ook een geleerd, een belezen man. Zijn klassieke schrijvers gaven hem voorbeelden van kunstig gebouwde, evenwichtige zinnen; zijn bijbel, zijn psalmen en stichtelijke boeken brachten hem in aanraking met Zuidelijke, vooral Brabants-gekleurde schrijftaal. Zijn werkkring als advocaat en pensionaris, de officiële schrifturen die hij moest redigeren, maakten hem vertrouwd met de archaïstische ambtelijke taal. Vandaar het opmerkelijk verschil tussen de taal van zijn verzen en van zijn proza, voornamelijk ten opzichte van grammatikale eigenaardigheden en zinsbouw. In zijn proza vindt men talrijke participium-constructies, accusativus cum infinitivo, absolute constructies (v. b. *tselve also sijnde*), woorden als *deselve*, *welcke*, *dewelcke*, *des gheenes*, *mitsdien*, enz., die in zijn verzen ontbreken.

De pogingen tot spellingvereenvoudiging bij zijn tijdgenoten laten hem koud: hij spelt, ongelijkmatig, gelijk men in zijn jeugd spelde, zodat hij in *gh*, *ck*, *cx*, *qu*, *th* de overbodige letters handhaaft. Enklisis en proklisis schrijft hij op Middeleeuwse wijze (b. v. *ist*, *isser*, *tis*). Evenmin onderwerpt hij zich aan de nieuwe grammatikale regeling, al zijn er sporen aan te wijzen dat hij er kennis van nam, b. v. wanneer hij schrijft *des hels* (naast: bij *der hel*). Als Zeeuw geeft hij de nominatiefs-*n* niet prijs, waar hij die hoort, b. v. *den os*, *den beul*, maar aanvankelijk schijnt hij, evenals Hugo de Groot, de neiging gehad te hebben om te normaliseren, door alle « mannelijke » woorden steeds door *den* te begeleiden (*den slager*, *den Fransman*). Maar als hij naast elkaar schrijft: in *de* wijn en: in *den* wijn, dan blijft hij tegenover de nieuwe leer een ketter. Cats schijnt, evenals de Middeleeuwen, verscheidenheid van vormen niet als een slordigheid, maar als een welkome afwisseling beschouwd te hebben, in spelling en in taalvormen (1). Hij gebruikt b. v. het oude reflexieve *hem* en *haer* tot op zijn oude dag naast het nieuwerwetse *sich*, dat het oudere *sick*, in zijn vroegste werk aan hervormingstaal ontleend, verdrongen heeft (2); het familiere persoonlijke voornaamwoord *mijn* naast *mij*,

(1) Aan de Statenbijbel ontleent hij waarschijnlijk het onderscheid tussen het werwoord *zijn* en het pronomen *sijn*.

(2) In de latere drukken zijn zulke woorden en vormen uit zijn vroegste periode gewijzigd.

de diminutief uitgang *jen* naast *je*, *vrouw* naast *vrouwe*, *broght* naast *braght*, *weerde* naast *waerde*, enz. De inhoud gaat bij hem boven de verzorging van de vorm: ook in dat opzicht staat hij dichter bij de Middeleeuwen dan bij de renaissance-opvatting. De geringschatting die de 18de-eeuwers voor zijn werk hadden, gold niet het minst zijn taalbehandeling. Dat zijn « laag-bij-de-grondse » taal springlevend is, en voortbrengsel van een krachtig-levende tijd, met sterk-nationale karaktertrekken, werd eerst later gewaardeerd. Dat diezelfde volkseigen taal pittig-gedrongen kon worden, met grote zeggingskracht, blijkt uit menige spreuk van Cats, en niet minder in het proza van zijn tijdgenoot Joan de Brune, de schrijver van het *Bancketwerck van goede gedachten*.

51. *Constantijn Huygens* (1).

Hoewel Huygens oor had voor de volkstaal, die hij in zijn Trijntje-Cornelsdr zo voortreffelijk vermocht weer te geven (vgl. § 39), ging zijn voorkeur uit naar het ongemene: « 'k Ben onsoenelyck gebeten tegen 't lamme laffe Lijm Vanden dagelicksen Rijm », zegt hij in zijn *Daghwerck*. En reeds in 1622 schreef hij aan zijn ouders: « Je me ris de la difficulté qu'on trouve en mes compositions; jamais je n'affiche l'obscurité; mais des paroles inusitées et ensemble énergétiques ». Al vroeg onderging de talentvolle jongeman, die zelf Latijn, Frans en Italiaans schreef, allerlei renaissance-invloeden, terwijl hij krachtens zijn aanleg vatbaar was voor het vernuftspel van de Marinistische mode. In zijn jeugdpoëzie is de invloed van Du Bartas merkbaar: uitdrukkingen als « 't rattekruyt breng-ter-doot » of « 's waters soet clo-clop » zijn uit die Franse school (2). Ook in rijmen als roncket: beloncket volgde hij de mode-vormen van de vroege renaissance-taal. Maar weldra worden zijn taalvormen meer die van de gesproken taal, en krijgen zijn nieuw-vormingen en samenstellingen een eigen karakter, zodat taal, ritme en stijl van Huygens gemakkelijk van elke andere 17de-eeuwse auteur te onderscheiden zijn.

De grondslag van zijn taal is Brabants — zijn moeder was een Antwerpse, en het geslacht Huygens kwam uit Breda — maar waarschijnlijk sterk getemperd door zijn opvoeding in Den Haag. Met Cats heeft hij een zeker conservatisme gemeen ten opzichte

(1) Terwijl Verwijs, Verdam, Eymael, Heinsius zich beijverd hebben om in tal van uitgaven de werken van Huygens van verklarende aantekeningen te voorzien, is zijn taal uit grammatikaal en stilistisch oogpunt nog onvoldoende onderzocht. Een fragment van *Ooghentroost* ligt ten grondslag aan Overdiep's bovengenoemde *Syntaxis*.

(2) Zie ed. Worp I, blz. 59, 64.

van spelling en de voorschriften der renaissance-grammatica. Persoonlijke eigenaardigheden ontbreken in de spelling van Huygens niet, b. v. de verdubbeling van consonanten na een korte vokaal, niet alleen als afkorting van langere vormen met *e* (webb, somm, will), maar vrij regelmatig (vall, witt, gewerr, enz.), of accenten op *mé, ick tré*, maar in hoofdzaak volgt hij de gangbare ouderwetse spelling met *gh, ck, qu, s* voor *z, ae*, zonder naar consequentie te streven.

De veroordeling van de nominatiefs-*n*, in strijd met zijn Brabants taalgevoel, heeft hij nooit goedgekeurd. Ook in zijn later werk schrijft hij geregeld, overeenkomstig zijn spraakgebruik: den Afrikaen, den hemel, den eerste Kus, den ingang, den Hagenaar etc. Streng veroordeelde constructies als «'t Kind sijn eigendom», of *en* bij ontkenningen schrijft hij zonder gewetenswroeging (1). In grammatikaal opzicht heeft de taal-aristokraat Huygens de volkstaal niet verloochend.

Het eigenaardigst is de taal van Huygens in zijn talloze nieuwvormingen, waardoor zijn zucht naar het ongemene en zijn lust in woordspel bevredigd werden. Voorzover dit voortkomt uit de vernuftige stijl (2), zien wij in zijn later leven een matiging. Eymael heeft aangewezen dat het Marinisme bij Huygens zich botvierde in de *Zedeprinten*, het hoogtepunt bereikte in *Daghwerck*, terwijl hij langs een zachtglooiende weg in *Oogentroost*, *Hofwyck*, *Zeestraet* en *Cluyswerk* tot natuur en waarheid terugkeerde.

De taal van Huygens blijft zo zeer zijn persoonlijk bezit, en had zo weinig aantrekkelijks voor minder ontwikkelde en geoeffende lezers, dat de invloed tot enge kring beperkt gebleven zal zijn (3).

52. Gerbrandt Adriaensz Bredero.

Met Bredero's taal bedoelen wij in dit verband niet de realistische taal van zijn kluchten en blijspelen, van zijn boertig lied, want daar bootst hij natuurgetrouw de volkstaal na. Waar hij zelf aan het woord is, heeft zijn taal iets eigenaardig-tweeslachtigs. Bekend is de uitlating in de *Voor-Reden* van het *Geestich Liedt-Boecaken*: «Het is mijn alleens, of ick van een machtich Coning of van een arm Bedelaer leer de kennisse van mijn moeders tale, en of de woorden uyt het vuylnis-vat of uyt de cierlijkste en grootste

(1) Vgl. zijn verzet tegen Vondel en Mostart, die zijn *Daghwerck* «betutelden» (*Versl. en Meded. Kon. Acad.* 1873, 234-239).

(2) Daarover kan men raadplegen de beschouwing over *De vernuftige stijl* van J. H. van den Bosch (*Letterkundig Leesboek* I, blz. 349-355).

(3) Invloed is merkbaar bij de Zeeuwse dichter Cornelis Liens en bij de Utrechtse navolgers (*Ts. v. N. T. en L.* 40 en 41).

Schat-kamers van de werelt komen : doch moet my elck na haer waarde goude, silveren en koperen gelde verstrecken ». Met volle handen heeft Bredero uit de rijkdom van de Hollandse volkstaal geput. « Veel ouwde en ghebruyckelijcke woorden der Landluyden, die sommige Latynisten veroordeelen en smadelyck verwerpen om dat syse juyst door onkunde niet en kennen », heeft hij te pas gebracht, als *nesk, kuyn, snar, snocker, lebbig, lariën, larijster* enz. Maar tegelijk is hij een bewonderaar van Daniël Heinsius, van Hooft, en stelt hij er een eer in, de zwierige renaissance-trant in zijn *Opdrachten*, in zijn sonnetten na te volgen. Als Bredero dus zegt dat hij « anders geen Boeck heeft als het Boeck des gebruycx », dan hebben we te letten op een dubbel « gebruik » : de waargenomen volkstaal, en de taal die hij bij letterkundige vrienden bewondert. Het leidt dus tot misverstand, als men Bredero's taal in één grammatica wil samenvatten, gelijk Nauta en Van der Veen dat beproefden (1).

De houding van Bredero ten opzichte van spelling en grammaticale vormen kan niet anders dan slordig genoemd worden : blijkbaar zijn dit voor hem volkomen onverschillige uiterlijkheden geweest. Naar het hem invalt schrijft hij infinitieven met en zonder *n* : *beginne* naast *beginnen*; evenzo : *wy verdeelde* naast *wy verdeelden*, *droncke* naast *droncken*. Met de buigings-*n* springt hij zonderling om, doordat onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk woordgeslacht in het Hollands sinds lang niet meer bestond. Hij schrijft dus, uit reactie : *Den Gulden-Eeuw, den diamanten saal*, en zelfs van een vrouw : *desen*. Terecht geeft Kollewijn deze verklaring : « Hij hoorde en zag bij tijdgenoten *den* en *den* en beschouwde ze als vrijwel gelijke wisselvormen, die zich voornamelijk door meerdere of mindere deftigheid onderscheidden, en die hij dan ook in zijn schrijftaal door elkaar meende te mogen gebruiken ». In Genitieven als *des blyschaps, des deuchts, des zons, synes ziels* zou men invloed van de *Twe-spraack* kunnen onderstellen, maar dat geldt weer niet voor een genitief als *der Moor*.

Voor de taalvormen moet dus Bredero's taal met voorzichtigheid geraadpleegd worden. Als schepper van een verjongd en verfrist

(1) G. A. Nauta : *Taalkundige Aanteekeningen op de werken van G. A. Bredero* (een beknopte klank- en vormleer) (Gron. diss. 1893) en J. O. S. van der Veen : *Het Taaleigen van Bredero* (Amst. diss. 1905; vgl. de kritiek van R. A. Kollewijn in *Museum* 1906, blz. 52), waarin de syntaxis behandeld wordt. Voor zijn 17de-eeuwsche syntaxis raadpleegde Overdiep de *Spaansche Brabander*. Voor de lexicografie is het *Woordenboek op Bredero van Oudemans* onvoldoende, maar wij bezitten belangrijke bijdragen in de aantekeningen op de uitgaven van de *Spaansche Brabander* en vooral in de glossaria op de uitgave van de *Kluchten* door A. van Rijnbach (1926) en op het *Moortje* van Stoet (1931).

Hollands, dat zich geheel aan de onnatuur van de rederijkerstaal ontworstelde, heeft hij onschatbare verdienste. Zijn durf is voor vele anderen een heilzame aansporing geweest. Terecht karakteriseerde A. A. Verdenius Bredero's dialektkunst als « Hollandse reactie tegen Zuid-Nederlandse taalhegemonie » (1).

53. *Pieter Cornelisz. Hooft* (2).

Onder de renaissancisten is Hooft de taalkunstenaar bij uitnemendheid geweest. Als geboren Amsterdammer heeft hij de volkstaal van zijn stad zeer goed gekend: zijn *Warenar* levert daarvan het overtuigende bewijs. Evenmin als Bredero heeft hij de volkstaal minderwaardig geacht als materiaal voor zijn kunst. « Verworpe-lingen van woorden van straet op te roepen, ende doen dienen daer ze deugen, al was 't onder de edelen, daer kan men eer af hebben », schrijft hij aan Huygens (3). Schrijver voor het volk was Hooft echter noch door aanleg noch door voorkeur. Zijn eerste gedichten tonen reeds ingenomenheid met Latijnse, maar vooral Franse en Italiaanse voorbeelden. Hij houdt van het achtergeplaatste adjektief: « Het hooge wonder nieu », maakt nieuwe woorden: « de besonde salen », en toont, hoewel de Amsterdamse taal overal doorstraalt (4), een zekere voorliefde voor de ongemene, Zuid-Nederlandse vormen als *Minne*, *jonst*, *kleen*, *clam* (verl. t. van klimmen), *schyndij*, nominatieven met *n* enz. Ook de door het gezag van Spieghel gedekte vrouwelijke genitief *des* trekt hem aan: *des hants*, *des clare sons*, *des siels*, 's *Maens* gulden sleep. Zinrijke woordkoppelingen, bij Spieghel bewonderd, vormt hij na in: « lichaemstierenskonst », « misdunckens steurnis wolck », « 's menschen onderwindal-geest ».

Het is dus niet te verwonderen dat een ordelievende, kunstzinnige geest als Hooft met ingenomenheid deel nam aan het taalkundig overleg, in gezelschap van De Hubert, Reael en Vondel, dat volgens

(1) In zijn inaugurale rede (1933).

(2) Een grammatica van Hooft's taal bestaat nog niet. Gegevens daarvoor bevatten sommige goede commentaren (o. a. de *Granida*-uitgave van Van den Bosch, de bloemlezing uit de *Historien* door Verwijs, de *Warenar*-uitgaven van Verdam en van Leendertz.) en de studie van F. Kossmann over de varianten van Hooft's *Granida* (*Tijdschr. v. N. T. en L.* XXXVI). De *Baeto* werd door Overdiep gebruikte voor zijn *17de-eeuwsche Syntaxis. De Waernemingen op de Hollandsche tael* zijn voor het eerst gedrukt in 1723, als bijlage van L. ten Kate's *Aenleiding*, deel I, herdrukt door Dr Zwaan, t. a. p. blz. 235-256.

Het *Uitlegkundig Woordenboek* in vier delen (1825) bevat slechts toevallig verzamelde plaatsen, voornamelijk uit het proza. Beter, maar ook zeer onvolledig, is het *Taalkundig Woordenboek* op Hooft, van Oudemans. Een nieuwe gecommeterieerde uitgave van de *Historiën* is nog een desideratum.

(3) *Brieven*, ed. Van Vloten II, blz. 1.

(4) b. v. deur, verstorven, vaylig.

Brandt tussen 1622 en 1625 plaats vond. De uitkomst zou immers kunnen zijn het scheppen van vaste vormen voor een klassiek-letterkundig taalgebruik. Dit overleg gold voornamelijk « de taalschikkinge, de t'saamenvoeging der woorden en naamen, het onderscheidt der geslachten, buiging der gevallen, en speling van yder woordt ». De uitkomsten van dergelijk overleg en bezinning zijn het eerst merkbaar in de omwerking die een van zijn vroegste drama's, de *Granida* (1605), in 1636 onderging. Minder talrijke en ingrijpende wijzigingen vereiste *Geraert Van Velsen* (1613) en *Baeto* (1626) (1), maar ook daarin moesten nog « fouten » tegen de geslachten, als *des hells* en *des sons* verbeterd worden. In zijn tweede levensperiode heeft Hooft zich vooral toegelegd op het kultiveren van het proza, het scheppen van een klassieke historiestijl en een elegante briefstijl. Het is bekend hoe hij zich Tacitus als voorbeeld stelde, en de zinrijke kernachtigheid van de Romein in het Nederlands trachtte te benaderen. Voor zijn beeldende stijl, zijn stoer ritme met welluidende allitteraties, wilde hij over de gehele Nederlandse taalschat beschikken. Aardige zeemansuitdrukkingen, typische volkstaal werd niet versmaad. Naast oude deftige woorden gebruikt Hooft b. v. : « een gat in den heemel slaan », « iemand iets door den neus wrijven », « iemand in 't hemde zetten », « niet durven kijken ». Zin voor volkshumor ontbreekt hem niet. In één opzicht is hij streng in zijn woordkeuze : vreemde woorden werden, waar het enigszins mogelijk was, geweerd en door inheemse, dikwijls van eigen maaksel, vervangen. Ook dit purisme was, gelijk reeds bleek, een uiting van de renaissancegeest. Men heeft menigmaal te veel nadruk gelegd op mislukte nieuw-vormingen, als *vernunfteling* voor ingenieur en *tegenrolhouder* voor controleur, die geen ingang vonden, maar daartegenover staat dat Hooft's proza meer dan een eeuw als model aangeprezen, op zuivering van de stijl, op gering van onnodige « stadhuiswoorden », een gunstige invloed gehad heeft (2).

Bij een verzorgde, klassieke stijl paste ook een weloverdachte, eenparige spelling. Voordat Hooft zijn *Historiën* uitgaf, herzag hij dus de inconsequente overgeleverde schrijfwijze door in alle open lettergrepen een dubbele *a*, *u*, *e* en *o* te spellen. De *ck* werd vereenvoudigd tot *k* of *kk*, de *ssch* soms tot *ss* (b.v. *ondertussen*). Radikaal

(1) In de G. v. V. is meer gewijzigd dan in de *Baeto*, maar minder dan in de *Granida*. De veranderingen zijn soortgelijk : *dy* wordt *u*, *sydy* > *sy* *ghy*, het reflexieve *haer* wordt *sich*; de nominatiefs *n* wordt geschrapt, evenals de *t* van de imperatief singularis; *sien ick* > *sie ick*; *doen* > *toen*, *wiens* (*vr.*) > *wier*; *als na comp.* > *dan*; *des heers* > *des heren*.

(2) Opmerkelijk is, dat Hooft in zijn ambtelijke brieven zich niet van de gangbare bastaardwoorden onthoudt (zie § 56).

waren de veranderingen niet, want in *gh* en *dt* bleef meestal de overbodige letter staan. Voor korrekte buigingsuitgangen werd overal zorg gedragen. Dat Hooft niet aarzelde, tenminste in theorie, om ver te gaan bij het kunstmatig onderscheiden van vormen, blijkt uit nagelaten *Waarnemingen op de Hollandsche taal*, die van ± 1635 dagtekenen. Daar wil hij b.v. onderscheiden : « twee dieren bestreden *elkander* » en « veel dieren bestreden *elkanderen* »; « twee vrouwen bescholden *elkandre* » en « veel vrouwen bescholden *elkandere* ». Behalve *hun* en *hen* wilde hij ook verschil maken tussen *hum* en *hem* als Datief en Accusatief. In eigen praktijk heeft hij deze onderscheidingen nooit toegepast, maar ze zijn tekenend voor de geest waaruit ze voortkwamen.

54. *Joost van den Vondel.*

De rijkdom van Vondel's taal heeft zich gedurende het lange leven van de dichter geleidelijk ontwikkeld (1). Men kan niet volstaan met een onderscheiding van een oudere en een jongere periode, gescheiden door het jaar 1625, waarin hij — volgens Van Helten — afstand doet van de « overblijfselen uit het nog half Dietsche 16de-eeuwsch » (2). De wijziging en groei moet uit tweeërlei gezichtspunt beschouwd worden. Als geboren Brabander, in Amsterdam wonende te midden van Brabanders en Vlamingen, letterkundig gevormd in de Brabantse Kamer, heeft hij aanvankelijk het Zuid-Nederlands in zijn omgangstaal en in zijn poëzie als normaal beschouwd. In zijn eerste gedichten vindt men Zuid-Nederlandse vormen als *locht*, *meinde*, *sweert*, *mensche*, de nominatiefs-*n* (den blijden dag), de zwak of niet uitgesproken *h* (d'heylge pruyck) enz. In toenemende mate begint hij zich Amsterdammer te gevoelen en in intieme omgang met beschaafde Hollanders hun uitspraak en hun taalvormen als de voornamere te beschouwen. Of hij in zijn spreken getracht heeft zich aan te passen, weten wij niet, maar in theorie erkent hij dat te Amsterdam en in Den Haag het volmaaktste Nederlands gesproken werd (vgl. § 41). In elk geval verliest zijn letterkundige taal kenmerkende klanken en woorden van het Zuid-Nederlands, al behoudt hij wat ook in het Noorden gangbaar letterkundig gebruik was, b.v. het pronomen *gij* met de bijbehorende werkwoordvormen.

(1) Een grammatica van Vondel's taalgebruik schreef Van Helten : *Vondels Taal* (1883) met de minder juiste ondertitel « grammatica van het Nederlandsch der 17de eeuw ». G. S. Overdiep behandelde vergelijkend. De *zinsvormen in Vondel's Pascha en Lucifer* (Leiden 1926) en raadpleegde de *Lucifer* opnieuw voor zijn *17de-eeuwse syntaxis*.

(2) Vgl. mijn *Opmerkingen over de studie van Vondels taal* (13^o Verslag van het Vondelmuseum).

In de tweede plaats wordt die ontwikkeling beheerst door veranderde letterkundige en taalkundige inzichten. Gedurende de vroegste periode, onder de beking van Franse poëzie (Du Bartas, Garnier), toont hij voorkeur voor een weelderige renaissance-taal, geënt op de traditionele rederijkerstaal, b.v. « hij kwam te peert *triumfelijck* gereden », of : « die met heur witte hand en vingeren *ompeerelt* den scepter ». Nog de *Geboorteklock* is vol van ongemene en sierlijke woordvondsten, als : « een *biggeltraenenvloet* », « de *parledruyping* van des oorlels goude ringen ». De kennismaking met de klassieken, maar vooral zijn eigen gerijpte smaak, maakte zijn dichterlijke taal steeds rijker en hechter, maar tegelijk ook soberder. Vandaar dat hij zelfs in de *Geboorteklock* en andere gedichten uit deze periode (b.v. de *Hippolytus*, de *Palamedes*) later alles trachtte te verwijderen wat hem te uitbundig of te ongemeen klonk, niet zelden tot schade van het in die sfeer geschreven vers (1).

Een andere factor was de taalkundige tucht, waartoe hij in overleg met De Hubert, Reael en Hooft besloot (vgl. § 53). Toen hij als vrucht van deze samenwerking in 1625 *De Amsterdamsche Hecuba* aan De Hubert opdroeg, schreef hij : « Of wy hier alle eygenscapen onser moederlijcke taele, volgens het afscheyd der dichteren, wel hebben waergenomen : daer van sal uwe A. konnen oordeelen : als die hier t' huys hoort, en als een treffelijck litmaet onse letterkunstige vergaderinge niet weynich vereerde ». Inderdaad tracht hij zelfs alle komma's, waar De Hubert zo op gesteld was, aan te brengen (b.v. van een' mensch') en getrouw *mijne*, *sijne* te schrijven, ook al is het eenlettergrepig bedoeld (myne eygene oogen, syne oogen). Toch was het geen voorbijgaande voorkeur voor grammatikale correctheid. Levenslang heeft Vondel zich er op toegelegd, de geslachten en naamvallen te onderscheiden, achter vrouwelijke en meervoudige vormen van adjektieven en participia geen *n* te plaatsen (eyge, goude, geslage), *na* en *naer*, *hen* en *hun* (2) te onderscheiden, enz. Bij de herziening van eigen werk uit vroegere tijd, vooral in de bundel *Poëzy* van 1650 en de omgewerkte *Palamedes* van 1652, komt dat duidelijk uit (3).

(1) Voor de verklaring van Vondel's woordgebruik kan men, behalve de afzonderlijk toegelichte werken, de noten in de Wereld-Bibliotheek-uitgave raadplegen. Daarmee vergelijkte men het proefschrift van L. C. Michiels : *Bijdrage tot het onderzoek van Vondel's werken* (Nijmegen 1941).

(2) Nl. volgens de toen geldende naamvalsleer : na voorzetsels gebruikt hij dus de « ablatief »-vorm *hun*.

(3) De twee bewerkingen van de *Palamedes* werden vergeleken in het proefschrift van J. L. Walch : *De varianten van Vondels Palamedes* (Leiden, 1906); de twee bewerkingen van de *Geboorteklock* in de Pantheon-uitgave van M. J.

Niet minder dan Hooft stelde Vondel er prijs op, het levende Nederlands in volle omvang te leren kennen om er zijn taal mee te verrijken. Zuid-Nederlandse woorden, die de Amsterdammers nauwelijks kenden, bleef hij voortdurend gebruiken, waar ze hem in het vers te pas kwamen. Aardig is de mededeling van G. Brandt (1) : « Om op elke stof en zaak de rechte spreekwysen te vinden, onderzocht hy, by allerley slagh van menschen, wat Duitsehe woorden elk ontrent zyn werk, handteering, en kunst gebruikte. De landtluiden vraagde hy, hoe zy spraaken ontrent de landtbou, en hoe ze 't geen daar toe behoorde noemden, en uitdrukten. Ontrent den huisbou, vraagde hy op gelyke wyze de timmerluiden en metzelaars; ontrent de zeevaart en 't scheepstuig de zeeluiden; ontrent de schilderkunst, en wat daar toe hoorde, de schilders : en zoo voort ontrent alle ander bedryf, wetenschappen en kunsten. Dit strekte tot opbou der taale en om van al wat hem voorkwam met woorden die de zaake eigen waaren, te spreken ». Het zou niet moeielijk vallen, dit met voorbeelden uit zijn werk toe te lichten.

Vondel verklaart nog in 1654 dat hij het voor Nederland een geluk achtte « dat vernuftige Schrijvers en Letterkunstenaers loflijk hunnen ijver besteedden in onze Spraek te verrijcken, te schuimen, te zuiveren en te regelen », maar zelf heeft hij aan die taalzuivering geen actief deel genomen. Al verwierp hij later de germanismen van zijn vroegste periode (2), als *herbst*, *older*, *omher*, en gebruikt hij geen onnodige of pronkerige vreemde woorden, van nieuw-gevormde puristische termen, in de trant van Hooft, heeft hij zich onthouden. Evenmin voelt hij voor radikale spellinghervorming. Bij de uitgave van de *Palamedes* schreef hij : « In Vranckrijk hebben eenige geesten de spelling willen hervormen, en juyst schryven gelijkmen spreekt (3), dan sy sijn niet gevolgt geworden van de treffelijkste schryvers, die ongetwijffelt gewigtige reden daer toe gehad hebben : en soumen hier af yet sekens besluyten, so wast van noode datter een tweede Cadmus verrees die meer letters vond, en het A, B, verrijckte ». Men heeft daaruit op willen maken dat Vondel « den gemeenen sleur » maar volgde, omdat hij alle meningsverschillen omtrent spelling « getwist om de geytenwol » achtte. Maar hij zelf zelf dat hun letterkundige vergadering vóór 1625 ieder de vrijheid liet, « overmits wy tot noch

Langeveld Jr. Een Woordenboek op Vondel, dat ons de gehele rijkdom van zijn taal zou tonen, blijft, ook na het grote Nederl. Woordenboek, gewenst.

(1) *Leven van Vondel* (ed. Hoeksma), blz. 123-124.

(2) Molkenboer heeft de germanismen in Vondel's taal bijeengebracht in de *Vondelkroniek* VI, blz. 106-107 (vgl. VI, blz. 192).

(3) Dat Vondel zich hier vergist, behoeft geen betoog.

toe noyt ons selven daerin hebben konnen voldoen ». Moller heeft aangetoond dat Vondel wel degelijk nadacht over spelling, en omstreeks 1645 tot een zekere vastheid kwam, die hem voorlopig bevredigde (1). Zijn stelsel bleef zo dicht mogelijk bij het gangbare gebruik. Van Hooft's nieuwigheid in het « verdubbelen der klinck-letteren » wilde hij niet weten : dat was een « misselycke misspellinge ». Toch heeft hij nog in 1666 zijn spelling konsekwenter gemaakt, door evenals Hooft de *ck* te vervangen door *k* of *kk*, opnieuw een bewijs dat de schriftelijke aanduiding hem volstrekt niet onverschillig was.

55. *Streven naar een standaardtaal voor de vertaling van de Statenbijbel.*

Het verlangen naar een betrouwbare vertaling van de bijbel uit de grondtalen was in de woelige oorlogsjaren niet spoedig bevredigd. Marnix, op wie de hoop gevestigd was, had bij zijn dood, in 1598, slechts kleine fragmenten voltooid (2). Zijn opvolgers, Arnoldus Cornelii en Wernerus Helmichii (3) waren nauwelijks begonnen, toen de dood hun werk afbrak. Hun taak werd overgenomen door een brede commissie van « translateurs » en « reviseurs », door de Dordtse synode aangewezen. Deze taak had ook een belangrijke taalkundige zijde : de taal van de standaardbijbel moest als gezaghebbend voor de Kerk, algemeen aanvaardbaar zijn, en dus niet een te duidelijk gewestelijk karakter dragen.

Een dergelijke algemene taal bestond niet, en moest dus door overleg geschapen worden. De veelzijdige samenstelling van de commissies bood een waarborg dat noch de gangbare bijbeltaal, die een sterk Zuidelijk karakter droeg, noch die van de Noordelijke gewesten, achtergesteld zou worden. De vertalers van het Oude Testament waren namelijk Bogerman (een Fries), Baudartius (een Oost-Vlaming) en Bucerus (een Zeeuw); van het Nieuwe Testament : Walaeus (een Oost-Vlaming), Rolandus (een Delftenaar) en Festus Hommius (een Fries). De herzieners werden door de verschillende gewesten aangewezen, en waren dus van onderscheiden landaard : onder hen was b.v. de Deventer predikant en dichter Revius. Het overleg tussen de translateurs had plaats in Juli 1628; hun besluiten werden in Juli 1633 ter goedkeuring voorgelegd aan het kollege van reviseurs. De « resoluties aengaende

(1) *Vondels spelling* (Ts. v. N. T. en L. XXVII, blz. 106 vgl.).

(2) Opgenomen in Van Toornbergen's uitgave van Marnix; vgl. Tjalma's proefschrift, blz. 278: *De bijbelvertaling*.

(3) Zie het proefschrift van J. Hania over *Helmichius* (Amsterdam, Vrije Univ. 1895) en C. C. De Bruin: *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (1937).

de Duitse tale », eigenlijk niet meer dan de los samenhangende genotuleerde besluiten, vormen een merkwaardig dokument, dat ons bewaard gebleven is (1). Het bevat alleen de punten waaromtrent verschil van mening bestond : het biedt dus geen volledige spraakkunst of spellingstelsel. Duidelijk blijkt dat het gemeenschappelijke doel was, een voorzichtig kompromis te vinden tussen taal- en spelvormen, die in kerkelijke en litteraire geschriften reeds gangbaar waren, om te geraken tot eenheid van taalgebruik, zonder in strenge uniformiteit te vervallen. Beurtelings werden er concessies gedaan aan Vlaamse, Brabantse, Hollandse of Friese taalvormen.

Men koos b.v. *rechtveerdich*, *peerden*, *steerten*, maar daarnaast *aerde*; het Vlaamse *heyschen*, *jonste*, *vertoogen* werden verworpen voor *eyschen*, *gunste*, en *vertoon*. Daarentegen achtte men *gemeen* en *gemeyn*, *deelen* en *deylen*, *falsch* en *valsch* beide goed. Uit de vier vormen *begon*, *begost*, *begonst*, *began* werd de eerste bekozen. Als men de balans op zou maken, dan behoudt het Zuid-Nederlands, op grond van de oude voorsprong, de overhand. De plechtig klinkende vormen op *e* als *Heere*, de uitgangen *-ije*, *-isse*, *-inge*, het ouderwetse *ende* wilde men niet missen. Alleen wat voor de meeste streken geheel verouderd was, als het voornaamwoord *du* — waarvoor alleen de Friezen pleitten — werd, ondanks het gezag van Marnix, verworpen.

In de spelling durfde men van het gangbare gebruik niet te ver afwijken. Ouderwetse schrijfwijzen met *ck*, *gh*, *sch* (aan het einde), *dt*, *ey*, *uy* werden gehandhaafd. Alleen de *a*-spelling werd konsekvent geregeld : *a* in open, *ae* in gesloten lettergrepen. De spelling van *e* en *o* in open lettergrepen, dan *d* of *t* aan het einde, miste alle konsekwentie. Enigszins nieuw was de dubbele *d* en *t* in imperfecta van zwakke werkwoorden en de schrijfwijze *-lick* voor *-lijck*, hoewel ook dit op Middeleeuwse traditie terugging.

Voor hun tijd modern was het denkbeeld om door spellingverschil de taal met fijne onderscheidingen te verrijken, b.v. *na* en *nae*, *gene* en *geene*, *vier* en *vyer*, *so* en *soo* (« comparativum »), *doodt* (adj.) en *doot* (subst.), *zijn* (ww.) en *sijn* (bez. vnw.), *zijde* en *sijde*, *hare* en *haere*. De differentiëring werd ook toegepast door middel van klankverschil, b.v. *armen* en *ermen*, *tegen* en *tegens*;

(1) Deze *Resolutiën* werden afgedrukt in N. Hinlopen's *Historie van de Nederlandsche overzettinge des bijbels* (Leiden, 1777), en nauwkeuriger door J. Heinsius herdrukt in de *Dokumenten en kleine teksten* (Groningen, 1919). Daarna door F. L. Zwaan in zijn proefschrift : *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, blz. 193-234, die daarbij een reeks belangrijke documenten en toelichtingen geeft (blz. 40-106).

de verleden tijd van *zenden* moest niet *zand* zijn, maar *sondt*, om verwarring te voorkomen met het substantief *sant* !

Voor de buiging werd het gezag van de renaissance-spraakkunst grotendeels aanvaard, maar met wijze matiging. In plaats van de nominatief *de* mocht men een enkele maal, om de welluidendheid, *den* schrijven. Naast *van den man* of *van den manne* « zeer zelden » *van de man*, « gelijk men soms wel zegt » (« ut interdum loquimur » !). Bij het mannelijk eiste men de volle Datief en Accusatief *eenen*, maar bij het vrouwelijk kon men kiezen tussen *eene* en *een'*, terwijl *een* werd afgekeurd. Het persoonlijke vnv. *mijn* voor *mij* werd als plat verworpen. In het meervoud mocht men kiezen tussen *hen* en *haer*, met verwerping van *hun*. Als reflexief werd *sick* veroordeeld en *sich* aanvaard, want *hem* en *haer* als reflexief zouden misverstand veroorzaken.

Uit dit alles blijkt dat de geest van de renaissance-grammatici in de kringen van deze predikanten veld gewonnen had, tenminste in theorie. Toen zij aan het werk gingen, bleek de praktijk nog minder tot uniformiteit geneigd dan de leer. Uit het onderzoek van J. Heinsius (1) is gebleken, dat de verboden vormen, b.v. *den*, *dien*, *desen*, *sijnen*, *eenen* in de Nominatief, volstrekt geen uitzonderlingen waren, evenmin als het reflexieve *hem* en *haer*, of *als* na een comparatief. Het heeft dan ook vrij lang geduurd, eer de aanvaarde normen algemeen erkend, en in het schrijven van de predikanten algemeen gangbaar werden. Van belang blijft het, dat er nu voor de grote massa van het volk een standaardwerk bestond, dat het algemene Nederlands vertegenwoordigde, en voortaan in kerk en school onbestreden gezag zou uitoefenen.

De reeds bestaande invloed van bijbelteksten op het algemeen spraakgebruik, blijkens tal van spreuken en gezegden, zal door de grote verspreiding van deze bijbel ongetwijfeld versterkt zijn (2).

(1) *Klank- en buigingsleer van de taal des Statenbybels* (Amst. diss. 1897). Daar in is deze taal vergeleken met de « schrijftaal » van omstreeks 1600 », waarvoor de schrijver Marnix, Coornhert en De Groot koos. Leerzaam zou ook een vergelijking met de oudere bijbeltaal van de Deux-aes-bijbel geweest zijn. Een welkome aanvulling gaf Heinsius reeds in zijn bijdrage over *De taal van den Statenbybel* in het Gedenboek *De Statenvertaling 1637-1937*, blz. 145-180, waar hij zich niet tot de klank- en buigingsleer beperkte. Vgl. ook de *Taalkundige Handleiding* van A. de Jager, en zijn *Latere Verscheidenheden* voor de taal van de Kanttekeningen.

(2) Zie daarover J. Verdam (*Uit de geschiedenis der Ned. Taal*, Hoofdst. XIV), waarin de invloed op het Nederlandse spraakgebruik wordt nagegaan. Uitvoerig geschiedde dat, naar aanleiding van een prijsvraag, door C. F. Zeeman : *Nederlandsche Spreekwoorden aan den Bijbel ontleend* (in alfabetische orde) en door E. Laurillard : *Opgave en toelichting van spreuken en gezegden in de volkstaal aan den bijbel ontleend* (in causerie-vorm) (Amsterdam, 1875).

56. De ambtelijke taal.

De taal die door regenten, diplomaten, advokaten, notarissen ambtelijk gebruikt werd, uiteraard konservatief, wemelde van « stadhuiswoorden », aan Latijn of Frans ontleend (1). De « resolutiën » van de Staten en de stedelijke regeringen, de officiële brieven en afkondigingen maakten zulke termen ook onder de burgerij bekend. Als Warenar naar het Princenhof zal gaan, dan laat Hooft hem spreken van « resolveren » en « compareren ».

In ambtelijke stukken hechtte men aan de traditionele stijl. D. Mostart zegt in de *Nederduytsche Secretaris*, dat men brieven leert schrijven door de ingekomen brieven te bestuderen. Merkwaardig is, dat de purist Hooft, als ambtenaar, zich aan de ambtelijke stijl en woordkeuze niet kan onttrekken. In één brief aan de Stadhouder, met een verslag over een boerenvechtpartij (2), gebruikt hij o.a. de woorden : *injungeren, representeren, suppliant, reprimende, geirriteerd, prevenieren, gefailleert, compareren, condemnieren, informacien, sententien, comportement*. En een brief aan een ambassadeur in Engeland begint aldus : « De *promptitude*, waarmede U Ed. in 't *favoriseren* van mijnen swaegher Tholing, mijn versoeck *gepreveniert* heeft, ist dat mij *animeert* met soo goeden moedt op d' oude vriendschap, dat ick my vervorderen sal U Ed. t' *importuneren* met een nieuwe *molestie*, doch niet sonder van *importante occasie* te werden gedreven » (3).

De taal van de notarissen wekte soms door zoveel onverstaanbaars de spot van de eenvoudige burgers. Jan Vos geeft daar uiting aan, als hij in de klucht van *Oene* een loopje neemt met « De Notarissen en Secretarissen die zulke woorden schrijven dieze zelfs qualijk verstaen. Gelijk : *non numerate pecunie, alternatijf, directelyk, indirectelyk, prolongeren, exhereditatie, prediciabel, arbitrateurs, donatie causa mortis et inter vivus*, ik ken 't niet half uitspreken ». Van de toenmalige advokatat taal is een proeve bewaard in het beroemd geworden pleidooi van S. van Middelgeest voor Pieter de Groot (4).

(1) Proeven van dergelijke taal, doorzaaid met « stadhuiswoorden », vindt men in tal van historische bronnen, o.a. het *Klein Plakkaatboek van Nederland*, door A. S. de Blécourt en N. Japikse (Groningen, 1919), dat staaltjes van ambtelijke taal geeft uit de 16de, 17de en 18de eeuw. Men ziet daaruit dat Lod. Meyer geen overbodig werk deed, door in zijn *Woordenschat* zulke woorden te verklaren. De poging van D. Mostart, in zijn *Zendbrieffschryver*, om er purismen voor in de plaats te stellen (in margine door het vreemde woord toegelicht) heeft aanvankelijk weinig gebaat.

(2) *Brieven*, ed. Van Vloten I, 157-159.

(3) *Brieven* I, 156.

(4) Zie Van Vloten : Proza-bloemlezing uit de 17de eeuw, blz. 529-531.

Later laat Asselijn, in de *Echtscheiding van Jan Klaasz*, Diewertje zeggen : « Verstaan wy ons op al die Stadthuiswoorden, en op al dat gesnor? Weten wy van resumeeren, van attestanten, van comparanten of van quod atestor? »

Invloed van deze taalkring op de volkstaal blijkt ook uit het feit dat woorden als *resolveren*, *permissie*, *direct* zich tot op onze tijd handhaafden.

57. *Taalgebruik in wetenschappelijke geschriften.*

Voor de brede ontwikkeling van een taal is toepassing op allerlei gebied noodzakelijk. Evengoed als de dichter wordt de vakman taalschepper, als hij door een heldere en bruikbare terminologie voorbeeldig werkt. Binnen de beperkte kring van de universiteiten behield het Latijn nog lang de alleenheerschappij : vergeefs hadden de voormannen van de *Eglantier* op het gebruik van de moedertaal aan de Leidse hogeschool aangedrongen. Maar sinds de tweede helft van de 16de eeuw had de eigen taal in wetenschappelijke geschriften veld gewonnen (vgl. § 32). De dorst naar kennis en de behoefte van de krachtig opbloeiende burgerij in de 17de eeuw versterkten de aandrang. Het voorbeeld van Simon Stevin werd dus alom nagevolgd.

In de eerste plaats verdient voor de rechtstaal Hugo de Groot genoemd te worden. Zijn werken van internationale betekenis schreef hij in het Latijn, maar zijn *Inleydinghe tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheydt* in de moedertaal, om « te thoonen dat oock de wetenschap in dese wel kon verhandelt worden », en om tot de zo nodige zuivering van de rechtstaal mee te werken. Ongetwijfeld is de uitwerking van dit gezaghebbend geschrift op de latere terminologie niet gering geweest (1).

Onder de talrijke auteurs, bij wie men de verschillende vaktalen van de 17de eeuw kan leren kennen, noemen wij voor de ingenieurskunst de bekende Leeghwater, schrijver van het *Haerlemmermeerboeck* (1641) (2); voor scheepvaart en scheepsbouw Nicolaes Witsen (3); voor de geneeskunde Johan van Beverwijck (4), met zijn *Schat der Gesontheyt en Ongesontheyt*; voor de staatkunde Pierre

(1) S. Vissering : *De rechtstaal van Hugo de Groot (Versl. en Meded. der Kon. Akad. Amst. 2^e reeks XII)*. Vgl. A. Kluyver : *Hugo de Groot als de verdediger van onze moedertaal (Versl. en Meded. der Kon. Vl. Acad. 1901)*. De *Notarius Publicus* van S. van Leeuwen (1658) geeft een « woort-boeck, waer in alle kunstwoorden des notarisschaps enz. Door H. de Groot in duyts vertaelt ».

(2) Van Vloten t. a. p. blz. 84 vgl. uit het *Haerlemmermeerboeck* (1641).

(3) Van Vloten, blz. 551 : *Aeloude scheepsbouw* (1671). Op blz. 557 vgl. vindt men allerlei zeemanswoorden.

(4) Van Vloten, blz. 326 (zie 332 vgl.).

en Jan de la Court (1); voor de biologie en de natuurkunde Antoni van Leeuwenhoek en Jan Swammerdam (2); voor de theologie, voor de aardrijkskunde en reisbeschrijvingen zouden veel namen te noemen zijn.

Terecht heeft Van Vloten er reeds in 1870 op gewezen dat van dergelijke geschriften « tot dusver, ter kennismeming van de geschiedkundige vorming der taal, te weinig werk werd gemaakt » (3). Voor de grammatica van de 17de-eeuwse taal kan men niet volstaan met Vondel als maatstaf te nemen. Ook onder de bovengenoemde auteurs zijn verscheidene die door hun ongedwongen taal in hun soort voortreffelijk schreven, al stoorden zij zich niet aan schoolse regels. De rijke verscheidenheid van het 17de-eeuwse schrijven komt des te duidelijker uit, wanneer wij het terrein in volle omvang overzien.

58. *Studie van de moedertaal in de 17de eeuw.*

De dilettantische bemoeiingen met de spraakkunst van de advocaat Plemp, de schoolmeesterlijke Kok, de predikant Leupenius, hun willekeurige voorschriften omtrent taal en spelling, zouden ons geen hoge dunk geven van de taalstudie in de 17de eeuw (4). Een lexicongrafisch standaardwerk als dat van Kiliaen heeft deze eeuw niet voortgebracht. Toch ontbrak het niet aan frisse geesten, die met echt-wetenschappelijke weetlust de omringende taalverschijnselen waarnamen.

Een ereplaats verdient de dorpspredikant van Nieuwen Hoorn, Petrus Montanus, die in zijn *Spreekkonst* (1635) buitengewoon origineel werk leverde. In een tijd toen men gewoon was de letters als taal aan te zien, heeft hij « de omtrekken van het plan eener nieuwe wetenschap, de phonetica, met zoo vaste lijnen geteekend, zijn uitkomsten reiken, voornamelijk in theoretisch opzicht, zoo ver, dat hij moet gemeten worden met den maatstaf van dezen tijd », zegt Verschuur, die vol bewondering een doorlopende kritische toelichting bij dit zeldzame, moeilijk leesbare werk gaf (5). Montanus is terecht trots op de « nieuwe konst », waarvan hij de baanbreker was, en

(1) Van Vloten t. a. p., blz. 479 en 490.

(2) *Opuscula selecta Neerlandicorum de arte medica.*

(3) Zijn *Bloemlezing uit de Nederlandsche prozaschrijvers der 17de eeuw* werd nog te weinig gewaardeerd.

(4) Vgl. *Uit en over oude spraakkunsten.* (Verz. Taalk. Opst. I, 332).

(5) A. Verschuur: *Een Nederlandsche Uitspraakleer der 17de eeuw. De Spreekkonst van Petrus Montanus van Delft* (Amsterdam, 1924). Op zijn betekenis was tevoren reeds de aandacht gevestigd door Van der Hoeven, in zijn proefschrift over Lambert ten Kate, en door L. P. H. Eykman, in zijn *Geschiedkundig overzicht van de klankleer in Nederland* (*Nieuwe Taalgids* XVII en XVIII).

waarvoor hij een oorspronkelijke terminologie bedacht. Voor de taalgeschiedenis is zijn werk ook van belang, omdat hij, naast zijn fonetische beschrijving van de klanken in zijn Zuid-Hollands-beschaafd, ook mededelingen doet over dialektische klanken. Zijn bedoeling was, dat zijn vondsten dienstig zouden zijn « voor alle Mensen, en in 't bijzonder voor de gemeene Schoolmeesters, Taelmeesters en die Taelen leeren ». Het leesonderwijs zou er door vergemakkelijkt worden, gelijk hij zelf reeds ervaren had.

Op zijn voetspoor heeft de Rotterdamse schoolmeester Casparus van den Ende, in de voorrede van zijn Frans woordenboek, 1654), een klankmethode ontwikkeld en aanbevolen, waarmee hij zijn tijd ver vooruit was (1). Hij gebruikt, evenals Montanus, een eenvoudige, wel-overdachte spelling : « D'overvloed van lettren heb ik geschoudt, zoo veel mij mogelijk is geweest; alzoo 't onvoeglijk is, veel letters te gebruyken, daar 't weynige doen kunnen ». Schakeringen van klinkers geeft hij met accenten aan, om door « geluyd- en swijgtekens » de juiste uitspraak te leren, wat voor het onderwijs in vreemde talen gemak oplevert. Uit eigenaardige termen (als *voor-kleefsel* en *nakleefsel*) blijkt dat hij leerling van Montanus was.

Een goed taalwaarnemer was ook de klassiek geschoolde Wiardus a Winschooten, die aan de Amsterdamse rector Adrianus Junius zijn liefde voor het onderzoek van de moedertaal dankte, en als praeceptor te Leiden zijn verzameling aanlegde van zeemanstermen, spreekwoorden en zegswijzen, die hij onder de titel *Seeman* in 1681 uitgaf. Behalve de eigenlijke zeemanstaal is daaruit voor allerlei volkstaal, in het bezonder van Amsterdam en Leiden, veel te leren (2). Bij hem vinden we reeds het begrip dat binnen het kader van de Nederlandse taal maatschappelijke taalkringen te onderscheiden zijn. Hij schreef : « Soo de tijd en de gelegenheid het lijden kon, ik sou' uuw ook in het korte leeveren, een *Land-* en *Steeman*, om onder de naam van deese drie, uuw te geeven een ruuwe schets van onse geheele Nederlandse taal ». Hij had nog verderstreckende plannen, nl. « een groot werk, het welk met regt de naam van een *Thesaurus Belgicae Linguae* sal moogen draagen : en nergens anders als naa den Drukker wagt, om het aan de Weereld gemeen te maaken ».

Een oorspronkelijke geest als Montanus was Winschooten niet : dat blijkt uit zijn *Letterkonst*, die gebrek aan kennis en inzicht verraadt, maar zijn ijver had ons een boek kunnen schenken, dat

(1) Zie A. de Jager : *De Klankmethode van Casparus van den Ende* (*Archief voor Ned. Taalkunde* II (1849), blz. 1 vgl.).

(2) Daarop werd gewezen door Stoett, in een artikel in de *Nieuwe Taalgids* XIII, blz. 97.

als beschrijving van de 17de-eeuwse woordvoorraad grote waarde gehad zou hebben.

59. *Lexicografie.*

De lexicografie werd in deze tijd wel ijverig beoefend, maar stond voornamelijk in dienst van de praktijk: het verstaan en het toepassen van vreemde talen, waaraan een handeldrijvend volk voortdurend behoefte had (1). Vooral het vertalen in en uit het Frans vereiste goede en telkens vernieuwde woordenboeken. In de 16de eeuw hadden Antwerpse drukkers in die behoefte voorzien: van 1552 dagtekent een *Dictionaris in Fransoys ende vlaemsch oft nederduytsch*, door Claude Luython; van 1579 M. Sasbout's *Dictionaire François-Flamend*. Op hun werk voortbouwend gaf E. L. Mellema te Rotterdam zijn *Schat der Duytscher Tale* (1618) uit, « grootelycx vermeerdert, verciert en verrijct met vele nieuwe Woorden, Spreucken ende Sententien ». Voor de taalgeschiedenis zou het van belang zijn, na te gaan in hoeverre die verrijking bestond in speciaal-Noordelijke woorden. De bewerker had vooral de « nutticheyt » op het oog, omdat het Frans een taal is « by de welcke de negotiatie met verscheyden Konincrycken kan gheschieden ». Voor de verdere ontwikkeling van de woordvoorraad kunnen de opeenvolgende uitgaven van J. L. d'Arssi's *Schatkamer der Nederduitsche en Françoische Tale* (1643, 1651, 1669, 1695) waarschijnlijk diensten bewijzen, evenals het bovengenoemde woordenboek van Caspar van den Ende (1654). Daarnaast komen in de tweede helft der eeuw ook Engels-Nederlandse, van J. G. van Helderer (1675) en van H. Hexham (2e dr. 1678). Aan Duits-Nederlandse ontstaat eerst in de 18de eeuw behoefte. In de Nederlands-Latijnse woordenboeken werkt het Brabants van Kiliaen door, want een beknopte uitgave, wegens de toegevoegde woorden *Kilianus auctus* gedoopt, werd op de Latijnse scholen gebruikt (o. a. Amsterdam 1642), maar kreeg als mededinger het *Biglotton amplificatum* van Martinus Binnart (1659), vermoedelijk een Zuid-Nederlander, en een *Dictionarium Belgico-Latimum* (Leiden 1684). dat aan de Leidse praeceptor W. van Winschooten toegeschreven wordt. Ongetwijfeld is uit al deze woordenboeken, al zullen ze elkaar vaak naschrijven, vrijwat te leren omtrent verouderende en nieuw opkomende woorden.

Uit de kring van *Nil volentibus Arduum* kwam een woordenboek voort, dat een puristische bedoeling had, namelijk de *Woordenschat*

(1) Vgl. *Iets over oude woordenboeken* (Nieuwe Taalgids XXVIII, blz. 263 vlg.).

van Lodewijk Meyer, waarin tal van bastaardwoorden en « konstwoorden » opgenomen waren, met hun Nederlandse aequivalenten, verzameld uit de werken van de voornaamste schrijvers en puristische geleerden. Oorspronkelijk was dit boekje samengesteld door I. Hofman, maar in 1654 werd het door Meyer als « tweede druk » uitgegeven. Bij de vijfde druk (1669) was het zozeer uitgebreid, dat hij het geheel als zijn werk kon doen doorgaan. In de latere drukken werd er een derde rubriek, met verouderde woorden, aan toegevoegd (1).

60. *Het Nederlands in de Zuidelijke gewesten.*

De emigratie van Vlamingen en Brabanders naar de Noordelijke gewesten was een aderlating van intellectuele en artistieke krachten, die het Zuiden niet licht te boven kwam. De ontvolking van het platteland en de kleinere steden, de achteruitgang van handel en industrie, brachten de eens zo welvarende streken in diep verval. De oude cultuur was niet opeens verdreven : het Antwerpen van Rubens was nog een centrum van kunst en wetenschap, maar ook die bloei zou niet duurzaam zijn. Aanvankelijk voelden de Brabanders zich volstrekt niet de minderen tegenover het opbloeiende Holland. Bredero spot met het « belachelijke » Antwerps, maar de Antwerpenaar Richard Verstegen (2) spreekt nog in 1624 van « bot plat Hollands ». De vertaler van de *Canones et Decreta concilii Tridentini* (Antwerpen, 1657), Nicolaus Stenius, zegt : « Daer zijn by ons drie manieren van Duytsch spreken : een is de Moederlijke tael, die ons van kindsbeene geleert wordt. De andere helt na de Westphaelsche, is de gereformeerde Kerk eygen, want wordt by die alleen gebruykt, naemelijk in haer Boeken en Predikation. De derde is Courante, Placaete, Advocaets ende Procureurs Duytsch, een mengelmoes uyt verscheide taelen, maer uyt de Latijnsche principael. Deesen en verstaet by ons niemand te recht, die maer zijn Moeders tael kan » (3).

Uit deze aanhaling blijkt dat de kloof tussen het Protestantse

(1) Een opstel over de opeenvolgende drukken van Meyer's *Woordenschat* vindt men in de bundel *Taal- en Letteroefeningen* van A. de Jager (Leiden, 1875). De 3^e druk bestond reeds uit twee afdelingen, de 5^e uit drie afdelingen. Aan de 8^e (1720) had ook David van Hoogstraeten bijgedragen geleverd, die met een sterretje onderscheiden worden. Ook Van de Werve's *Schat der Duitsche Tale* werd nog in de 17de eeuw herdrukt (1608; zelfs nog in 1742. Zie Te Winkel : *Ontwikkelingsgang* IV, 412-413).

(2) Over zijn werk bestaat een belangrijke monografie door Dr E. Rombaux (1933).

(3) *De Katholiek*, 1852 II, blz. 45; vgl. *Ts. v. Taal en Letteren*, Oct. 1929.

Noorden en het Katholieke Zuiden zich aan het verwijden was (1). De taal van de uitgeweken Brabanders werd geleidelijk verhollandst, door nieuwe letterkunde gemoderniseerd, door « taalkultuur » aan strengere tucht onderworpen; de taal van de Zuidelijke gewesten was konservatiever, bleef dichterbij de volkstaal. De Brabantse nominatieven *den, eenen ('nen), dien, desen* bleven in zwang. Men vindt bij dichters vormen als het tweesilbige *diën, wiën*, die het Noorden niet kent; met het purisme van de Hollanders drijft b. v. Richard Verstegen de spot, wanneer hij zegt in de voorrede van zijn *Nederduytsche Epigrammen en Epitaphien* (Brussel, 1624) : « Eenighe van de Hollantsche dichters sullen moghelijk segghen datter veel gheschuymde woorden in zijn / omdatse niet in heel bot plat Hollants en zijn gheschreven. Maer waerom hebben de Hollanders hun eyghen potten dan niet gheschuymt, van *Reformatie, Predestinatie, Excellencie, Generael, ydel glorie, en Consistorie* ». Adriaen Poirters (2) schrijft echt, volkseigen Brabants.

Toch wordt, blijkens de navolging, op letterkundig gebied, het gezag van de hoger staande litteratuur in het Noorden erkend. De epigrammen van Richard Verstegen herinneren aan Roemer Visscher; Willem Ogier, die zijn jeugd in Amsterdam doorbracht, imiteert in zijn Antwerpse kluchten Bredero, aan wie hij zelfs woorden en uitdrukkingen ontleent (3); de Duinkerkenaar Michiel de Swaen is leerling van Vondel. Boëthius a Bolswert, de schrijver van *Duyfkens en Willemynkens Pelgrimagie*, is uit het Noorden afkomstig (4).

De volksdialekten zijn slechts sporadisch in schrift vastgelegd : wij bezitten de Antwerpse kluchten van Ogier, en de Brusselse van De Grieck (5), terwijl Huygens in zijn *Trijntje Cornelisdr* voortreffelijke staaltjes van Antwerpse volkstaal gaf. (6). Het Antwerps bij Bredero en Noord-Nederlandse navolgers moet, wegens het parodistisch karakter, voorzichtig geraadpleegd worden.

(1) Het Brabants verweer tegen de spot van Van der Veen kwam hiervóór (blz. 74 noot 1) reeds ter sprake. Vgl. ook *Nieuwe Taalgids* XXII, blz. 134.

(2) Vgl. over zijn werk de uitvoerige studie van Dr E. Rombauts en een bloemlezing (*Ernst en Luim*) door J. Salsman.

(3) Zijn blijspelen *De Gulsigheyt* en *De Hooveerdigheyt* zijn met taalkundige aantekeningen uitgegeven door Dr Willem van Eeghen (Antwerpen 1921 en 1934).

(4) Een goede uitgave met taalkundige toelichting bezorgde Mej. H. J. A. Ruys in een Utrechts proefschrift (1910).

(5) Drie Brusselse kluchten van J. de Grieck zijn uitgegeven door Prof. P. de Keyser (Antwerpen, 1926).

(6) De betrouwbaarheid van de Antwerpse volkstaal in de klucht van Huygens werd aangetoond door H. Smout : *Het Antwerpsch Dialect* (Gent, 1905); vgl. voor de weergave door Bredero in de uitgave van de *Spaansche Brabander* door Terwey-De Vooy : *Opmerkingen over Bredero's taal*.

De hogere standen zijn waarschijnlijk reeds toen voor een groot deel tweetalig geweest, met voorkeur voor de vreemde, voornamere taal, waardoor de norm voor een beschaafd-gesproken Nederlandse taal verzwakte en licht verloren ging.

Een merkwaardige poging om een norm voor het Zuiden vast te stellen, ging uit van Antwerpen, de meest Nederlandse stad. De geestelijke Guilielmus Bolognino, die bezig was met de bewerking van een « Nederduytse Bijbel », schreef vooraf een *Nieuwe noodelicke Ortographie Tot het schrijven en 't drucken van onse Nederduytse Tale* (Antwerpen 1657), die, evenals de oude spellingverhandelingen, tevens de normale « uitspraak » wilde aangeven. Immers, hij had « sonderling opsicht genomen op de Antwerpse tale, om dat di de beste is onder de Nederduytse talen, gelijk ick tot Loven by occasie heb hooren seggen, op den préckstoel, den seer Eerw. Heer Petrus Paludanus (geboortig van Mechelen), di vór seer ervaren in de Nederduytse tale wirdt geacht » (1).

Voor de taal die destijds in Antwerpen als beschaafd gold, levert dit boekje belangrijke gegevens, maar de mogelijkheid dat de taal en spelling van een Antwerpse bijbel toongevend zou worden, was door de veranderde omstandigheden verdwenen. Bolognino schijnt zelf met zijn spellinghervorming geen ernst gemaakt te hebben. Een boekje dat hij het volgende jaar (1657) te Antwerpen liet verschijnen, is weer in de gebruikelijke spelling gedrukt.

61. *Toenemend gezag en uitbreiding van het Hollands-beschaafd taalgebruik.*

In de loop van de zeventiende eeuw zal het gezag van het toongevende Hollands ongetwijfeld versterkt zijn. Rechtstreekse bewijzen daarvoor bezitten wij niet, maar de expansie van bepaalde klanken, die Kloeke nauwkeurig bestudeerde, dagtekent vooral uit deze eeuw (2). De Saksische *oe* werd achteruitgedrongen door de Hollandse *uu* en later door de gediftongeerde *ui*. Voor andere klanken en woorden geldt waarschijnlijk hetzelfde. Er moeten dus al vroeg, in verder afgelegen gewesten, invloedrijke kringen geweest zijn, die zich naar het Hollandse spraakgebruik richtten (3).

In Holland zelf was de eenheid die het tegenwoordig Beschaafd kenmerkt, nog verre. De verscheidenheid in de Hollandse steden

(1) Zie over Bolognino mijn *Verz. Taalk. Opst.* I, blz. 286 (*N. Taalgids* XXII, 135), en het artikel van L. Goemans in het *Donum natalicium Schrijnen*, blz. 600.

(2) *De Hollandsche Expansie* (1927).

(3) Op de invloed van de geschreven taal wees W. Gs. Hellinga in het reeds genoemde proefschrift (zie blz. 76).

wordt ons bevestigd door een getuigenis van Sewel, die zich in dit opzicht bij Westerbaen aansluit (vgl. § 40).

Hij zegt in zijn *Spraakkunst* : « Genomen dat ééne stad in Holland een bijzonder gebruik in de uytpraak hebbende, zulks daarom voor goed Hollandsch wou doen doorgaan; nogtans zouden de andere steden van dat verstand niet zijn. 't Is bekend dat men in ééne niet der geringste steden van ons land zegt, *Paaretje* en *Pooretje*, in plaats van *Paardtje* en *Poortje* en *Kloen* voor *Kluwen*; maar wie toch keurt dat voor goed Neerduytisch? Elders zegt men *Lauren* in stede van *Luyeren*, *Lykenen* voor *gelyken* en *Bodens* in plaats van *Booden*; maar of zulks voor gangbaare munt mag doorgaan, geef ik den rechtschapenen kenneren onzer cierlyke taale in bedenken. » Voor de grote handelsteden, vooral Amsterdam, mogen we een geleidelijke versmelting van de heterogene elementen verwachten, maar tevens, in verband met de scherpere standenscheiding, een grotere afstand tussen de « platte » volkstaal en het spreken van de ontwikkelde en voorname kringen.

De gegevens die de toneeltaal ons biedt, worden minder betrouwbaar dan in het begin van de eeuw. De taal van de kluchten maakt vaak den indruk van een traditionele kluchtentaal, gegrond op die van Bredero en Hooft. Wanneer in het blijspel van Asselijn en Bernagie de gegoede standen ten tonele komen, dan worden we verrast door een taal, die veel dichter bij het hedendaags familiaar-beschaafd staat dan bij de taal die Hooft in de *Warenar* in burgerlijke kringen laat spreken. Het is niet zo zeker dat dit wijst op een sterke evolutie binnen een zeventig-tal jaren. Onder invloed van het Franse blijspel (1) kan Bernagie's taal « korrekter » zijn dan de werkelijkheid, maar ook dan is die op het toneel gesproken taal als « norm » op te vatten van wat als zuiver-beschaafd gold, en dus in dat opzicht voor ons van belang.

Onder hen die in de school der Ouden gevormd waren en het klassieke Frans bewonderden, wint ook de mening veld, dat voor het spreken in het openbaar een klassiek Nederlands vereist was, geschoeid op de leest van een gereguleerde schrijftaal. Woordvoerder van die opvatting was tegen het einde van de eeuw de Amsterdamse hoogleraar Petrus Francius, die aan het Athenaeum Barlaeus' opvolger was. In een bekende voorrede van 1699 (2)

(1) Dat intussen de taal van Molière te gedistingeerd was voor de Hollandse smaak, blijkt uit het feit dat bij vertaling of bewerking van zijn comedies de taal « vergroving » onderging (H. E. H. van Loon : *Nederlandsche vertalingen naar Molière uit de 17de eeuw* (Diss. 1911).

(2) Voorrede bij zijn vertaling van Gregorius van Nazianza, uitgegeven door Van Vloten (*Bloemlezing uit de Ned. Prozaschrijvers der 17de eeuw*, blz. 608-618).

beklaagt hij zich over de verwaarlozing van de moedertaal. « Alle menschen kunnen geen Redenaars zijn, maar alle menschen kunnen, en behooren, goed Duitsch te spreken, die inboorlingen deezer landen zijn. In den gemeenen omgang kan men hier niet altoos op letten, en het riekt eenigszins naar neuswijsheid; maar wat onachtzaamheid is het, als men in 't openbaar óf schrijven óf spreken wil, hier geen acht op te slaan? Is het niet fraey, een Hollander te zijn, en geen Hollandsch te kennen? » — « Aan doorluchtige voorgangers hapert het niet. In plaats van deezen te volgen, volgt ieder zijn hoofd: Elk schikt het naar zijn begrip, elk heeft een taal op zijn handt, elk meent goed Hollands te spreken; en ondertusschen spreekt men een taal, daar men zich over moet schaamen, en die nergens minder, dan naar Hollands, gelijkjt ».

Deze klacht, gepaard met de aanbeveling van een strenge schrijftaal-norm, zal weldra alom weerklank vinden. Het 18de-eeuwse streven naar uniformiteit is daarmee ingeluid.

62. *Taalreglementering in Frans-klassicistische geest.*

De renaissance-beschouwing van taal, grammatica en spelling werd versterkt door de invloed van Franse zijde (1). Evenals de letterkunde, draagt de taalkunde van het laatste kwart der 17de eeuw duidelijke kenmerken van de 18de-eeuwse geest. In het Kunstgenootschap *Nil Volentibus Arduum* wierp Andries Pels zich op als een Nederlandse Boileau. De « vrijigheid van ruwere eeuwen » moest gemeden worden. De grammatica zou voortaan niet alleen gezaghebbend zijn voor dichters en geleerden, maar voor alle schrijvende Nederlanders. Een drietal leden van het genootschap: W. Blaauw, Andries Pels en Lodewijk Meyer aanvaardden, op aanraden van de burgemeesters Van Beuningen en Hudde, de taak, een spraakkunst te schrijven « om in de openbare scholen der stad Amsterdam gebruikt te worden » (2). Hoewel deze spraakkunst onvoltooid bleef, is reeds de opdracht een teken des tijds. Bewaard bleef alleen het gedeelte dat over de spelling handelde. Het werd eerst in 1728, door toedoen van Gerard van Papenbroek, gedrukt met de titel *Van der Letteren Affinitas of Verwantschap*. Het is een poging om tot een eenvoudiger spelling te geraken, o. a. door klinkertekens met accenten in te voeren (é, ó). Buiten de kring van het genootschap werd dit stelsel niet toegepast, al zou het orde gebracht hebben in de bestaande stelselloosheid. In de toepassing

(1) Dit onderwerp is uitvoeriger behandeld in mijn artikel: *Achttiende-eeuwse spraakkunstbeschouwing* (*Verz. Taalk. Opst.* I, 354).

(2) Zie voor de taalkundige bemoeiingen van *Nil Volentibus Arduum* het Leidse proefschrift van A. J. Kronenberg (1875), blz. 78 vlg.

van de geslachtsonderscheiding in verband met de naamvallen waren de mannen van *Nil Volentibus* niet zuiver in de leer. De taak die de « taalbouwers » uit het begin van de 17de eeuw aanvaard hadden, werd in deze periode krachtig ter hand genomen door een groep van predikant-dichters uit de school van Vondel: Geeraert Brandt, Joannes Vollenhove, Arnold Moonen, die door hun dichteroem en hun gewijd ambt in ruimer kring gezag hadden dan de Amsterdammers. Hun streven werd gesteund door de Latinisten David van Hoogstraten en Petrus Francius.

Geeraert Brandt's aantekeningen over spraakkunst zijn niet bewaard gebleven, maar ze werden verwerkt in Moonen's spraakkunst. In de spelling volgde hij voornamelijk Hooft's Historiën, ook in de verduubeling van de klinkers. Vollenhove vatte zijn grammatische kritiek samen in een deftig leerdicht *Aan de Nederduitsche Schrijvers* (1678). Moonen werkte aan een *Nederduitsche Spraakkunst*, als een samenvattend standaardwerk bedoeld. Het lang beloofde werk verscheen eerst in 1706. Kentschetsend is de mededeling dat het « op den voet der Grieken en Latijnen beschreven » werd en « gegrondt op vaste en onloochenbaere regels, en waer of wanneer die ontbraeken, op het gemeene gebruik ». Hij vermeldt niet dat hij verplichtingen had aan een geleerd Duits boek van Schottelius: *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubtsprache*, waarvan hij de terminologie vertalend overnam. Wat taalinzicht betreft bleef hij bij zijn Duits voorbeeld ten achter (1).

Ongeveer gelijktijdig met Moonen bewerkte Willem Séwel zijn *Spraakkunst* (1708), waarvan de kern reeds in 1691 aan zijn Nederlands-Engels Woordenboek voorafging. Hoewel ook hij de norm zoekt in een klassieke schrijftaal, is zijn taalbeschouwing minder doctrinair dan die van Moonen. Hij is een aardige opmerker van levend taalgebruik, toont belangstelling voor de taalklanken en erkent het recht om voor dagelijks gebruik ook minder deftige taalvormen te kiezen. « Men behoeft ook in eenen gemeenzamen brief niet overnauwkeurig te zijn, of te verre van den gemeenen spreektrant af te wijken, behoudelijk dat men straattaal vermijde. » « Even zo acht ik dat men in de gemeene Nederduytsche spreekwijze zich niet te veel aan de spraakkonstige regelen moet binden. »

Intussen had David van Hoogstraten een boek samengesteld dat de tijdgenoten eveneens bewonderden als een onmisbaar standaardwerk: de *Aanmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden* (1700). Een gesprek met professor Petrus Francius

(1) Zie over het taalbegrip van Schottel ook Paul Hankamer: *Die Sprache, ihr Begriff und ihre Deutung im 16den und 17den Jahrhundert* (Bonn 1927), blz. 124 vlg.

had hem overtuigd dat aan de « grove misslagen » ten opzichte van de geslachtsonderscheiding een eind moest komen. Voor de vaststelling diende men het « klassieke » taalgebruik van Vondel en Hooft te raadplegen. Op grond van een nauwkeurige studie van deze beide schrijvers in hun beste jaren wilde hij dus zijn lijsten samenstellen. Waar de klassieke voorbeelden aan één woord twee of soms drie geslachten toekenden, werd dat nauwgezet vermeld (1).

Van Hoogstraten begreep wel dat hij bij zijn tijdgenoten niet op onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan deze voorschriften behoefde te rekenen. Hij wilde niemand « verplichten zich te binden » en geen « regels voorschrijven ». Zijn proeve was bestemd voor het opgroeiend geslacht, door bemiddeling van het onderwijs. Dat zijn inspanning niet vergeefs geweest was, bleek uit de ingenomenheid waarmee de 18de-eeuwse taalkundigen zijn werk bestudeerden, verbeterden en aanvulden.

63. *Verspreiding van het Nederlands buiten de gewestelijke grenzen.*

Buiten de Oostelijke grenzen van de Republiek der zeven provinciën strekt zich hier en daar het Nederlandse taalgebied uit (2). In Oost-Friesland hadden Vlaamse en Hollandse ballingen hun kerken gesticht. Dientengevolge bleef in de gereformeerde en Doopsgezinde gemeenten het Nederlands nog lang de kerk- en schooltaal, naast het Hoogduits, dat in de Lutherse kerken de overhand kreeg. Vooral in het midden van de 17de eeuw werd daar de heerschappij van het Nederlands gevestigd, door de nauwe kerkelijke verbinding, de betrekkingen van handel en scheepvaart, de tijdelijke militaire bezetting. Eerst na de 18de eeuw moest het Nederlands voorgoed wijken voor het door Pruisen beschermde Hoogduits. Uitstraling van het Nederlands had ook plaats in Bentheim en Lingen, in de streken aan de Nederrijn, het oude Gelre, vooral in plaatsen als Emmerik en Kleef.

De Europese handel van de machtige Republiek maakte onze taal ook bekend aan de Elbe en langs de Oostzeekusten, van Hamburg tot Danzig. Ook daar hadden Nederlanders zich in vluchtelingen-

(1) De geslachtsregeling van D. van Hoogstraten is grondig onderzocht en kritisch ontleed door R. A. Kolléwijn (*Opstellen over spelling en verbuiging*, blz. 54 vlg.).

(2) Vgl. de uitvoerige studie van J. W. Muller over *De uitbreiding van ons taalgebied in de 17e eeuw* (*Nieuwe Taalgids* XV, blz. 161 vlg.; daarna in boekvorm herzien en bijgewerkt herdrukt (1939). Nieuwe gegevens verschaftte W. Mitzka: *Das Niederländische in Deutschland* (*Niederdeutsche Studien. Festschrift* voor Prof. Borchling), besproken door J. W. Muller in *De Nieuwe Taalgids* XXVII (blz. 88 vlg.). Over Nederlandse woorden in Noord-Duitse zeemanstaal: Kluge's *Seemannsprache*.

gemeenten of als handelaars gevestigd. Rondreizende Nederlandse toneelspelers droegen het hunne bij om het Nederlands enigermate te verspreiden.

Merkwaardig is ook de bekendheid en het gezag dat onze taal in Skandinavië genoot. « Door de veelvuldige betrekkingen met ons land nam er onze taal den rang in van een der Europeesche cultuurtalen, als internationaal middel van verkeer door Zweedsche geleerden evenzoo geraadpleegd, en door vreemdelingen in briefwisseling met Zweden, bij gebreke van wederkeerige kennis der eigen talen, op dezelfde wijze gebezigd als thans Engelsch, Duitsch of Fransch. »

Door de wereldhandel van de Republiek bewaart ook de zeemans-taal van heel Noord-Europa de herinnering aan onze heerschappij ter zee. Zowel de Duitse als de Engelse en de Russische zeemans-taal (1) zit vol Nederlandse scheepstermen.

Aan de Kaap de Goede Hoop legden Nederlandse kolonisten in deze eeuw de grondslag voor het latere Afrikaans (vgl. § 111). Door een creoliseringsproces, dat in Oost-Indië tijdig gestuit werd, ontstond in West-Indië het zogenaamde *Negerhollands*.

HOOFDSTUK V

DE ACHTTIENDE EEUW

64. *Heerschappij van de « schrijftaal ».*

De kleurrijke verscheidenheid van de zeventiende-eeuwse taal wijkt langzamerhand voor het overwicht van een eenvormige « schrijftaal », geground op het « achtbaar gebruik » van klassieke schrijvers. Het voorspel valt reeds in het laatste kwart van de vorige eeuw; het hoogtepunt wordt eerst na 1700 bereikt. Dan is de taaltoestand een afspiegeling van de beschaving », die de gehele samenleving van dit tijdvak, onder Franse invloed, gaat kenmerken.

Toch houdt de gesproken taal zich niet geheel schuil achter de toenemende uniformiteit van de boeketaal. Schraler worden de gegevens die het toneel ons verschaft. Tussen de realistisch weergegeven taal van Asselijn en die van Langendijk ligt een

(1) De Hollandse woorden in het Russisch zijn uitvoerig bestudeerd door Dr. R. van der Meulen: *Hollando-russica in Ts. v. N. T. en L.* XXVIII, XXIX, XXX; later aangevuld door zijn voordracht *De Nederlandsche woorden in het Russisch* (Jaarboek Kon. Acad. 1944). De Nederlandse woorden in het Frans zijn besproken in het proefschrift van M. Valkhoff (Amsterdam, 1931), die in 1941 een samenvattend boekje uitgaf: *De expansie van het Nederlands*.

duidelijke kloof. Het blijspel, naar Franse trant vermijdt de « ruwe » taal van de « scandaleuse » klucht (1). Reeds de toepassing van de alexandrijn veroorzaakt merkbare afwijking van het levende ritme in de omgangstaal. In zijn eerste stukken voert Langendijk nog boeren ten tonele, als Kamacho en Krelis Louwen, die boeretaal spreken, al is die wellicht al conventioneel, maar in het *Wederzijds Huwelijksbedrog* spreekt ook de meid beschaafde taal. Kenschetsend zijn de veranderingen die Langendijk in de latere drukken van dit blijspel maakte (2). Eerst had hij familiere of dialektische vormen gebruikt als: *nou, jij, as, vars, ze bennen, je bent*; later wijzigt hij dit in: *nu, gij, als, versch, ze zijn, je zijt*. Ook de vroeger misplaatste of weggelaten buigings-*n* wordt overeenkomstig de grammatica in orde hersteld.

Op het verschil van schrijven en spreken omstreeks 1750 wees J. C. Schutz in een *Aanleiding tot de Nederduitsche Taalkunde*, die eerst in 1781 gedrukt werd (3). Uit de voorbeelden van « spreektaal » die hij geeft, o.a. *gebrogd, of, deur, strik, stikkend, dul, veugel, zeumer, zeun, lyjen, tyelijk*, blijkt dat de familiere taal toen nog sterk dialektisch gekleurd was.

Wanneer Langendijk nog dialekt gebruikt, als in de *Boertige Beschrijving van den Amsterdamschen Schouwburg*, of waar hij familiere en platte woorden bezigt, als in de burleske navolging van Focquenbroch (*Virgilius in 't Zondagspak*), daar doet hij het om het komisch effect, en niet om de omringende werkelijkheid uit te beelden. Eveneens met komische bedoeling, maar tevens realistisch, is het gebroken Duits, dat hij in *De Zwetser* en in *De Spieghel der Vaderlandsche Kooplieden* (bij Michel) te pas brengt.

65. Volkseigen taal in prozageschriften.

Meer dan het toneel leren ons sommige prozageschriften omtrent de volkseigen taal. Rondom 1700 werden er ook geschriften samengesteld voor een minder deftig publiek, b. v. de *Schermschool der huislieden* of het *Koddig en vermakelijk leven van Louwtje van Zevenhuizen*, door de Rotterdammer Gerrit van Spaan, waaruit

(1) Zie de uitlating van Rijmer in Langendijk's *Spiegel der Vaderlandsche Kooplieden*. Nog te onderzoeken zijn de toneelstukken uit het boeren- of landleven, geheel of gedeeltelijk in dialekt (Kalf *Gesch. d. N. L. V.*, 521). Opmerkelijk is de tweeslachtigheid bij een schrijver als de advokaat Alewijn (*Beslikte Swaantje*) die wel ruwe woorden laat spreken, maar blijkens de jambische maat een « beschaafde » vorm nodig acht.

(2) Opgemerkt in Te Winkel's uitgave (*Zwolse Herdrukken*); vgl. *Nieuwe Taalgids* III, blz. 268).

(3) In Brender a Brandis' *Kabinet* I (1781) en VI. Vergelijk de in § 61 aangehaalde plaats van Séwel.

voor de familiere omgangstaal veel te leren is. Het werk van de beruchte Campo Weyerman is een zonderling mengsel van bloemrijke taal en platte uitdrukkingen. Hun meerdere wordt weldra Justus van Effen, wanneer hij de moedertaal op later leeftijd met talent gaat hanteren. Het is bekend dat hij bewust breekt met de ingewikkelde periodenbouw van de latiniserende stijl, en zich toelegt op « de gemeenzame styl, zo als de zelve by luiden van geboorte en opvoeding door 't gebruik ingevoerd is » (1). Dat sluit voor hem niet uit, het gebruik van schrijftaalwoorden en vormen als *dezelve, deszelfs, dergener, in zulcker voegen dat, welckers*, enz. Maar wanneer hij in realistische schetsen zijn personen laat spreken, dan weet hij voortreffelijk hun taal weer te geven. Wij denken m. v. aan typen als Klaas Jansen de koetsier (I, 50), aan Betje, het kameniertje (I, 113), de Noord-Hollandse boer (II, 76), aan de bekende Thijsbuur, aan Geertje Leevens, of de burgerlui in de Agnietjes.

De latere spectatoriale geschriften, hoewel met minder talent geschreven dan die van Justus van Effen, kunnen voor de taal van allerlei volkskringen met vrucht bestudeerd worden.

66. *Toenemende verfransing van de taal der hogere standen.*

De voorkeur voor Franse mode, voor Franse beschaving (2) in voornamen kringen, leidde tot toeneming van Franse lektuur. Van Effen laat de « juffertjes van de groote waereld » zeggen : « Ik lees men leven geen Duitsch, ik gelove ook niet dat ik het verstaan zou ». « Zy spreken zo wel wat Meiden, en ten hoogste Kameniers Duitsch, en daar maken zy een soort van ragoutje van met wat *kromtong*, van hare Gouvernantes overgenomen, in te lappen, en 'er een schootje Fransch onder te gieten ». Hoewel Van Effen geen purist is, spot hij met het « laf mengelmoes » van de *petit-maitres*, die b. v. zouden zeggen : « 't Is zo glissant, dat had ik Mejuffer niet gesouteneert, zy zekerlyk zoude getombeert hebben ». Zijn spot treft ook de « *Société galante* » en haar werkzaamheden. Wolff en Deken klagen in de voorrede van de *Sara Burgerhart* eveneens over de verfransing van de Hollandse nufjes. Interessant is vooral het getuigenis van

(1) Dientengevolge zondigt hij herhaaldelijk tegen de grammatikale voorschriften van Hoogstraten en Moonen. Toen Verwer Jr voor de tweede druk de tekst herzag, heeft hij « doorgaands getracht de Geslachten der Naamwoorden en de Naamvallen in order te brengen ».

(2) Een onderzoek naar *Franse lektuur in Nederland in het begin van de 18de eeuw*, op grond van bibliotheek-katalogen ingesteld door Mej. S. A. Krijn (*Nieuwe Taalgids*, XI, blz. 161 vlg.) toonde aan, hoe rijk de partikuliere bibliotheken van Franse boeken voorzien waren.

Joan Jacob Mauricius (1), die in zijn *Onledige Ouderdom* (1765-1766) uitvoerig over dit onderwerp spreekt, en spot met « 't Neêrlandsch naar de Mode, Entrelardé met Fransch op elke Periode », dat men hoort « in den gemeenen omgang, vooral in Gezelschappen van, die men de Groote Waereld, of le Beau Monde noemt ». Nergens wordt meer Fransch in 't Hollandsch gemengd, dan in den Haage ». Als parodie op de verfranste stijl schreef hij een *Praefatie der Nieuwjaars Harangue*. Grappig bedoeld is een dergelijke opeenstapeling van Franse woorden in een huwelijksgedicht van Jan de Kruyf (1753) (2). Uit de familiere brieven van Cornelis van Lennep blijkt dat de omgangstaal in hogere kringen gedrenkt was met Franse woorden. Hij schrijft o. a. : « Zeg aan Kees dat ik sensibel ben aan zijn attentie », « of : « een mysterieuse brief van Cejetje inquieteert mij terribel » (3).

Terecht heeft Salverda de Grave (4) er op gewezen, dat men de invloed van deze verfransing niet moet overschatten. De Franse kultuur bleef in hoofdzaak tot de hogere standen beperkt, waar het Frans inderdaad vlot gesproken werd. De kleine burgerij kende, ondanks de « Franse » scholen, die taal slechts gebrekkig, en de lagere standen in het geheel niet. Grote groepen van tweetaligen — een voorwaarde voor diepgaande ontlening — bestonden dus eigenlijk niet. Wel zakten sommige woorden naar lagere kringen af, door bemiddeling van bedienden, leveranciers, die het voornaam vonden, de taal van de aristokratie over te nemen. Een aardig parodiërend voorbeeld daarvan geeft Van Effen (VII, 169) in een brief van de koetsier die lang bij een advocaat gediend heeft : « Je moet weten dat ik hoewel een ongestedeerd parsoon, een aartsliefhebber ben van hoffelyke espression en zo abendant er mee voor den dag koom, dat de burens als ik met 'er in conversatie raak, mij met neus en mond aankyken en niet constipeeren kunnen waar ik het vandaan mag halen ». Verschillende van de woorden die deze liefhebber in de mond neemt, als *merakel*, *rippetacie*, *geprippereert*, *suffesant* zijn tot op onze tijd in volkstaal bewaard gebleven. Vele dergelijke

(1) Zie over deze schrijver, in verband met de toenmalige taalzuivering, mijn opstel over *Purisme* (*Verz. Taalk. Opstellen* II, blz. 3-30).

(2) Van Vloten : *Bloemlezing uit Ned. dichters der 18de eeuw*, bl. 288-293.

(3) Interessant is uit dit oogpunt ook de brief die Pieter Burman in 1766 aan de vader van Laurens van Santen schreef (Van Vloten : *Bloeml. uit Ned. Prozaschr. der 18de eeuw*, blz. 255-257), maar de vele stadhuiswoorden die daarin voorkomen, hebben minder bewijskracht voor de omgangstaal.

(4) Zie de bij § 43 genoemde geschriften van Salverda de Grave. In zijn Leidse voordracht geeft hij nog verscheiden andere interessante bewijsplaatsen voor de Franse invloed in deze periode. Over de Franse woorden bij Van Effen schreef J. J. B. Elzinga een dissertatie : *Les mots français et les gallicismes dans le Hollandsche Spectator de Justus van Effen* (Amsterdam, 1923).

woorden, die nu als plat of dialektisch gelden (b. v. *prakkeseren, astant, mankement, effectief, reneweren, reseleveren, krek*) zullen waarschijnlijk in de 18de eeuw verbreid zijn. Door de deftig-puristische geschreven taal werden de Nederlandse woorden in ere hersteld, zodat nu b. v. *proberen, feliciteren, visite, apart* meer familiaar klinken dan : *beproeven, gelukwensen, bezoek, afzonderlijk*. Leerzaam is vooral de studie van de Franse woorden in de romans van Wolff en Deken, omdat daar mannen en vrouwen uit verschillende kringen aan het woord zijn, en dus de gebruiksfeer van de Franse woorden nagegaan kan worden (1).

67. Letterkundige taal, in poëzie en proza.

Op het einde van de 17de eeuw had zich door navolging en nabootsing van onze « klassieke » schrijvers, in 't biezonder van Vondel en Hooft, een traditionele dichtelijke taal, een « Parnas »-taal gevormd — men denke b. v. aan Antonides van der Goes — die de jongere dichters tot model werd gesteld (2). De Franse voorbeelden kwamen deze neiging versterken. Dichters als Feitama en Huydecoper gaven op hun beurt weer de toon aan voor een volgend geslacht. In de kringen van de Dichtgenootschappen gold het gezag van deze dichtertaal onvoorwaardelijk.

In het proza streefden de 18de-eeuwers naar « zuiverheid en deftigheid ». De Taciteische historiestijl van Hooft werd niet onvoorwaardelijk bewonderd : in vergelijking met het Franse klassieke proza verlangde men meer klaarheid en eenvoud. Daaraan beantwoordde o. a. de stijl van Gerard Brandt, die het te sterke Latinisme en de gedrongenheid van Hooft vermeed, en om zijn keurigheid geprezen werd (3). De stijl van Hooft, zegt Frans van Mieris (4), « heeft meer grootsheid dan natuurlijkheid. Door zulke verkiezing bederft men dikwijls de natuur door kracht en geweld van kunst ». Typisch voor de 18de eeuw is de nuchter-degelijke stijl van Jan Wagenaar, die in 1749 zijn *Vaderlandsche Historie* begon uit te geven, en als stilist groot gezag verwierf.

(1) Voorlopig is dat door mij betoogd in een opstel in de *Mélanges-Salverda de Grave* (1933); uitvoeriger door Salverda de Grave in *De Nieuwe Taalgids* XXVIII, blz. 289 vlg. : *Franse woorden uit de 18de en de 19de eeuw*.

(2) Zie in het *Letterk. Leesboek* van Van den Bosch-De Vooy's I, blz. 405-409 : *Navolging en Nabootsing*.

(3) Simon Stijl stelde nadrukkelijk Brandt als prozaschrijver boven Hooft (Van Vloten : *Dicht en Ondicht*, blz. 255-257). Een verzet tegen te strenge norm ziet men bij Joh. Stinstra, de vertaler van Richardson, die de Purismen in zijn stijl meent te moeten verdedigen.

(4) In een inleiding over de ware historiestijl, afgedrukt in Van Vloten's *Bloemlezing uit de Ned. Prozaschrijvers der 18de eeuw*, blz. 153-161.

68. *Toenemende invloed van de taalreglementering.*

De 18de eeuw gaat ernst maken met de voorschriften van de grammatica, waarvan het gezag in de 17de eeuw nog slechts in beperkte kring erkend was. Zonder strijd was dit gezag niet verkregen. Huydecoper (1695-1778), door Kolllewijn gekarakteriseerd als een « Taaldepoot uit de pruikentijd » (1), klaagt in de Voorrede van zijn *Achilles*, dat men het spreken en redeneren over taalkwesties « eene onnoodige tijdverkwisting en laffe hairkloverij durft noemen ». « Dit moet ik zeggen, dat het een schande is, dat 'er, in een' tijd als deezen, in den welken immers alle wegen en toepadten, om de volmaaktheid onzer schoone en heerlijke moedertaale te bereiken, geopend zijn, noch stukken in het licht komen, in eene taal, daar noch schikking, noch spelling, noch waarneeming van geslachten, ja zelfs daar dikwijls geen zin in te vinden is. »

Zelf had hij de hand aan de ploeg geslagen, door in zijn bekende *Proeve van Taal- en Dicht-kunde* (1730) (2) in den brede aan te tonen waar Vondel, in zijn vertaling van Ovidius' « Herscheppingen », tegen de grammatikale regels en tegen de zuiverheid van taal gezondigd had. Vooral door dit werk, dat de gehele 18de eeuw bestudeerd en bewonderd werd, verwierf Huydecoper zich de macht van een wetgever op taalgebied. Op dergelijke wijze maakte de dichter Broekhuizen « aanmerkingen » op een taal van Hooft en Vondel (3). De geest van de « grammaire raisonnée » kan men er het best uit leren kennen. Te voren had David van Hoogstraten een dergelijke kritiek geoefend op Vondel's taal, toen hij in 1715 het kladhandschrift van de vertaling der Heldinnenbrieven bewerkte en uitgaf. Stilzwijgend had hij daarbij tal van « fouten » naar 18de-eeuwse trant verbeterd (4).

De verbeteringen die Langendijk bij de herdruk van zijn werk aanbracht, kwamen reeds ter sprake (§ 64). Dat Van Effen zich niet te veel aantrok van voorschriften, die hij waarschijnlijk niet eens nauwkeurig kende, ligt in de aard van zijn stijlbegrip. De inkonsekwentie en slordigheid die daarvan het gevolg was, kon Verwer niet dulden, toen hij in 1756 een herdruk van de *Spectator* bezorgde. « Men heeft doorgaends getracht de Geslachten der Naamwoorden en Naamvallen in order te brengen », zegt de uitgever, en dat blijkt uit de vele toegevoegde *n*'s, de veranderingen van *haer* in *hunne*, *hun* of *hen*, enz.

(1) *Taal en Letteren XVI*, herdrukt in *Opstellen over Spelling en Buiging*, 3^e druk.

(2) Na zijn dood werd daarvan de nieuwe uitgave bewerkt door Lelyveld (1782-88).

(3) J. Wille : *De literator R. M. van Goens en zijn kring*, blz. 85.

(4) Zie *W. B. uitgave IV*, 327 met voetnoten.

Feitama onderwierp zich aan het gezag van de grammatici, al bedong hij enige « dichterlijke vrijheden », o. a. de afwisseling van *hen* en *hun*, een dubbel geslacht voor *tijd*, *stond* en *nood*, en de schrijfwijze *d'* voor *den*, evenals *uw'* voor *uwen*, « mits men zich wachte *de* voor *den* en *den* voor *de* te schrijven » (1).

Willem van Haren liet zijn *Friso* nazien door Huydecoper, die hem herhaaldelijk verbeterde, waar hij inderdaad door onbeholpenheid tegen het Nederlandse taaleigen zondigde, maar tevens bracht hij alle veranderingen aan die de schrijftaal-grammatica eiste (2).

In de tweede helft van de eeuw, de bloeitijd der Dichtgenootschappen, neemt de liefhebberij om « taalkundige aanmerkingen » te maken, op bedenkelijke wijze toe. In de *Taal- en Dichtkundige Bijdragen van 1759* b. v. geeft een dichter taalkundige kritiek op eigen verzen, die hij in de vorige aflevering gepubliceerd had. Ook Bernardus de Bosch wijst in 1774 taalkundige tekortkomingen aan in zijn eigen werk, als afschrikkend voorbeeld (3).

69. *Ambtelijke taal. De welsprekendheid van de kansel en van de balie.*

De uiteraard konservatieve ambtelijke taal had in de 18de eeuw nog geen afstand gedaan van de vele « stadhuiswoorden », maar als men regeringstukken uit de 18de eeuw vergelijkt met die van de vorige eeuw, dan is enige verbetering niet te miskennen (4). Het streven naar taalzuivering, van andere kringen uitgaande, kan daarop gunstig gewerkt hebben. Meer dan te voren hielden de regenten zich met taal- en dichtkunde bezig. De vele herdrukken van Meyer's *Woordenschat* (5) wijzen ook op versterking van het purisme.

Sterk onder invloed van de letterkundige taal staat de taal die theologen en juristen in het openbaar gebruikten. Bovendien bleef de Latijnse welsprekendheid, aan de Universiteiten beoefend en

(1) Voorrede voor de *Telemachus*, blz. XIV.

(2) Zie de *Proeve van Huydecoper's kritiek op Boek XII van de Friso* bij J. H. Halbertsma : *Het Geslacht der Van Haren's* (1829), blz. 101.

(3) In de *Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden* II, blz. 15. Zijn doel is « aenkommende Dichters in hunne oefeningen te ondersteunen, en te waerschuwen voor de klippen, waarop wij verzeild zijn ». Daarbij is hij veel verschuldigd aan « keurige Kunstvrienden, die my openhartig myne gebreken hebben gelieven aen te wyzen ».

(4) Vergelijk in het *Klein-Plakkaatboek van Nederland* het reglement van 1749 (blz. 347, met nog vrij veel vreemde woorden!) met een van 1673 (blz. 296).

(5) Vgl. hiervóór, blz. 102, noot 1.

bewonderd, als model gelden (1). Professor Francius had reeds geleerd dat wel schrijven en wel spreken onverbrekkelijk verbonden waren, en dat men « beide leert uit de boeken der Grieken en Latijnen ». Vandaar zijn bittere klachten over de te familiere taal die sommige predikanten in hun « boersheid » durfden bezigen, wanneer ze zelfs God met jij en jou aanspraken. Dit gebruik, in zijn tijd al verouderd, zal in de 18de eeuw afgedaald zijn tot sommige « oefenaars », als broeder Benjamin, die door Betje Wolff aan de kaak gesteld werd. Toch klaagde Siegenbeek nog over de « schandelijke nalatigheid », die tot het midden van de 18de eeuw heerste, maar die in zijn tijd begon te wijken. In het bijzonder wijst hij op de verbetering in de leerredenen van Joh. Stinstra (1744-1745). Ook een *Lijkrede* van Allard Hulshoff (1766) haalt hij aan als « proeve van welsprekendheid », een proeve die met de « sierlijke » epitheta typisch is voor de pruietijd.

Als meesterstuk van een pleitrede gold het *Pleidooy over Deurhofs Job* (1741), van de bekende advocaat Hermannus Noordkerk, die men dus kan vergelijken met het vroeger genoemde 17de-eeuwse pleidooi van zijn ambtgenoot Simon van Middelbeek (2).

De Spectatoren weten intussen te vertellen van andere advocaten-vaktaal, die van bastaardwoorden wemelt. *De Onderzoeker* (III, 241), van 1771, onderscheidt vier soorten Nederduits: « goed-Duitsch, straat-Duitsch, salet-Duitsch en advocaten-Duitsch. Dit laatste is een mengelmoes van Nederduitse, Latijnsche en oude Fransche woorden, aan welke men een Nederduitsehen uitgang geeft. Het is niet anders dan een overblijfsel van de Bourgondische manieren van pleiten » (3). an dit soort taal geeft de schrijver een parodiërend staaltje.

70. *Verdieping van taalstudie: Balthasar Huydecoper en Lambert ten Kate.*

Als voorstander van de grammaire raisonnée was Balthasar Huydecoper (1695-1778) een kind van zijn tijd; als taalkundige verwierf hij zich onmiskenbare verdiensten door zijn grondige studie van het Middelnederlands, dat hij uit ongedrukte bronnen, voor een groot deel in zijn eigen bezit, leerde kennen (4). Zijn uitgave van

(1) Deze Latijnse stijl bleef ook rechtstreeks van invloed als een geleerde Nederlands schreef. Een typische proeve daarvan is de aanhef van de opdracht die Luzac schreef bij zijn Socrates (bij Van Vloten, t. a. p., blz. 532).

(2) Zie de fragmenten bij Van Vloten, a. w. blz. 197-206.

(3) J. Hartog: *De Spectatoriale Geschriften*², blz. 155-157.

(4) Zijn verdienste is in het licht gesteld door H. de Buck in zijn proefschrift: *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der 19de eeuw* (Groningen, 1931).

Melis Stoke (1772), met uitvoerige toelichting, baande de weg voor de latere studie van het oudste Nederlands. Aanleiding tot deze studie was de overtuiging dat het Nederlands in de loop der tijden steeds meer bedorven was, vooral in de 16de eeuw, toen « de Hertog van Alva niet alleen de land- en kerk-, maar ook ('t welk een noodzakelijk gevolg was) de taalwetten 't onderste boven smeed en verwarde ». Daarom moesten de zuivere taal- en spellingvormen gezocht worden in de Middeleeuwen, want « de Ouden, ja de Ouden alleen, zijn 't, die ons kunnen leeren wat Duitsch zij, en hoe wij behooren te spreken en te schrijven ».

Het door Van Hoogstraten en Moonen omstreeks 1700 gevestigde gezag bleef niet geheel onaangetast. Merkwaardig is de Dokkumse rector Johannes Hilarides (1), die in 1705 zijn *Nieuwe Taalgronden der Neederduytsche Taal* uitgaf, waarin hij beweerde dat geleerden die mannelijk en vrouwelijk woordgeslacht vaststelden, zich bezighielden met « dingen die geen weezen en hebben », en dat de geleerden declinationes en casus hebben ingesteld, « daar wij nochtans geen woordbuigingen hebben in zes gevallen, maar alleen twee in 't eental *man, mans* : en een in 't meental *mannen*. 't Andere geschiet alles bij omschryvinge ». Wegens zulke taalkundige ketterij werd hij eenvoudig gebrandmerkt als « een botterik in Vriesland » (2).

Een merkwaardige persoonlijkheid is Adriaan Verwer (3), die in 1707 onder de schuilnaam Anonymus Batavus zijn *Idea Linguae Belgicae grammatica* (schets van een Nederlandse spraakkunst) uitgaf, en in 1711 zijn denkbeelden verduidelijkte. Schijnbaar bedoelt hij met zijn *Lingua communis* of « Gemeene-Lants-Tale » hetzelfde als Huydecoper met de, op klassieke voorbeelden teruggaande schrijftaal, maar inderdaad blijkt hij het belang van een levend taalgebruik en de willekeur van de classicistische grammatici te beseffen. Daardoor werd hij in zekere zin een voorloper van de man, die als taalgeleerde zijn meerdere is, en die door zijn geniale aanleg en veelzijdigheid zijn tijd ver vooruit was, namelijk Lambert ten Kate (1674-1731) (4).

(1) Zie over hem een voordracht van W. Eekhoff in De Jager's *Nieuw Archief* (V), blz. 397 vlg.

(2) Vgl. H. F. W. Jelts : *Spellingstrijd vóór tweehonderd jaren* (*De Boekzaal*, 1911, blz. 134 vlg.); K. Kooiman : *Een oude critiek op Hoogstraten's Geslachtlijst* (*Ts. v. N. T. en L.* XXXVI, 1917). Vgl. ook J. Haantjes in *Donum natalicium Schrijnen*, blz. 861 vlg.

(3) Vgl. *18de-eeuwse taalbeschouwing* (*Nieuwe Taalgids* XVI, blz. 285 vlg.).

(4) Het proefschrift van A. van der Hoeven (Utrecht, 1896) behandelt L. ten Kate voornamelijk als voorloper in de germanistiek. Als bijlage is daar de *Klankkunde* afgedrukt.

Reeds door zijn oudste geschrift, de *Klankkunde* (1699), gegrond op studie van de geluidsleer, maakte hij zich los van de traditionele taalbeschouwing, die van de letters uitging. Degelijke studie van het Gotisch, sedert de Wulfila-uitgave door Franciscus Junius (1665) toegankelijk geworden, bleek uit zijn verhandeling over de *Gemeenschap tusschen de Gottische Sprake en de Nederduytsche* (1710), maar die studie droeg eerst vrucht in zijn standaardwerk, de *Aenleiding tot de kennisse van het verheven deel der Nederduytsche Sprake*, geschreven tussen 1711-1719, gedrukt in 1723. De waarneming van de « ablaut » bij de sterke werkwoorden, vergeleken met die in het oudere Germaans, bracht hem tot de ontdekking van regels, die de wetenschappelijke Germanistiek veel later grotendeels als juist zou erkennen. Tegenover het heersende dilettantisme op etymologisch gebied, legde hij dus de grondslagen voor een wetenschappelijke etymologie.

Niet minder treffend zijn de juiste inzichten ten aanzien van de moedertaal (1). Ten Kate maakte zich los van de boekewijsheid van zijn dagen en begon met onbevangen waarneming: « De Taalgeleerdheid moet de Wetten uit de Gebruiken vinden en niet nieuwe naer eigen goeddunken smeden ». Voor hem is de taal « een Heiligdom van 't Gemeen ». Hij beseft dat spelling slechts een konventionele aanduiding is, en richt dus zijn aandacht allereerst op de klankleer, waarvan grammatici als Moonen geen begrip hadden. Het goede schrijven is voor hem een wel-sprekendheid: hij denkt er niet aan, de « gemeenzame Spreek-stijl » gering te schatten en acht die goed genoeg om er zijn werk in te schrijven. Immers, « de Spreek-stijl kan bijna allerhande gedaente aennemem ». Het agtbaer gebruik » van de toenmalige schrijfstijl aanvaardt hij eveneens als een feit; de daarvoor geldende, door Moonen geboekte regels worden door hem beschreven als behorende tot de « Hoogdravende of Verhevene stijl », die dus een andere buiging heeft als de « Deftige of Statige », en als de « Gemeenzame stijl ». Ook het gebruik dat de kunstenaar van de taal maakt, wordt treffend gekarakteriseerd. In één opzicht gaan Ten Kate en Huydecoper dezelfde weg: door zijn historische taalstudie is ook Ten Kate geneigd « de Oudheid te ondervragen », als de vraag rijst wat de meest aanbevelenswaardige vorm is, in taal en spelling. Dat de Amsterdammers de etymologisch-verschillende *ee's* en *oo's* gelijk gemaakt hebben, acht hij een « gebrek »; de Zuid-Hollanders

(1) Zijn verdienste voor de moedertaal is besproken in mijn opstel *De taalbeschouwing van Lambert ten Kate* (*Nieuwe Taalgids* XVII, herdrukt in *Verz. Taalk. Opstellen* I). Over *Lambert ten Kate als kunstkenner en aestheticus* schreef Mej. M. M. Prinsen (*N. Taalgids* XXX, blz. 53-66).

hebben dit verschil bewaard; « der Maeslander Dialect » diende dus de toon aan te geven, en in de algemene schrijfwijze vastgesteld te worden. Ook het geslachtsverschil diende, zijns inziens, op historische grondslag gevestigd en behouden te blijven, evenals de verschillende vormen *de* en *den* voor de Nominatief en de Accusatief. Door dit alles konden de 18de-eeuwers in Ten Kate, wiens geleerdheid ze bewonderden, een leidsman blijven zien, al ging hun eigenlijke sympathie uit naar de doctrinaire opvatting van Moonen en Huydecoper.

71. *De spraakkunstbeoefening in de oude banen.*

Terecht noemde Ten Kate de gangbare taalkunde van zijn tijd een « schrale weide », en de spelkunst een « spil- en quelkunst ». De eerstvolgende geslachten brachten daarin weinig verandering: de vaststelling van geslachten, de onderscheiding van homoniemen door verschillende spelling, de opstelling van paradigma's en regels voor kunstmatige verbuiging, achtte men kwesties van groot taalkundig belang. Nieuwe gezichtspunten werden niet egopend; in het bewonderde Frankrijk zag men een dergelijk streven naar taalzuivering en taalvolmaking belichaamd in de Académie française (1).

De dichters blijven er een eer in stellen, hun spraakkunstige kennis te tonen en de leer in praktijk te brengen. Kornelis Elzevier liet achter zijn *Drie Dichtproeven* (1761) een *Proeve van nieuwe Nederduitsche Spraakkunst* drukken, die niets nieuws bevat. Frans de Haes, een gezaghebbend Rotterdams dichter en achterkleinzoon van Gerard Brandt, voelde zich aan zijn afkomst verplicht, om de taalkunde te beoefenen: een spraakkunst van zijn hand verscheen achter de *Nagelaten Gedichten* (1764). Onvolledig bleef de spraakkunst van het genootschap *Kunst wordt door Arbeid verkregen* (1770), waarin de spellingonderscheiding van homoniemen als *regt* en *recht*, *digt* en *dicht*, *dagen* en *daegen*, *wegen* en *weegen* op de spits gedreven werd.

De Haarlemse dichter-schoolmeester *Jan van Belle*, die een spraakkunst op rijm en een in proza schreef (1748 en 1755) vormt de overgang naar een andere categorie van spraakkunstenaars, die krachtens hun beroep zich op de taalkunde toelegden. Hun optreden is van betekenis, omdat ze niet alleen eigen taalgebruik of dat van kunstgenoten regelden, maar in breder volkskringen de 18de-eeuwse taalwijsheid verbreedden. Daartoe behoren de Rotterdamse kostschoolhouder Kornelis van der Palm (1769), de

(1) Uitvoeriger behandeling van dit onderwerp vindt men in mijn artikel, *Van Ten Kate tot Siegenbeek* (*Nieuwe Taalgids* XXII, blz. 12 vlg.).

Groningse schoolmeester Klaas Stijl († 1774), wiens boekje door de predikant Lambertus van Bolhuis uitgegeven werd (1776), en de veelschrijvende Franse kostschoolhouder Ernst Zeydelaar, die zich vooral voor de spelling interesseerde (1769) (1).

Een « liefhebber » naar de oude trant was Hendrik Pieterse, die in zijn *Rhapsodia van Nederduitsche Taalkunde* (1776) ijverig meedeed aan het « bepalen » van de juiste geslachten der substantieven.

Van belang is ook, dat het gezag van de vaderlandse taalkunde toenam, doordat geleerden aan de universiteiten er steeds meer aandacht aan gingen schenken, o. a. Meinard Tydeman, wiens invloed « zich ook uitstreckte naar Leiden en Harderwijk », Herman Tollius, professor te Harderwijk, en vooral Adriaan Kluit te Leiden, voordat hij zich geheel aan de geschiedenis ging wijden. Voor hen allen bleef Huydecoper de grote leermeester. Gevormd in de school van de Latijnse taalkunde, achtten zij het vanzelfsprekend dat « de Nederlandsche taalkunde geheel op klassieken grondslag werd opgetrokken ». Biezonder gezag verwierf zich Adriaan Kluit, die in 1758 de *Geslachtslijst* van David van Hoogstraten herzag en aanvulde, en een poging deed om tot vastheid van spelling te geraken, omdat voor hem de spelkunst was « de grond waarop de gansche taalkunde berust ». Na in 1763 een regeling ontworpen te hebben die hem weinig voldeed, kwam hij in 1777 met een tweede voorstel, dat bijna geheel overeenkomt met de latere spelling van Siegenbeek. De beslissende keuze tussen de verschillende 18de-eeuwse spellingen, die het 19de-eeuwse spellinggebruik zou beheersen, is feitelijk reeds door Kluit gedaan, al hechtte Siegenbeek er zijn naam aan.

72. *Lexicografie.*

De grote woordenboeken van de 18de eeuw hebben alle een praktisch doel : hulpmiddel te zijn bij het aanleren of verstaan van een gangbare taal. In omvang en degelijkheid overtreffen ze de voorgangers. Hoewel het hoofddoel niet is, de woordvoorraad van de moedertaal te boek te stellen, hebben ze indirect die dienst bewezen. Met de nodige kritiek bestudeerd, kunnen ze omtrent de uitbreiding van de woordenschat en de 18de-eeuwse betekenis der woorden leerzame gegevens verschaffen. Sinds lang is dat erkend voor het zeer uitvoerige Nederduits-Franse woordenboek van François Halma, dat geprezen werd door de « taalminnaren », omdat het geschreven was in « zuiver Neêrduitsch, regelmatig en taalkundig gespeld, en met een nauwkeurige aanwijzing der geslagten ». Het beleefde nog

(1) Zie over andere 18de-eeuwse schoolmeesters : *Taalkundige schoolboekjes van de vorige eeuw* door A. de Jager, en zijn *Nieuw Archief* (V), blz. 444-462.

in 1781 een vierde druk, zoveel mogelijk verbeterd, « daar men onze Neêrduitsche taal thans meer en meer begint te beschaven ». Het had een konkurrent in het woordenboek van P. Marin, dat eveneens vele drukken beleefde (1).

Omvangrijk was ook het Nederduits-Engelse woordenboek van de bekende Willem Séwel, die het met een « Spraakkunst voor beyde de taalen » verrijkte. Elke volgende druk — de vierde verscheen reeds in 1749 — werd met enige duizenden woorden vermeerderd. De Voorrede bewijst, dat de schrijver met overleg en toewijding te werk ging (2).

Voor het eerst verscheen in deze eeuw ook een woordenboek van het Hoogduits, bewerkt door Mathias Kramer (1719), die in 1716 reeds een spraakkunst met een voorlopige woordenlijst uitgegeven had. Zijn werk werd in derde en vierde druk herzien door de Dordtse predikant A. A. van Moerbeek (1768) (3).

Aan de Latijnse lexicografie wijdde zich David van Hoogstraten, toen hij het werk van S. Hannot herzag, « van veele misstellingen en andere vlekken zuiverde, en ook met veele woorden en spreekwijzen merkelyk vermeerderde en verrijkte ». De eerste druk dagte kent van 1704. Ook deze schrijver sluit zich aan bij de mannen die « het misbruik onzer tale zoo dikwijls bezucht en heklaegt hebben », en wil door zijn woordenboek tevens bijdragen tot zuivering van de moedertaal. Zijn voorkeur voor de « schrijftaal » is de oorzaak dat hij tal van alledaagse woorden niet opneemt, waaronder vele die reeds algemeen gangbaar en volstrekt niet onbeschaafd waren (4).

Een woordenboek, uitsluitend aan de eigen taal gewijd, heeft ook deze eeuw niet voortgebracht. Wel is reeds het plan voor een dergelijke onderneming geopperd. In de *Tael- en Dichtkundige Bydragen* II (Leyden 1761-62) schreef Josua van Iperen een *Uitnoodiging der Liefhebbers en kenners van onze Moedertale tot het helpen toestellen van een oordeelkundig Nederduitsch woordenboek*. Deze oproep vond weerklank in de jonge *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, in 1766 opgericht: een aantal ijverige leden togen aan het werk om materiaal te verzamelen; er werd een « plan » en later een « ontwerp » gemaakt, maar na vijf-en-twintig jaren van

(1) Een 9de druk, herzien door J. Holtrop, verscheen nog in 1787.

(2) Opmerkelijk is, dat Séwel aangeeft, welke woorden « boertig, plomp of straattalig » waren, welk voorbeeld door Halma gevolgd werd. Daardoor leveren ze een bijdrage tot de kennis van het toenmalige « slang » (Vgl. *Iets over de oude woordenboeken* in *De Nieuwe Taalgids* XXVIII, blz. 263 vlg.).

(3) Uitvoerig is Kramer's werk besproken in *De Nieuwe Taalgids* XXXVIII en in mijn Academie-verhandeling over *Duitse invloed op de Nederlandse woordvoorraad* (1946).

(4) Zie het bovengenoemde artikel, blz. 266.

voorbereidende arbeid werden de pogingen om het grote werk tot stand te brengen, voorlopig gestaakt (1).

73. *Reactie tegen de classicistische taalbeschouwing.*

In dezelfde kringen van taal-«liefhebbers» openbaart zich verzet tegen de strenge leer van de 18de-eeuwse taalkunde. Merkwaardig is de *Verdediging van de voornaamste Dichterlijke Vryheden*, die Mr. Zacharias Henric Alewijn (2) in 1774 deed opnemen in de *Werken* van de Leidse Maatschappij. Hij verbaast zich over «het ontzag, dat men allerwegen voor onze Aristarchen ziet toonen, welker lessen meermaals verder getrokken worden, dan zy zelf immer gedroomd hebben. Velen bidden de grammatici als halve goden aan, en kunnen over eene enkele letter redekavelen, als of 'er het welzijn van gantsch Euroop aan hinge». Hij verzet zich daarom tegen een overdreven taalzuivering, tegen het weren van «verouderde, nieuwgevormde, of anderszins ongewone woorden, en bepleit analogievormingen, vrijheden in genus, declinatie en conjugatie. Hij betoogt o. a. dat het naamvalsonderscheid tussen *vaders* en *vaderen*, *vogels* en *vogelen* «behoort onder die kinderachtige en gantsch willekeurige onderscheidingen, die zo haast verworpen worden als uitgedacht».

Te veel waarde moet men aan deze uitlatingen niet hechten: al zijn ze tekenen des tijds, de macht van deze traditie was nog te sterk. In hetzelfde deel van de *Werken* gaf Bernardus de Bosch de bovengenoemde *Taal- en Dichtkundige Aanmerkingen*, als orthodox leerling van Huydecoper, wiens gezag in geleerde kringen ongeschokt bleef. Evenals op ander gebied blijven nieuw en oud in deze periode in vrede samengaan.

74. *Invloed van nieuwe letterkundige stromingen op het taalgebruik.*

De alleenheerschappij van het Franse classicisme op letterkundig gebied werd in het laatste kwart van de 18de eeuw verbroken. Duitse en Engelse schrijvers werden ijverig gelezen en bewonderd. De geijkte «Parnas»-taal van het oudere geslacht kon de dichters niet meer voldoen: de gevoelsuiting vereiste eenvoudige en natuurlijke taal, los van conventionele wendingen en beeldspraak. Geestig werd de oude «dichterlijke taal» bespot door Hoffham,

(1) Deze voorgeschiedenis van het *Nederlandsch Woordenboek* is door M. de Vries in de *Inleiding* op het eerste deel (1882) uitvoerig behandeld.

(2) Zie over hem de voordracht van Dr. Breen, opgenomen in de *Handelingen van het vijfde Ned. Philologenkongres* (1916), blz. 168.

in zijn *Theorie der Nederduytsche Poëzy*, door Wolff en Deken, in hun *Willem Leevend*, waar nicht Apollonia en de schoolmeester Jochemus Zwanenschacht proeven geven van hun dichtkunst (1), door Kinker in zijn *Post van den Helicon*. De rijmloze verzen van Bellamy en zijn kring, de gevoelspoëzie van Feith, Van Alphen, Bilderdijk, vertonen vernieuwing in stijl en taal; de overgevoeligheid spiegelt zich af in nieuw woordgebruik, andere gevoelswaarde van de woorden en ongewone beeldspraak, die weldra weer in een nieuwe retoriek ontaardden bij de navolgers.

In het proza is de verjonging niet minder merkbaar. De vertrouwelijke brieven van Bellamy, van Betje Wolff, van Bilderdijk, hebben vaak de natuurlijke toon en de levendigheid van het gesproken woord. De afkeer van schrijftaal-stijfheid leidt ook tot een eenvoudiger taal in het betoog: levendig en natuurlijk is b.v. de stijl van Eli P. Luzac, in spectatoriale trant (2). Feith zegt in de voorrede van zijn *Brieven over verscheiden onderwerpen*, dat hij wil schrijven « in den algemeen beschaafden volkstoos », « zoo als men aan gemeenzame vrienden gewoon is te schrijven » of « zoo als men tot een vrouw van oordeel sprak ». Later is hij door het succes overtuigd « dat de gemeenzame volkstoos, ook in de beste werken, noodig is ». Bij nauwkeurige beschouwing zal de traditie wel sterker blijken dan de nieuwe leer, maar men dient niet te vergeten dat in deze pruijkentijd de conversatie-toon en -taal « deftiger » geweest zal zijn dan nu. Leest men echter sommige bladzijden uit Bellamy's *Poëtische Spectator*, dan treft het ons, hoe dicht die taal staat bij de tegenwoordige beschaafde omgangstaal.

Dit streven werd in de hand gewerkt door het opkomend realisme in de letterkunde. Voor het toneel geldt dat in geringe mate. Wel betoogt Pieter 't Hoen dat in het burgerlijk drama « elk persoon zyne denkbeelden met zodanige woorden en niet anders vertoont, als men in dergelijke omstandigheden kan en moet spreken », maar de opgeschroefd-pathetische toon van zijn eigen « burgerlijke » toneelstukken is daarmee in lijnrechte strijd.

De romankunst van Wolff en Deken staat midden in het leven van hun tijd. Zij beschikken over een zeldzame rijkdom van taal, nauwkeurig waargenomen en meestal voortreffelijk weergegeven.

Doordat de briefvorm gehandhaafd werd, slechts nu en dan doorbroken door de dialoog, ontbreken de traditionele vormen van de toenmalige briefstijl, en dus van de « schrijftaal », niet geheel. Men vindt genitieven (de dood mijns mans, de inhoud uws briefs),

(1) Derde deel, blz. 250.

(2) Zie het politiek vertoog, opgenomen in Van Vloten's *Bloemlezing uit prozaschrijvers der 18de eeuw*, blz. 298-323.

conjunctieven (dat zij valle), participia (niet kunnende besluiten), het voornaamwoord *gij*. Dit alles behoorde ook toen niet tot de omgangstaal, maar voortdurend blijft de onderstroom van levende taal voelbaar. De jonge meisjes, de *petit-mâitres* spreken de modetaal; de oudere dames uiten zich deftiger; Abraham Blankaart geneert zich niet voor typische Noord-Hollandse volkswwoorden en de « slang »-termen die hem eigen zijn (*gnokken* en *gnutteren*, *klungelen*, een *bobbekop*, een *grimbeek*, een *losse maling geven*, *Satans nijdig*, enz.); tante Martha en oom De Harde schrijven geheel zoals ze spreken. Allerlei taalkringen: van kooplieden, studenten, predikanten, oefenaars, vinden hun plaats in deze treffende schildering van de Nederlandse samenleving tegen het einde van de 18de eeuw.

75. *Verrijking van de woordvoorraad. Vreemde invloeden.*

In het geestelijk leven van Europa is de 18de eeuw buitengewoon belangrijk door de uitbreiding van de gezichtskring op allerlei gebied. Al gingen de Nederlanden niet meer aan de spits, er bestond belangstelling: er werd gelezen, vertaald en nagevolgd. Elke nieuwe wetenschap eist nieuwe termen, of herstempeling van de oude. Wanneer men zich de gedachten van Locke, van Voltaire en Rousseau eigen wilde maken, wanneer later Kinker en Van Hemert de wijsbegeerte van Kant beoefenen en propageren, dan moest de taal aan de nieuwe behoeften aangepast worden. Dat geldt ook voor natuurwetenschappen, voor de opvoedkunde, de *aesthetica*, op voorgang van de Engelsen en Duitsers hier te lande ijverig beoefend. Ook de politieke taal in patriottenkringen behoefde nieuwe woorden en uitdrukkingen, die door Fokke Simons in zijn *Apollo* Sergeant geparodieerd werden (vgl. § 81).

Waar de eigen taal niet toereikend was, greep men, overnemend of vertalend, naar de uitheemse termen (1). Vandaar naast de voortdurende Franse invloed, in de tweede helft van de eeuw een sterke invloed van het Duits en, in mindere mate, van het Engels. Overmaat van Duitse lektuur, haastige of slordige vertaling uit het Duits leidden dan tot zonderlinge of overbodige germanismen (2). Schrijvers als Van Alphen en Feith zijn daar niet onschuldig aan (b.v. *veldscheer*, *soorten van versaarten*, *het geeft* = es gibt, de *hagel rasselt*, de *Middeleeuw*, *schriften*). De dichter Kleyn gebruikt b.v. *hervoord*, de historicus A. Kluit: *opklaring*, Staring: *slaap-*

(1) Vgl. mijn bijdrage over *Nedersaksische en Hoogduitse invloeden op de Nederlandse woordvoorraad*, blz. 18 vlg. en uitvoeriger de bovengenoemde verhandeling van 1946.

(2) Een vertaling van *Der Patriot* (1732), door Van Effen gelezen, valt nog te onderzoeken (*N. Taalgids* XXII, 245).

gemak, De Perponcher : *zwermerij*. Zulke, sedert verdwenen, germanismen treffen ons als on-Nederlands. Daarnaast staan ontleningen aan het Duits, die ingeburgerd en dus moeilijk herkenbaar zijn (vgl. § 80). Eigenaardig is, dat ook van het Duitse purisme, door J. H. Campe gepropageerd, hier te lande invloed merkbaar is (1). Door Duitse bemiddeling kregen wij woorden als *leergang*, *vlugschrift*, *hulpbron*, *tijdruimte*, *voorlopig*, *zelfzucht*, *zelfgenoegzaam*, *bijval*, *tijdschrift*, *aanleg*, enz.

Ontleningen aan het Engels zijn minder talrijk. Op sociale invloed wijzen woorden als *koffiehuis* en *nieuwspapieren*; letterkundige invloed blijkt uit de overneming van *ballade*, *bard*, *humor*, *humorist*, e. d.

76. Zuid-Nederlandse taaltoestanden.

De 18de eeuw was voor Vlaanderen een tijd van diep verval en vernedering. Het verband met de kultuur van het Noorden was aanvankelijk vrijwel verbroken. De overheid en de leidende standen, die zich bij voorkeur van het Frans bedienden, waren onverschillig voor de taal van de overgrote meerderheid der bevolking, die in achterlijke omstandigheden leefde. Het onderwijs op de dorpen werd verwaarloosd : alleen de notabelen konden lezen en schrijven. Eerst na 1748, onder Oostenrijks bewind, begint de welvaart zich te herstellen en wordt het volksonderwijs weer ter hand genomen.

Dat de traditie van een algemeen Nederlands, boven de zeer uiteenlopende dialecten, zich gehandhaafd heeft, is te danken aan de geestelijkheid, die zich uiteraard tegenover de parochianen in woord en geschrift moest bedienen van de moedertaal, en aan de rederijkerskamers, die met onverflauwde ijver, vooral in de tweede helft van de eeuw, hun toneelwerkzaamheid beoefenden, tot in de kleinste dorpen.

In het Oostenrijkse tijdperk verschenen er weer taalboekjes voor het onderwijs, vooral te Antwerpen, maar ook te Leuven, Gent en Brugge, als bewijs dat aan de moedertaal zorg besteed werd. Ook bij de Antwerpse Jezuiten gold in de 18de eeuw in hun College het Vlaams als de onderwijstaal (2). Aanpassing aan het Noord-Neder-

(1) *Duitse invloed op Nederlandse purisme omstreeks 1800* (*Nieuwe Taalgids* XXI, blz. 35 vlg.). Een medestander van Campe was J. Lublink de Jonge, blijkens zijn *Proeve over het verrijken der Nederduitsche taal* (1796), herdrukt in 1851 door A. de Jager (*Archief v. Ned. Taalk.* III).

(2) L. Brounts : *Welke was de lingua vernacula in de Colleges der Jezuiten van het Vlaamsche land in de XVII^e eeuw?* (*Album Is. Teirlinck* 1931, blz. 227, vlg.).

lands woordgebruik valt ook op te merken in het Ned.-Latijnse woordenboek van Pater Franciscus Pomey (1). Het belangrijkste is de *Nieuwe Nederduytsche Spraekkonst* (1761) van Jan des Roches (1740-1787) (2), een geboren Hagenaar, die zich te Antwerpen als ondermeester gevestigd had en zich ontwikkelde tot de geleerde sekretaris van de Brusselse Academie, raadgever in onderwijszaken van het Oostenrijkse staatsbestuur, dat tegenover het Nederlands niet onwelwillend stond, al bleef de regeringstaal het Frans. Aan de invloedrijke positie van Jan des Roches ontleende zijn herhaaldelijk herdrukte *Spraekkonst*, gevolgd door een Nederduyts-Frans woordenboek, een biezonder, lang nawerkend gezag. In de *Voor-rede* pleit hij voor de eigen taal, die bestudeerd dient te worden als grondslag voor alle taalstudie. Kenschetsend is ook de lof van Pater Verheyen, die in zijn *Goed-keuring*, achterin het bescheiden boekje, de auteur prijst om zijn zorg voor « onze tael, die van veele tot nog toe geagt is als eene taele zonder regel », want « onze tael, die van haer zelve woord-ryk is en volzinnig, zal aen geen andere taele moeten wyken om, wat het ook zy, kragtelyk uyt te drukken en klaerlyk te doen verstaan ».

Uit verschillende eigenaardigheden blijkt dat Des Roches de schrijftaalspraakunst van zijn vroegere landgenoten in het Noorden kent en eerbiedigt, o. a. de onderscheiding van zes naamvallen met hun puristische namen, de kunstmatige buiging van substantieven en adjektieven (*vaders*, naast *vaderen*, *dwaeling* naast *dwaelinghe*, *ope* naast *open*), de spellingverschillen van homoniemen (*licht* en *ligt*), maar als praktisch onderwijsman beseft hij, dat hij vergeefs zou verbieden wat in Antwerpen sinds lang als beschaafd spraakgebruik gold. Hij onderscheidt tweeërlei *ee-* en *oo-*klanken door de spelling *ee* en *éé*, *oo* en *óó*, met gebruikmaking van accenten, die later ten onrechte als speciaal-Brabants beschouwd werden, maar die hij van Hollandse voorgangers kon overnemen. Hij handhaaft, in aansluiting bij het Brabants spraakgebruik, drieërlei geslacht, zonder vormverschil tussen nominatief en accusatief: « Het masculinum kent men aen het woórdeken *den*, het Foemininum aen het woórdeken *de* ». Voor de 18de-eeuwse geleerden was

(1) Zie over dit *Novum Dictionarium-Belgico-Latinum*, waarvan reeds een druk van 1755 bekend is, mijn artikel: *Iets over oude woordenboeken* (*Nieuwe Taalgids* XXVIII, blz. 271).

(2) Daaraan was reeds voorafgegaan: *Fondamenten ofte Grond-regels der Nederduytsche Spel-konst*, door P. B. (Antwerpen 1757). Vgl. ook J. B. Bouvaert: *Historie, Regels etc. wegens de Nederduytsche Rým-Konst* (Antw. 1773). Tegen het einde van de achttiende eeuw zijn nog twee spraakkunsten samengesteld: een gedrukte *Vlaemsche Sprackkonst* (Zie *De N. Taalg.* XXXVI, 269 en XXXXII, 133) en een in handschrift bewaarde, getiteld *Het snoeymes der Vlaemsche tale* (zie *De N. Taalg.* XXXVIII).

dit een taalkundige ketterij; inderdaad benaderde hij daarmee dichter het levende gebruik dan met de klassieke regeling van de Noordelijke « schrijftaal ». Dat hij een beschaafde omgangstaal beoogde, blijkt uit zijn nadrukkelijke waarschuwing tegen het weglaten van de *h*, « den struykelsteen waer over zoo veële ten spot van andere vallen ». De Nederlandse woordvoorraad van zijn *Nieuw Nederduytsch en Fransch Woordenboek* (1782) sluit zich in hoofdzaak bij het Noord-Nederlands taalgebruik aan.

In de tweede helft van de eeuw ontstaat een opmerkelijke opleving van het Vlaamse bewustzijn. Een symptoom daarvan is het merkwaardige rapport, in handschrift bewaard, dat de inspekteur G. F. Verhoeven in 1780 uitbracht aan de regering van Maria Theresia, en dat zich onderscheidt door zulk een helder inzicht in de Vlaamse behoeften en rechten op eigen taalgebruik (1). Er ontstaat ook een duidelijke kulturele toenadering tot het Noorden, doordat de Nederlandse letterkunde, in het bijzonder uit de klassieke tijd, bestudeerd en bewonderd wordt: een dichter als De Borchgrave, die betrekkingen met het Noorden aanknoopt, staat ook in zijn taal sterk onder Hollandse invloed.

Een vurig pleidooi voor de rechten van het Vlaams leverde de bekende advocaat Verlooy in zijn verhandeling *Op d'Onacht der Moederlyke Tael in de Nederlanden* (1788) (2). Hij betoogt dat het Vlaams in de taal van de meerderheid der bevolking, veracht en verdrukt wordt, vooral vanuit het regeringscentrum, het verfranste Brussel. Deze verachting van de volkstaal is noodlottig voor de beschaving en belet een opleving van de nationale geest. De regering moet dus, in de streken waar het Nederlands de volkstaal is, door middel van het lager onderwijs naar taaleenheid streven. Op de hogere standen moet invloed uitgeoefend worden door een geleerd genootschap, door wetenschappelijke werken in de volkstaal, door een Nederlands toneel. Terecht ziet men in dit scherpzinnige manifest het begin van de Vlaamse beweging.

Gelijktijdig maakte te Gent de schoolmeester Jacob Artheunis in de kring der rederijkers van de Fontaine te Gent propaganda voor Hollandse schrijftaal. Tijdens de Brabantse revolutie (1789-90) wordt in volksliedjes en pamfletten bij voorkeur de volkstaal gebruikt, maar weldra komt de Franse inval, gevolgd door een twintigjarige inlijving, de Franse invloed van boven af versterken.

(1) Besproken door A. Jacob: *De Vlaamse gedachte en het eenheidstreven aan het slot van de Oostenrijksche tijd (Vlaamsche Arbeid, 1929, afl. 2)*.

(2) *Verlooy en d'onacht der moederlyke tael (een paraphrase)* door A. Jacob (*Album-Vercoullie*, eerste deel, 1927), bl. 155-161. Van die tekst verscheen een nieuwe uitgave met inleiding van Rob. van Roosbroeck (Antwerpen — De Sikkel — 1938).

HOOFDSTUK VI

DE BATAAFSE REPUBLIEK; DE INLIJVING; DE EERSTE JAREN VAN HET KONINKRIJK (1795-± 1835)

77. *Streven naar taaleenheid. Regeling van een officiële spelling en spraakkunst.*

De samensmelting van de zeven gewesten tot de ene en ondeelbare Bataafse republiek gaf de eerste stoot tot een strenger taaleenheid, die in de 18de eeuw al voorbereid was door de geestelijke hegemonie van Holland en het gezag van een uniforme « schrijftaal ». De Geldersman Staring erkent, in een brief van Mei 1800 : « Het Hollandsch is ons Parijisch Dialect, het Dialect van de Schrijvers, die door de geheele Republiek willen gelezen en verstaan worden » (1). Dit sluit niet in, dat er ook reeds een algemeen beschaafde omgangstaal bestond. Ongetwijfeld was, bij het heersende provincialisme, de taal van ontwikkelden in verschillende gewesten nog sterk dialektisch gekleurd. Toen de burgerrepresentanten in 1796 samenkwamen, vonden de Hollanders hun taal nog volstrekt niet « beschaafd » (2). Een eerste stap is evenwel, dat men het bestaan van een norm erkent en waardeert. Kinker beweert in 1810, dat de beschaafden een taal spreken die betrekkelijk weinig verschilt : « het fatsoenlijke gedeelte der Natie heeft uitspraak gedaan » (3). Waarschijnlijk is dit wat te optimistisch : de aanpassing aan de norm door sprekers uit een dialektmilieu is een langzaam proces, bevorderd door intensiever verkeer, publiek leven, maar vooral door verbeterd onderwijs. Daarvoor maakte zich het nieuwe Staatsbestuur en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in deze periode verdienstelijk. In de *Nederduitsche Spraakkunst*, door deze Maatschappij uitgegeven (4), wordt als een voornamelijk taak genoemd « de zorg voor een juiste en regelmatige kennis onzer zoo schoone moedertaal ».

Ook in het toongevende Holland is waarschijnlijk wat nu « beschaafde » omgangstaal heet, tot veel kleiner kring beperkt gebleven. Klanken, vormen, woorden en uitdrukkingen die nu als dialektisch of « plat » gelden, waren in de Hollandse steden, vooral onder de kleine burgerij, gangbaar. *Bilderdijk* schrijft b. v. *peperneuten*,

(1) Brief n^o 177 in de uitgave van Opstelten.

(2) Vgl. J. W. Muller's *Afscheidsrede*, blz. 2-3.

(3) Aangehaald in *Taal en Letteren* XV, blz. 53.

(4) Ik raadpleegde een derde druk, van 1829.

Jer. de Vries : *tegenswoordig, slavenhaalter*; Fokke Simons : *hong, gong* in plaats van *hing, ging*.

De geschreven teksten uit deze periode, zowel romans als toneelstukken, missen de belangrijke documentaire waarde, die wij aan het realisme van Wolff en Deken toekenden (1).

Opzettelijk-familiaar, maar waarschijnlijk gechargeerd, is het burleske proza van Fokke Simons, leerzaam voor de omgangstaal in deze periode. Deze schrijver geeft in zijn *Ironisch Comisch Woordenboek* (X, 279-281), een beschouwing over de taal van zijn tijd, waarbij hij onderscheidt : de beschaafde taal (d. w. z. de deftige), de staatstaal (d. w. z. de stadhuistaal), de straattaal (d. i. plat Amsterdams) en de gemengde of burgertaal. De drie eerste typeert hij door een staaltje; van de laatste zegt hij alleen dat die een mengsel is van de drie, en « meestal in den dagelijkschen omgang gebezigd ».

De zorg van het Staatsbestuur bepaalde zich voorlopig tot de bevordering van eenheid in de schrijftaal. De eerste daad was de instelling van een leerstoel voor de Vaderlandse taal en Welsprekendheid te Leiden, in 1797. De keuze viel op de predikant Matthijs Siegenbeek, die door de zachtmoedigheid en gematigdheid van zijn karakter, zijn chauvinistisch gekleurde vaderlandsliefde, zijn voorliefde voor classicistische « welsprekendheid », alle eigenschappen bezat om zich in de overgangstijd van de 18de naar de 19de eeuw populair te maken (2).

De tijd werd nu rijp geacht om van overheidswege spelling en taal op vaste voet te regelen, en bij het onderwijs voor te schrijven. Aanvankelijk nam de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het initiatief, maar toen de drie Taal- en Dichtkundige Genootschappen van Leiden, Rotterdam en Amsterdam samengesmolten waren tot de Bataafsche Maatschappij, bood dit lichaam zijn diensten aan Van der Palm, die reeds te voren belangstelling voor dit vraagstuk getoond had. Een commissie, die in Oktober 1801 ten huize van Van der Palm vergaderde, besloot dat aan Siegenbeek opgedragen zou worden een spellingregeling te ontwerpen, en aan de Rotterdamse predikant Weiland, een spraakkunst samen te stellen. In 1804 werden de ontwerpen achtereenvolgens goedgekeurd door de Bataafsche Maatschappij, de Maatschappij van Nederlandsche

(1) In de *Nuts-almanak* van 1802 kan men b. v. een schets lezen, waar de schrijver eenvoudige kleine burgers natuurlijk « plat » laat praten, maar aan de hogere standen legt hij boekstaal in den mond!

(2) Een *Levensbericht* van Matthijs Siegenbeek schreef S. Muller (*Levensber. v. d. Maatsch. der Ned. Letterk.* 1855, blz. 83-123, met een uitvoerige lijst van uitgegeven geschriften (blz. 124-135). Vgl. *De taalbeschouwing van Siegenbeek-Weiland en van Bilderdijk* (*Nieuwe Taalgids* XXV).

Letterkunde en het Staatsbewind, dat de nieuwe spelling officieel invoerde.

De beginselen waarvan Siegenbeek uitging, vindt men voornamelijk in zijn uitvoerige *Verhandeling over de spelling der Nederduitsche taal ter bevordering van eenparigheid in dezelve* (1804) (1). Daarin treft ons een eigenaardige tweeslachtigheid: in wezen blijft hij een 18de-eeuwer, opgevoed in de verlichtingsfeer, classicistisch in zijn letterkundige smaak, in zijn geloof aan de oppermacht van een gereglementeerde « schrijftaal », zoals dat onder Dichtgenootschappers gekweekt werd. Maar daarnaast heeft hij zich niet kunnen onttrekken aan de invloed van nieuwere denkbeelden, die in de Duitse taalwetenschap al burgerrecht verkregen hadden. Hij beroept zich op « Duitschlands grooten taalmeester Adelung », en verkondigt theorieën, die een ingrijpende spellinghervorming zouden rechtvaardigen. Zijn praktijk beperkt zich tot « een voorzigtige toepassing der gelegde grondbeginselen ». Het was hem niet te doen om een nieuwe spelling te maken of de bestaande volgens een vast beginsel te verbeteren, maar om uit het uiteenlopende gebruik een beslissende keuze te doen. Het veiligst was, zich bij een gezaghebbende voorganger aan te sluiten, nl. bij de Leidse hoogleraar Adriaan Kluit, wiens vertoog van 1777 een bruikbare grondslag bood, en de instemming van de Leidse Maatschappij waarborgde. In de voornaamste geschilpunten, vooral ten opzichte van de klinkerspelling, koos hij dus de partij van Kluit: in gesloten lettergrepen steeds *aa* (niet *ae*), in open lettergrepen geen konsekwente verdubbeling, maar steeds het enkele teken: *a*, *u*; afwisselend *e* en *ee*, *o* en *oo*. Dit laatste werd, op voorgang van Lambert ten Kate en Kluit, gemotiveerd door de verschillende klank bij Zeeuwen en Maaslanders. Behalve bij « goede auteurs » ging Siegenbeek dus in het Zeeuws en het Rotterdams na, of een woord met *e* of met *ee* gespeld diende te worden. Geen wonder dat dit zwakke punt reeds spoedig bestrijders vond, maar gesteund door het staatsgezag en de grote meerderheid van de taalgeleerden, vond Siegenbeek's spelling weldra vrij algemeen ingang. De voornaamste en hardnekkigste tegenstander was de dichter *Bilderdijk*, maar ook anderen b. v. M. Roelntswaart en Johan Meerman, opperden bezwaren (2).

Eveneens werd de spraakkunst van Petrus Weiland, die reeds in 1805 gereed kwam, met ingenomenheid begroet. « Vier onzer

(1) In deze *Verhandeling* vindt men ook de voorgeschiedenis van de spelingsregeling.

(2) Zie daarover het bovengenoemde *Nieuwe Taalgids*-artikel, blz. 27.

beroemdste Hoogleraren » : M. Tydeman, A. Kluit, M. Siegenbeek, J. H. van der Palm, hechtten er — blijkens de voorrede — hun zegel aan. De uitgave had plaats « in naam en op last van het Staatsbestuur ». De geest van het werk is nog geheel 18de-eeuws : de oude naamvalsleer wordt gehandhaafd, al is het aantal naamvallen van zes tot vier beperkt; de kunstmatige onderscheidingen van de oude spraakkunst worden slechts ten dele verloochend.

78. *De taalbeschouwing en de taalpraktijk onder Siegenbeek's invloed. Verzet van Bilderdijk en Kinker.*

De taalbeschouwing van Siegenbeek en Weiland, die uitging van de geschreven taal, van « letters », die ook uitgesproken konden worden, leidde bij velen, vooral onderwijzers en predikanten, tot het wanbegrip dat de boekentaal — in 18de-eeuwse stijfheid — de enige « behoorlijke » taal was, en dat de voorgeschreven Siegenbeekse spelling tegelijk de norm voor het beschaafde spreken vaststelde. Daardoor ontstond een spellinguitspraak, zodat men b. v. in *mensch* de *ch* liet horen, in *jongeling* tweemaal een *n* gevolgd door een *g*; in de tweede lettergreep van *bezige* een *ie*; in het suffix *lijk* een *ij*-klank. Siegenbeek zelf heeft het nodig geacht daartegen met nadruk op te komen, in zijn *Waarschuwing tegen eenige in zwang gebragte verbastingen van de uitspraak onzer moedertaal* (Leiden, 1836). Tevoren was hij daarover herhaaldelijk lastig gevallen door zijn heftige tegenstander Bilderdijk, die in zijn *Spraakleer* schreef : « De regel der spelling is één : Spel gelijk gij spreekt, en het was voor eene beneden het beestelijke afgezonken domheid bewaard, dat om te keeren en de spelling tot regel der uitspraak te nemen ».

Uit persoonlijke antipathie maakte Bilderdijk Siegenbeek tot zondebok, toen hij zijn beter taalbegrip verdedigde tegenover de voorliefde van zijn tijdgenoten voor de traditionele « schrijftaal ». Voor hem was de taal, als gemoedsuitdrukking, allereerst klank in ritme. Ondanks zijn fantastische etymologische bespiegelingen, waarmee de latere taalwetenschap de spot gedreven heeft (1), was hij door menige originele opmerking over taal en spraakkunst zijn tijd ver vooruit. De prioriteit van de klank stond voor hem vast. Hij begreep dat onze spraakkunst niet op Latijnse leest ge-

(1) Vgl. R. A. Kollwijn : *Bilderdijk*, deel II, blz. 217 vlg., het weinig vleiende oordeel van Jan te Winkel : *Bilderdijk als taalgeleerde* (*Bilderdijk-Gedenkboek*, 1906, blz. 109 vlg.) en van A. Kluyver : *Bilderdijk en de taalwetenschap* (*Onze Eeuw*, 1906). De grillige etymologieën vindt men voornamelijk in de *Verhandeling over de geslachten* (1805) en in de *Geslachtslijst* (1822).

schoeid moest worden, en durfde b. v. het 18de-eeuwse stokpaardje bestrijden dat *als* na een comparatief onjuist zou zijn. Toch werd zijn *Nederlandsche Spraakleer* (1826) (1) op allerlei punten terecht weerlegd door de scherpzinnige wijsgeer Johannes Kinker (2).

Deze toonde zijn voortreffelijk muzikaal taal-gehoor in zijn studie over metriek, en ging door het vooropstellen van het levende woord, in tegen de geest van zijn tijd. Modern klinkt zijn stelling: «Hoe minder het gemeenzaam spraakgebruik zich van dat der Prozaschrijvers en Dichters verwijderd ziet, des te regelmatigiger ontwikkelt zich het eerste; maar ook des te natuurlijker en ongedwongener vormt er zich de schrijfstijl naar». Uit de prozastijl, uit de interpunctie van auteurs als Bilderdijk en Kinker, blijkt dat het juiste gevoel voor klank en ritme bij hen niet alleen in theorie bestond. Hoe ongemotiveerd Bilderdijk's voortdurend afgeven op de spelling van Siegenbeek was, blijkt het best uit de onbeduidende verbeteringen die hij in eigen praktijk daarin meende te moeten aanbrengen, b. v. *maaien* voor *maaijen*, *macht* voor *magt*, *lachen* voor *lagchen*, *samen* voor *zamen*, de uitgang *-eeren* voor *-eren* en de *y* in plaats van *ij* aan het einde van een woord. Ze zijn alleen in zoverre van belang, dat ze later grotendeels in de spelling van De Vries en Te Winkel overgenomen werden.

Tegen de verouderde taalbeschouwing van Siegenbeek verzette zich ook Tielman Olivier Schilperoort, in zijn *Proeve van nieuwe Taalkunde op de Nederduitsche Spraakkunst toegepast* (1806) en *Kort begrip van het zamenstel onzer taal* (1827), boeken waarvan de tijdgenoten weinig notitie namen (3).

79. De toongevende letterkundige taal.

Onder de dichters die op de taal van hun tijdgenoten en navolgers grote invloed gehad hebben, moet in de eerste plaats Bilderdijk genoemd worden. Gedurende meer dan een halve eeuw is hij niet alleen als taalkenner, maar ook als taalschepper en taalvirtuoos gevierd, bewonderd en nagevolgd. Bilderdijk, die de waanpoëten van de 18de eeuw minachtte, heeft inderdaad hun dichterlijke taal, teruggaande op de leterkundige erfenis van de 17de eeuw, voor een goed deel aanvaard, maar met grote virtuositeit, vrijmachtig

(1) De *Voorlezingen over de Hollandsche taal*, van 1811-1812, zijn eerst in 1875 door A. de Jager uitgegeven. Ook de *Taal- en Dichtkundige Verscheidenheden*, in 8 delen (1820-25), bevatten veel merkwaardigs.

(2) Gepubliceerd in de *Recensent ook der Recensenten*, en daarna als omvangrijk boekdeel uitgegeven (1829). Vgl. mijn bijdrage *Kinker als taalkundige naast en tegenover Bilderdijk* in het *Album-Verdeyen* (1943).

(3) Zie daarover: *Een vergeten grammaticus uit de tijd van Siegenbeek en Weiland* (*Nieuwe Taalgids* XXVIII, blz. 17 vlg.).

gehanteerd en verrijkt. Terecht heeft A. de Jager daar een afzonderlijke studie aan gewijd, in zijn *Proeve over den invloed van Bilderdijk's Dichtwerken op onze taal*, ten aanzien van het vormen van nieuwe en het terugroepen van oude woorden en spreekwijzen » (1847) (1), terwijl de dichter Mr. A. Bogaers een aanvulling gaf in zijn *Woordenboek op de Dichtwerken* (1878), met een bijlage over taalgebruik en grammatica (2).

Door zijn studie van Middelnederlands en 17de-eeuws leerde hij verouderde woorden kennen, die hij als archaïsmen in zijn verzen te pas bracht, b. v. *bagge*, *diefte*, *brand* (zwaard), *dan* (hol), *mompen*, *pramen*. Hij nam ook zonder bezwaar woorden uit andere talen over, waar hij die nodig meende te hebben, want « 't is des dichters recht, Graecismen, Hebraïsmen, Gallicismen en alle *ismen* der wereld te gebruiken, mits hij het versta, en zijn taal er niet mee besmet, maar versierd worde ». Men vindt bij hem dus germanismen als *binze*, *frak*, *gepak*, *geschied*, *heerd*, *zich aanlenen*, *begeesteren*, *bekletteren*, *belastigen*, enz., en b. v. het Engelse woord *brink* (rand).

Voornamelijk verrijkt hij zijn taal door analogie-vormingen : tal van nieuwe woorden op *ing* en *ling*, op *ig* en *om*, met de prae-fixen *af*, *aan* en *ge*, frequentatieven op *elen*, *eren*, samenstellingen als *lieflachen*, *lodderlachen*, *smeeksnikken*. Ten slotte ook willekeurige, vaak klanknabootsende woorden, als *greeuwen*, *knorzen*, *knerven*, *worken*, of nieuwe verbale substantieven : *ril* (rilling), *aanbreek*, *begeer*, *behoed*, te *fladder scheuren*.

Niet al deze vondsten zijn in de taal van zijn navolgers overgegaan, maar zijn voorbeeld bleef lang gezaghebbend.

Daarnaast heeft stellig ook Tollens, aanvankelijk onder de invloed van de retoriek, maar later naar een keurige eenvoud strevend, op een wijd verbreide school invloed gehad.

In het letterkundige proza van deze periode bleef de klassieke stijl als model gelden. Van der Palm, de gevierde schrijver, stelde zijn *Gedenkschrift* op in de stijl van Sallustius en pleitte, als reactie tegen overdrijving en opwinding, voor eenvoud en natuurlijkheid (3). Niet minder typisch voor de tijd is de « *overdeftige schrijftant* » van Siegenbeek, die beantwoordde aan de eis van eenvoud, klaarheid en plechtigheid, met wering van het alledaagse en buitenissige.

(1) Een Nalezing gaf Bisschop in het *Nieuw Archief voor Ned. Taalk.* I, blz. 71 vlg.

(2) Een lijst van door Bilderdijk besproken woorden — mogelijk van belang voor zijn eigen archaïsmen — stelde A. de Jager samen (1839).

(3) Zie Van Vloten : *Dicht en onduidelijkheid der 19de eeuw*, blz. 36 (vgl. blz. 24 en 27). Daartegenover staan echter andere stukken, die sterk retorisch van stijl zijn : o. a. in dezelfde bundel, blz. 47.

Het eentonige, vervelend voortkabbelend ritme van zijn zinnen heeft Jacob Geel geestig geparodieerd in zijn proeve van « gemoedelijke » stijl. Ook de pedent-retorische stijl, die hij bij zijn « Karakterverdeling » van de stijl belachelijk maakte, treft men nog aan, als naklank van de opwindung uit de overgevoelige tijd, o. a. bij Bellamy's vriend W. A. Ockerse (1) en in sommige passages van Van der Palm (2).

Voor de taalontwikkeling dient men ook te letten op het feit dat deze periode de gouden tijd was van de kanselwelsprekendheid. Van der Palm, Borger, Siegenbeek, Clarisse, Broes vierden op dit gebied hun triomfen. De nog steeds beoefende Latijnse welsprekendheid was aan de universiteiten in ere; invloed van de Latijnse oratorische stijl, vooral van Cicero, is onmiskenbaar (3). De « uiterlijke welsprekendheid » werd ijverig beoefend (4). Siegenbeek, te Leiden, Lulofs, te Groningen (5), sedert 1815, Simons, te Utrecht, gaven daarbij leiding. De geleerde « verhandelaars », die alom optraden, zowel als de dilettantische rederijkers, konden de lessen in praktijk brengen. Uit de *Proeven van Nederduitse Welsprekendheid*, die Siegenbeek uitgaf (1807-1809), kan men zien welke auteurs de oefenstof leverden : Coornhert, Hooft, Brandt, Simon Stijl en de predikant Allard Hulshoff. De aard van Lulof's lessen kan men leren kennen uit zijn handboek over *De Declamatie*, dat hij in 1848 liet drukken.

Een voordeel van deze aandacht voor de « hoorbare voordracht » was, dat men de taal inderdaad hóorde, dat men taalmelodie en ritme beluisterde, dat men aan de gevaren van een « papieren » stijl minder blootstond, en de nadelen van een dode « schrijftaal » begon te beseffen. Het was weer Kinker, die in dit opzicht juiste wenken gaf : « Uit de gemeenzame taal van den dag, de eigenlijk gezegde gesproken taal, moet de geschreven taal gepolijst, gekuischt, en op deze wijze gemanierd, werd tot het sprekende volk gebracht

(1) Zie aldaar, blz. 47, als typisch staaltje : *De vrijheid van drukpers*.

(2) Zie aldaar, blz. 77, een passage die aan Geel's « verwaande stijl » doet denken.

(3) Van der Palm prijst het « onnavolgbaar kunstvermogen van Cicero ». Hij volgt zelf Sallustinus. (Van Vloten t. a. p. blz. 72; Vgl. voor Ciceroniaanse navolging, blz. 478.)

(4) Vgl. Jan Kops over deze welsprekendheid (Van Vloten, t. a. p. blz. 136-137) : « taal van 't gemeene leven in beschaafde kring ».

(5) Zie B. H. Lulofs : *Akademische voorlezing over de Ned. redkunst* (2^e druk 1859) en *De declamatie of de kunst van declameren of reciteren* (1845) In een bijlage spreekt hij over het reciteren van Borger's Rijntje ! Hoe Bellamy zijn verzen op retorische wijze reciteerde, deelt Van der Palm ons mede (Van Vloten, t. a. p. blz. 25).

en algemeen gemaakt worden, om van daar weder dezelfde bewerking te ondergaan. Zonder deze wederkeerigheid zou men gevaar kunnen loopen, van bij hetzelfde volk twee talen in omloop te brengen, waarvan de eene de geschreven of geleerde, de andere de gemeene taal zou kunnen genoemd worden; en dit kan niet anders dan nadeelig voor beide zijn » (1). Hoewel auteurs als Bilderdijk, Kinker, Geel, Halbertsma (2) e. a. voortreffelijk levend proza schreven, werden de lessen van Kinker en Geel toch eigenlijk eerst door een jongere generatie ter harte genomen (3).

De « deftigheid » openbaart zich bij de meeste schrijvers, vooral de theologen, in hun voorkeur voor oude woordvormingen en buiging : substantieven op *e* als *spijze*, *bane*, *hutte*, *tente*, overvloed van genitieven en datieven, b. v. in een preek van de gevierde redenaar Borger : « zonen en dochteren des voorspoeds en der grootheid », « de vierschaar eenes Regters », « het zweet des braven landmans ». Zonderling klinkt ons b. v. deze datief : « Zoo zingen de zaligen Gode en den Lamme ».

80. *Vreemde invloeden.*

Oppervlakkig oordelend, zou men menen dat in de tijd van de Franse overheersing de taal van het Napoleontische rijk, die sinds lang onder de hogere standen in ere was, dieper doorgedrongen zou zijn, en duidelijke sporen nagelaten zou hebben. Het tegendeel schijnt het geval geweest te zijn : de dwang van een opgedrongen taal kweekte verzet en versterkte het nationaal gevoel (4). Na de vrijwording gaat het verzet van taalzuiveraars allereerst tegen het Frans. De dichter Staring trok te velde tegen de verfransing in zijn *Proeven over onze Fransche taalbastardij* (Zutphen, 1816) (5). Daarop volgde o. a. een geschrift van de Groningse hoogleraar B. H. Lulofs : *Vlugtige woorden over Nederlandsche Taalzuivering en Taalverrijking* (1826), die het Nederlands prijst boven het Frans, dat slechts « bloote klanken » heeft, terwijl onze taal « het denk-

(1) Van Vloten : *Dicht en Ondicht der 19de eeuw*, blz. 172-173; vgl. blz. 50; *Beoord. v. Bilderdijk's Spraakkunst*, blz. IX.

(2) Vgl. Halbertsma's afkeer van de stijfheid en deftigheid van boekentaal (Van Vloten t. a. p. blz. 446) en de nuttige lessen van Kinker (aldaar blz. 150, 172-173).

(3) Vergelijk ook de brieven van Bilderdijk en Staring, die in natuurlijke toon geschreven zijn.

(4) Vgl. Salverda de Grave : *Franse woorden uit de 18de en de 19de eeuw* (*De Nieuwe Taalgids* XXIX en XXX).

(5) Van minder belang en sterk dilettantisch zijn de *Brieven van S. aan den heer Z. over het menigvuldig gebruik van Fransche woorden in de Nederduitsche taal* (Amsterdam, 1829).

beeld voor het verstand meer of min afschildert ». Hij beseft de macht van het Gebruik, een « ware dwingeland », en verwacht voornamelijk steun van 's Lands bestuur, dat zijn gezag in de weegschaal kan leggen, vooral wanneer de Nieuwe Wetboeken tot stand zullen komen, die de rechtstaal kunnen helpen zuiveren. Een ander, onbeduidend-dilettantisch geschrift, maar eveneens een teken des tijds, is de anonyme *Proeve tegen de verbastering der Nederlandsche taal* (Zutphen, 1829). Ook deze schrijver doet een beroep op de steun van de Regering. Hij betoogt dat men vreemde woorden hun eigen spelling moet laten behouden, en er geen Nederlandse suffixen aan toe moet voegen. Dan kunnen ze beter als vreemdelingen herkend en geweerd worden.

Intussen begon de Duitse invloed, voornamelijk op het gebied van sommige wetenschappen, zich sterk te doen gevoelen. Voor de taal van de Protestantse theologen is dat aangetoond in een proefschrift van J. Leest (Groningen 1929). Tal van voorbeelden haalt hij aan uit de toenmalige tijdschriften, uit de werken van Paulus van Hemert, Van der Palm, Borger e. a. Daaronder zijn woorden die ook nu als on-Nederlands gevoeld worden (b. v. *daadzaak*, *aanwandelen*, *bij treden*), maar een veel groter aantal, die sinds lang burgerrecht verkregen hebben en waarvan de Duitse oorsprong alleen door historisch onderzoek kan blijken (b. v. *bijdrage*, *oogpunt*, *ontwikkeling*, *bewonderen*).

Steeds meer wordt de strijd van de puristen van het Zuidelijk naar het Oostelijk front verplaatst. De zuivering, opgedragen aan het *Koninklijk Instituut*, leidde reeds in 1809 tot een *Verlag betrekkelijk de Bastaard-woorden*, door Bilderdijk opgesteld, om de « verwoestende verbastering » door de « in onzen leeftijd opgekomen overstroming met Hoogduitsche geschriften » tegen te gaan. Van Kampen waarschuwde in 1822 tegen de « menigte germanismen », terwijl Siegenbeek in 1847 kwam tot de samenvattende *Lijst van woorden en uitdrukkingen met het Nederlandsch taaleigen strijdende*, een bonte, onkritische verzameling (1).

81. *Ontwikkeling van de woordvoorraad. Lexicografie.*

De ingrijpende politieke en sociale veranderingen die het gevolg waren van de Franse revolutie, spiegelen zich af in de taal. Nieuwe zaken en begrippen vereisen nieuwe woorden, die óf overgenomen, overnemend vertaald, óf nieuw gevormd worden. Men sprak van

(1) Zie daarover: *Duitse invloed op het Nederlands*, in mijn *Verz. Taalk. Opstellen II*, aangevuld in de vroeger genaamde *Verhandeling*. Vgl. later Jonckbloet (bij V. Vloten: *Dicht en Ondicht*, blz. 560 vlg.) over « het heerleger van barbarismen vooral Germanismen, waarmede onze boeken besmet zijn ».

volkssouvereiniteit, mensenrecht, broederschap, nationale vergadering, constitutie, centralisatie, coalitie, reactie, propaganda, proletariër; van assignaten, klubs, kokarde, klasse (in de zin van stand), linker- en rechterzijde, orde van den dag, staat van beleg, openbare mening (1).

Het onderzoek naar de ouderdom van zulke en dergelijke woorden wordt belemmerd door het feit dat de lexicografie in deze tijd te onvollledige gegevens verschaft (2). De plannen voor een groot wetenschappelijk woordenboek hadden — gelijk wij zagen — schipbreuk geleden. Daarin zouden trouwens, volgens de toenmalige opvatting, de vreemde en bastaardwoorden ontbroken hebben.

Op grond van het beschikbare materiaal trachtte P. Weiland de leemte aan te vullen door de uitgave van een *Taalkundig Woordenboek* in elf delen (1799-1811), later beknopt uitgegeven in vijf delen (1826-30). Dezelfde auteur stelde een *Kunstwoordenboek* samen (1824), en schreef, in samenwerking met Landré, een woordenboek van synoniemen (1825) (3). Uit deze boeken, mits kritisch gebruikt, is wellicht wel iets te leren omtrent veranderingen in de woordvoorraad, hoewel Weiland's werk niet op eigen onderzoek berust, maar aan oudere woordenboeken, vooral dat van Halma, bijna alles ontleend blijkt te hebben (4). De gegevens zouden dan getoetst moeten worden aan de woordgeschiedenis die het grote *Ned. Wdb.* biedt, al hangt het soms van het toeval af, of men daar inderdaad de oudste plaatsen van een woord vindt.

Ook persoonlijke waarnemingen en mededelingen van tijdgenoten kunnen ons inlichten. In het jaar 1832 b. v. schreef W. van den Hull een boekje *Over de belangrijkheid eens zestigjarigen ouderdoms*, waarin hij een parallel trok tussen het heden en het verleden. Hij noemt o. a. « de te Haarlem uitgevonden *Rolkoetsjes* of *Brommers*, die thans aldaar de zoo traag voortgaande *toesleedjes* onzer Ouders vervangen », de *stoomwagen op ijzeren spoorwegen* of *ijzerbanen* (5),

(1) Voor het Duits is dit onderzoek verricht door Wilhelm Feldmann: *Die grosse Revolution in unserer Sprache* (*Zeitschr. für deutsche Wortforschung* XIII. blz. 245-282).

(2) Over taalverrijking schreven Lublink de Jonge (*De Jager's Archief* III) en Le Jeune (1834).

(3) Vgl. mijn bespreking van zijn synoniemenleer in het artikel *Kritiek van de gangbare synoniemenbehandeling* (*Verz. Taalk. Opstellen* II, 215).

(4) T. Olivier Schilperoort (vgl. § 78) oordeelde in 1826 ongunstig over het eerste deel, en gaf een proeve (voor de A) hoe z. i. de stof behandeld zou moeten worden.

(5) In het *Letterk. Maandschr.* van 1838 wordt geschreven over *stoomwegen* en *railwegen*, *ijzeren wegen*, *stoomwagens*. Staring schrijft in zijn brieven (blz. 48) over de *ijzerbaan* (vgl. zijn gedicht *Het stoomtuig*). Vgl. een artikel van Rössing in *De Amsterdammer* van 19 Sept. 1909 over het eerste spoorwegverkeer.

de *stoomtuigen*, de « *stoomboten* die den *snelreiziger* opnemen », de *stoomarbeiders*, de *stoombrandspuiten*, de *stoompers* en de *snelpers*.

Gelijk steeds, bracht de mode een snelle wisseling van woorden voor mode-artikels : voor de *Camera Obscura* had Hildebrand *Na vijftig jaar* heel wat van die woorden, in verband met de zaken, te verklaren (1). Voor de « nationale mode van 1832 » kan men mededelingen vinden in een dames-moedertijdschrift *Euphrosyne* en een heren-dito *Proteus* : ter bestrijding van de Franse moede ging men zich wenden tot oud-Hollandse : een nieuw hoofddekseel noemde men een *wimpel*. Men had *lustwagens* met *glasgordijnen*, en sprak puristisch van *ruststoelen*, in plaats van *fauteuils* (2).

Zulke vergankelijke modewoorden, die in de woordenboeken vaak ontbreken, zijn voor de taalgeschiedenis niet zonder belang. — wat is 't belang?

82. Taaltoestanden in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de Franse tijd.

Toen de Oostenrijkse Nederlanden in 1795 bij Frankrijk ingelijfd werden, was de bodem voorbereid voor een diep indringende verfransing : de overheid en de hogere standen hadden immers sinds eeuwen het Frans als officiële taal en als omgangstaal aanvaard. De revolutiemannen waren steeds op expansie van de Franse taal en cultuur bedacht geweest : het lid van de conventie Grégoire schreef een brochure *Sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser la langue française* (1794). België was nu een geschikt proefveld om het « patois » voorgoed te verdringen. Alle publieke akten moesten voortaan in het Frans opgesteld worden : de Vlaamse dagbladen moesten verschijnen met een Franse vertaling. Door het onderwijs hoopte men de Belgen tot goede Franssen te maken.

In de volkskringen had de onderdrukking, gepaard met anti-kerkelijk streven, een omgekeerde uitwerking. Men was gehecht aan de moedertaal, die men in het onderling verkeer bleef gebruiken. Het rederijkersleven werd, na een tijdelijke verlamming, met ijver voortgezet : de aloude prijskampen kwamen weer in zwang. De toenadering tot Noord-Nederland, in het laatst van de 18de eeuw merkbaar geworden, ging niet geheel teloor : voor de letterkundige taal aanvaardden verscheiden auteurs de officiële spelling van

(1) Een soortgelijke toelichting schreef Taco H. de Beer bij *Waarheid en Droomen (Na een halve eeuw)* uit *Noord en Zuid* (1895) overgedrukt.

(2) Ontleend aan een artikel van Frans Coenen : *De nationale mode van 1832 (Elseviers Maandschrift, Jan. 1912)*. Vgl. ook het aardige boekje van F. Nagtglas : *Wat het was en wat het werd* (1894).

Siegenbeek, o. a. De Borchgrave en De Simpel, de bekroonde deelnemers aan een prijskamp van 1810. In 1812 gebruikten zelfs 20 van de 27 kampioenen te Gent die spelling.

Intussen vertonen zich in Oost- en West-Vlaanderen verschijnselen die de bewustwording voorspellen. In Gent weet de verlichte schrijver van frisse spectatoriale vertogen, Karel Broeckaert, de volkstoon te treffen. Voor de taal van de toenmalige klein-burgerlijke kringen levert zijn werk waardige gegevens (1).

In de Zuidhoek van West-Vlaanderen komt de Yperse dokter Van Daele (1737-1818) voor den dag met zijn zeer merkwaardige periodiek, *Tyd-Verdryf* (1805-1806), als voorloper van het latere West-Vlaamse partikularisme (2). Naar zijn mening « zijn het Hollandsch en Brabantsch te ver afgeweken van de rechtschapene Taelwetten ». Het West-Vlaams, de oudste en beste taal, kan nog « 't hoofd opstéken ! » Hij keurt dus af dat « sommige Boere-kosters en Schóol-vrouw-nonnen » hun eigen uitspraak trachten te veranderen naar de Hollandse schrijfwijze, want « de menschen syn niet gemaekt om sich naer letters te schikken, maer de letters moeten sich naer de menschen schikken ». Zijn ideaal is niet het eigenlijke dialect, maar een gezuiverd West-Vlaams. Wel komt de twijfel bij hem op, dat men langs die weg nooit kan « geraeken tot eene gelijkvormige Tael met de lieden van andere stréken », maar de klanken van de moedertaal, « onze schoone korte *y*, onse schoone *ou* wil hij niet prijs geven voor « die mondvolle diphthongen *ey* en *au* ». « Myn oor-vlies wordt aen stukken gesaegd, als ik hier van sommige het Vlaemsch hoor verscheuren, ende het Hollandsch belachelyk vermartelen ». Dergelijke stellingen en argumenten zullen we bij Guido Gezelle en zijn school terugvinden.

83. *De vereniging van Zuid- en Noord-Nederland.*

Na de verdrijving van de Fransen kondigde de Oostenrijkse baron Vindent, op verzoek van de oude Brusselse ambachten, een taaldekreet af, waarbij het Nederlands naast het Frans als officiële taal erkend werd (18 Juni 1814). De eerste Oktober van hetzelfde jaar gaf de Souvereine vorst te kennen, dat hij het Nederlands als de landstaal van de Vlaamse gewesten beschouwde. Dit was een

(1) De *Borgers in den estaminé* en *Den jongen Tobias* werden door A. Jacob met toelichting en taalkundige aantekeningen uitgegeven (Antwerpen — De Sikkel — 1922 en 1924). Bij dezelfde uitgever verscheen ook zijn merkwaardige Gentse « burgervrijage » *Jellen en Mietje*, leerzaam voor de toenmalige volkstaal.

(2) Uitvoeriger besproken in *De Nieuwe Taalgids* XXII, blz. 141-143 (*Enige wenschen en wenken voor een geschiedenis van de Nederlandse taal*).

aanloop tot de eigenlijke taalbesluiten van 1819 en 1822 (1). Bij het eerste werd het Nederlands tot landtaal verklaard in Limburg, Oost- en West-Vlaanderen en Antwerpen; in 1822 werd dit uitgebreid tot het meer verfranste Brussel en Leuven. Deze besluiten wekten hevig verzet bij de franskiljons, maar ook tegenstand in sommige volkskringen, waar men het stijve, boekachtige Hollands niet gelijk wenste te stellen met de inheemse Vlaamse omgangstaal. Menig ambtenaar beheerste het officiële Nederlands te onvolkomen om het van Januari 1823 af uitsluitend te kunnen toepassen. Eerst een vrij lange overgangstijd, met degelijk volksonderwijs in de eigen taal, zou dit verzet kunnen breken.

7 Terecht spande de regering alle krachten in om het onderwijs te vernederlandsen. Aan de hogescholen werden Noord-Nederlanders aangesteld: J. Kinker te Luik, G. J. Meyer (eerst te Brussel) en L. G. Visscher te Leuven, pastoor J. M. Schrant te Gent (2). Te Lier werd een kweekschool voor onderwijzers gevestigd. Voor het onderwijs op Athenaea en Collegiën, voor het lager onderwijs, waar treurige toestanden heersten, werden ingrijpende maatregelen be-raamd. De uitkomsten waren voorlopig zeer teleurstellend: bijna overal stuitten de goed bedoelde besluiten op tegenstand.

Meer sukses had de regering door de Letterkundige Maatschappijen te steunen, de vervangers van de vroegere rederijkerskamers, die vanouds de steunpilaren geweest waren bij de beoefening van de vaderlandse taal- en letterkunde. Te Brugge, Gent, Ieper en Brussel kwamen ze tot bloei: door onderlinge oefeningen en vergaderingen, door het uitschrijven van prijsvragen, verlevendigden ze de belangstelling. Bovendien bood de herlevende Vlaamse letterkunde een krachtige morele steun.

Ondanks dit alles groeide het verzet tegen de opgedrongen officiële taal. De liberale Franskiljons toonden openlijk hun minachting voor « ce jargon détestable »; een groot deel van de Vlaamse priesters beschouwden het Hollands als « gevaarlijk werktuig der ketterij ».

(1) F. Blauwkuip: *De Taalbesluiten van Koning Willem I* (Amst. diss. 1920), die meer bevat dan de titel zou doen verwachten. Vgl. voor bibliografische gegevens: Th. Coopman en Jan Broeckaert: *Bibliographie van den Vlaamschen taalstrijd* (1904); het eerste deel loopt over de periode 1787-1844. Verder J. Stecher: *Histoire de la littérature néerlandaise en Belgique*, blz. 288-299: *La période d'un ton néerlandaise*, en L. G. Visscher: *Over het herstel en de invoering der Nederlandsche taal* (Brussel, 1825). Zie over hem Maurits Sabbe in *Versl. en Meded. K. Vl. Acad.* Jan. 1936, als inleiding tot een reeks interessante bijdragen over *De taalstrijd in Zuid-Nederland tusschen 1815 en 1830*, die later ook gebundeld verschenen zijn.

(2) Over hem schreef H. N. van alker in *De Vlaamsche Gids* Juni 1931, en uitvoeriger L. J. Rogier: *Schrant en de Katholieke Herleving*. Zijn autobiografie werd uitgegeven door G. Gorris S. J.

De schuld lag ten dele ook aan het doctrinaire taalbegrip van de meeste toenmalige Hollandse taalkundigen en onderwijzers, die de geijkte, officieel gespelde « schrijftaal » als de enige behoorlijke taal beschouwden, en door hun geringschatting voor de slechte « uitspraak » van de Vlaamse volkstalen aanstoot gaven.

Ondanks de ernstige waarschuwingen van vurige Vlaamsgezinden begon de Regering te aarzelen en tot toegeving te neigen, vooral na de petitie tegen het Hollands van 1829. De 28ste Augustus van dat jaar werden reeds concessies gedaan, en bij Koninklijk Besluit van 4 Juni 1830 werd het taalbesluit te niet gedaan, door in Vlaanderen de vrije keuze te laten tussen de beide talen. De storm was niet meer te bezweren : de « taalgrievens » hadden als faktor van de opstand hun dienst gedaan.

84. *Jan Frans Willems.*

Reeds in deze periode toont Jan Frans Willems (1793-1846) het talent en het heldere inzicht van de toekomstige leider (1). Na een degelijke opvoeding in zijn geboortestad Lier behaalde hij in 1812, als Antwerpse notarisklerk, zijn eerste dichterrom. De moedertaal beoefende hij ijverig in het Taal- en Dichtlievend Genootschap te Antwerpen, waar hij in 1815 archivaris werd. De vereniging met Noord-Nederland had hij geestdriftig begroet : zijn ideaal was een Nederlandse eenheid, gevestigd op liefde voor de gemeenschappelijke taal en op godsdienstige verdraagzaamheid. In zijn bekende *Verhandeling over de Nederduytsche taal- en letterkunde opzigtelyk de Zuidelyke provintien der Nederlanden*, van 1819, wilde hij met Vlaamse trots het bewijs leveren dat de Zuidelijke gewesten eertijds een overwegende rol gespeeld hadden in taal en letteren van de Dietse gemeenschap, en dat ze ook door de eeuwen heen hun aandeel gehad hadden aan de Nederlandse kultuur. Een pendant daarvan is de verhandeling *Over de Hollandsche en Vlaemsche schryfwijzen van het Nederlandsch* (1824), oorspronkelijk bestemd als antwoord op een prijsvraag van het Brusselse genootschap *Concordia*. Deze studie gaat dieper dan de titel zou doen vermoeden. Partij kiezend, enerzijds tegenover de Fransgezinden, anderzijds tegenover de partikularisten, betoogt hij de noodzakelijkheid van een hogere taaleenheid in Noord en Zuid, en van de hegemonie van het Hollands. De Zuidelijke gewesten hebben niet, gelijk de Noordelijke, een toongevende « uitspraak » en een algemeen erkende grammatika. Om dit te bewijzen

(1) Max Rooses schreef een beknopte biografie van J. F. Willems (1874), herdrukt in het Schetsenboek (1877). Een aantal belangrijke artikels (o. a. de verderop genoemde *Verhandeling*) zijn gebundeld in twee delen : *Keus uit de Dicht- en Prozawerken van Jan Frans Willems* (uitgave van het Willemsfonds).

geeft hij een leerzaam overzicht van de 18de-eeuwse spraakkunsten, afkomstig uit Gent, Antwerpen en Brugge. Om tot eenheid te geraken zal men plaatselijke eigenaardigheden, van plaats tot plaats verschillend, moeten prijsgeven, b. v. de e-klank van *geerne*, de « vermengde » *ee* en *oo*, die vervangen moeten worden door de « zuiverder » vokalen van het Hollands. Bovenal verwerpt hij de nominatiefvorm *den* : immers het onderscheid van Nom. *de* en Acc. *den* stamt uit de gemeenschappelijke oudheid en dient dus gehandhaafd te worden. Wat de spelling betreft, sluit hij zich in hoofdzaak aan bij Siegenbeek; als concessie aan het Vlaamse gebruik wil hij evenwel *ae* voor *aa* behouden : op die wijze zou men wederzijds wat toe kunnen geven. Als praktisch mens stelt Willems zich voorlopig tevreden met het bereikbare. Eenheid van uitspraak zal voor de omgangstaal, de taal van het *praten*, niet zo spoedig tot stand komen : immers sinds de 17de eeuw is de volkspraak weinig veranderd. Hij wil zich dus eerst bepalen tot de taal van het « declameren ».

Toen Willems dit betoog publiceerde, waren er al verscheiden spraakkunsten ten dienste van de Zuidelijke Nederlanden geschreven, voor schoolgebruik door Van Lennep en door Olinger (1), en in het Frans door Van der Pijl en door Lauts (*Eléments de la langue hollandaise*). De uitvoerigste en quasi-wetenschappelijkste is de *Nederduytsche Spraakkunst* van Behaegel, in twee lijvige delen (Brugge 1817), opgedragen aan de Koning. Over dit boek heeft Willems opzettelijk gezwegen, al zijn zijn argumenten er tegen gericht. Behaegel acht het stelsel Siegenbeek-Weiland niet zonder meer geschikt voor de Belgen. De vereisten voor een goede en echte uitspraak vindt men in geen plaats van Nederland alle te zamen. Een lange lijst van « verdeelde » uitspraak dient ten bewijze daarvan. Hij betoogt dus het goede recht van de streekspraak, al is op sommige punten toenadering mogelijk en gewenst. Met Des Roches neemt hij aan, dat « de geslagten aangewezen worden doór middel van de litwoórden » (§ 137) : *den* is dus kenmerk van het mannelijk, en *de* van het vrouwelijk geslacht. In de spelling wil hij de oude accenten niet prijsgeven. Merkwaardig is zijn doctrinair-strengescheiding tussen spreken en schrijven : « Die staende houden dat den mensch schryft omdat hy spreékt, némen vóór wezenheyd het geén maer eéne toevalligheid is » (§ 305). De zes naamvallen zijn uit de 18de-eeuwse grammatika overgenomen. In de latere spellingoorlog zullen we deze ouderwetse grammaticus weer ontmoeten.

(1) Deze geestelijke schreef een reeks taalkundige geschriften, vermeld in zijn *Nieuw Fransch en Nederduitsch Woordenboek* (Bruxelles, 1828), « enrichi d'un grand nombre de mots qui ne se trouvent pas dans les dictionnaires ordinaires ». Het boek is opgedragen aan minster Van Maanen.

HOOFDSTUK VII

DE GIDS-TIJD. OPKOMST VAN DE TAALWETENSCHAP (± 1835 - ± 1885)

85. *Gesproken en geschreven taal in het midden van de 19de eeuw.*

Na een halve eeuw van verbeterd volksonderwijs, van toenemend onderling verkeer, mogen we aannemen dat het algemeen-beschaafde Nederlands veld won tegenover het min of meer dialektisch spreken in de andere provinciën, maar ook in Holland. Zekerheid daaromtrent biedt de geschreven taal niet. Opzettelijke opmerkingen vindt men in een drietal handleidingen, voor onderwijzers bestemd (1).

Een typisch-ouderwetse Siegenbekiaan is J. F. Bosdijk, in zijn *Korte Uitspraakleer* (1844). De letter geeft bij hem de doorslag, De slotklank van *tred* b. v. is een *d*. Dat de klinkers in *hejen* en *heelen*, *koper* en *kooper*, *leider* en *lijder* gelijk uitgesproken worden, acht hij een « misbruik », dat tegengegaan moet worden. Ter verklaring dient men te bedenken dat de schrijver een geboren Zeeuw was, die oordeelt dat in Goes het zuiverste Nederlands gesproken wordt. Dit boekje levert dus het bewijs dat het taalpartikularisme nog niet uitgestorven was.

Ook de predikant H. M. C. van Oosterzee wil in zijn *Beknopte Uitspraakleer* (1848) het onderscheid van de zachtlange en scherp-lange *e* en *o* gehandhaafd zien. Het onderscheid tusschen *ei* en *ij* geeft hij op, ten minste in de gewone uitspraak. Hij waarschuwt tegen platheden als *plaats* voor *plaas*, *goddienst* voor *godsdiens*, maar maakt onderscheid tussen de taal van het dagelijks leven, waaraan hij dus minder strenge eisen stelt, en de taal van het voorlezen en voordragen.

Weinig fonetisch gehoor toont D. Bomhoff Hz. in het boekje *Uitspraak der letters in de Nederlandsche taal* (1845). Het onderscheid tussen *e* en *ee*, *o* en *oo*, *ei* en *ij* ontkent hij, maar hij hoort verschil tussen de *e* van zes en kers, de *ie* van knie en drie. Radikaal is zijn pleidooi voor verkorte vormen, die de « zoetvloeiendheid » zouden bevorderen. Met een beroep op het Engels zou hij b. v. *he' 'k tijd* voor *heb ik tijd* ook in de « openlijke voordracht » goedkeuren.

In hoeverre deze wenken in de school en in de praktijk gevolgd werden, is moeilijk na te gaan. Hier en daar blijkt dat beschaafde sprekers klanken lieten horen die nu vermeden zouden worden.

(1) Besproken door Zernike in *Noord en Zuid XV* (1829), blz. 56 vlg.

Jacob Geel spreekt b.v. van parkement, van *schel* (=schil), *naderhand* en gebruikt *vanzelfs*. Soms verontschuldigt hij zich voor het gebruik van « gemeenzame » woorden, b. v. *afgezaagd*, *vermaken*, die wijzen op een verschuiving van de gevoelswaarde. Voor het woordgebruik en de woordkleur, in familiere omgang en in verschillende maatschappelijke kringen, beginnen de bronnen in deze periode ruimer te vloeien, omdat in de realistische litteratuur vaak gesprekken natuurgetrouw weergegeven worden. Men denke b. v. aan Hildebrand's *Camera Obscura*, waarin hij de taal het « zondagspak » uitgetrokken had, aan de *Studententypen* van Klikspaan, aan Van Koetsveld e. a. De taal van het toneel, d. w. z. van het blijspel, blijft minder betrouwbaar. In *De Neven* van Helvetius van den Berg helet de versvorm reeds het volkomen weergeven van de gesproken taal. Voor *De Nichten* (1841), in proza, geldt dit bezwaar niet. Daar heeft de schrijver zelfs het gebruik van *jij* en *jou* aangedurfd, wat hem door een verontwaardigd criticus als ongeoorloofde platheid verweten werd (1). De Gids verweet Van Limberg Brouwer, schrijver van *Diophanes*, het gebruik van « ruwe » taal : b. v. *achter de vodden zitten*, met iets voor den draad komen, *smoorlijk verliefd*, *aftrogelen*.

Naast Helvetius van den Berg wordt de blijspelschrijver Van Hemert geprezen om de natuurlijkheid van zijn taal (2).

De algemene « schrijftaal », sterker aan traditie gehouden, heeft nog lang een zekere 18de-eeuwse stijfheid behouden. Typische schrijftaalwoorden, als *dezelve*, het relatief *welke*, de volle buigingsvormen, bleven geliefd; de aanspreekvorm *gij* durfde men, ook in vertrouwelijk schrijven, niet loslaten. Eerst langzamerhand en schroomvallig nadert de taal van de schrijfstijl het gesproken woord. Tot de overbrugging van de kloof heeft vooral de litteratuurtaal bijgedragen : omstreeks 1840 die van de bovengenoemde auteurs, na 1860 Multatuli (vgl. § 92).

86. Letterkundige taal : romantiek en realisme.

De ontwikkeling van de letterkundige taal hangt ten nauwste samen met de letterkundige stromingen. Wij merkten al op, dat de taaltraditie van *Bilderdijk*, *Helmers*, *Loots*, lang doorwerkt, zelfs tot in de taal van *Da Costa*, *Alberdingk Thijm*, *Schaepman* en *Ten Kate*. Jonge romantici als *Adriaan van der Hoop* waren bekoord

(1) In het schotschrift *An de maker van het blijspel de Nichten*, met opzettelijk gebruikte « platte » woorden (vgl. *Nieuwe Taalgids* XIII, blz. 286).

(2) B. Hunningher's proefschrift over H. J. Schimmel (Utrecht 1931), blz. 43-45. In hoeverre dit juist is, valt nog te onderzoeken.

door de vrijmachtige taalbehandeling van Bilderdijk, en stelden er een eer in, aan de Meester te ontlenen en zijn nieuwe vormingen, zijn stoute woordkoppelingen soms te overtroeven. Van der Hoop gebruikt woorden als : *albetooftbaar, ondoorgrondbaar, gloedverlanggen, smachtverlanggen, feesttjilamps-gierlande*. Hij spreekt van « klaar krystal *doorkringd* met regenbogen » van weerlicht dat *konkert*, van windgesuis dat *insnerpt*, van *afgestormde* twijgen. Hij voelt de schaamteblos *purpren* op zijn wangen. Willekeurig verandert hij, om het rijm, *bloesem* in *bloezem* en *ruisen* in *ruizen*.

Bilderdijks' leerling Da Costa weet meer maat te houden, maar ook bij hem vindt men ongewone, analogische vormen als *opwakkeren, ontglimmen, omkringen*.

De opkomende vaderlandse romantiek zocht taalverrijking in andere richting, nl. in archaïsmen, om het historische verhaal « lokale kleur » te geven. Het Middelnederlands was aanvankelijk nog te weinig bekend. Schrijvers van Middeleeuwse romans, als Van Lennep en Oltmans, bepaalden zich dus tot het gebruik van de nodige technische termen in hun beschrijving, maar Aarnout Drost bestudeerde de taal van Hooft en Bredero om de personen in zijn novellen zoveel mogelijk de « echte » oude taal te laten spreken : de *Warenar* en het *Moortje* konden daarbij goede diensten bewijzen (1). Meermalen leidde dat tot zonderlinge vergissingen, doordat Drost de nog weinig bestudeerde oude schrijvers soms onvolkomen begreep. Toen Potgieter en Bakhuizen van den Brink de *Pestilentie te Katwijk* van hun jonggestorven vriend voltooiden, gingen ze op dezelfde weg voort : Bakhuizen laat zelfs een van zijn personen de taal van Hooft's Historiën gebruiken ! Ook hun eigen novellistisch werk en Potgieter's gedichten hebben in die eerste tijd dezelfde archaïstische kleur. Evenals Drost gaat Potgieter soms vreemd te werk, wanneer hij b. v. in *Jan Jannetje en hun jongste kind* de vrouwelijke hoofdpersoon een *zeebarige* boezem geeft, of in de *Liedekens van Bontekoe* het woord *passedysje* (d.w.z. een dobbelspel) gebruikt voor een dans.

Meer nog hebben Bosboom-Toussaint en Alberdingk Thijm dat archaïsme gecultiveerd in hun romans en novellen (2). De eerste gebruikt b.v. *achterdeel, handdweil, vreugd hanteeren, argheid*,

(1) Vgl. mijn aantekeningen bij Verwey's uitgave van de *Pestilentie te Katwijk* (Amsterdam, 1906). P. N. van Eyck betoogde echter dat Drost slechts in de novelle *Meerhuyzen* deze archaïstische stijl toepaste, zodat dan alle archaïsmen in de *Pestilencie* voor rekening van Potgieter en Bakhuizen zouden komen (*Droststudies* in *Ts. v. N. T. en L.* LX, 192-194).

(2) Over *Neologismen* in de taal van Bosboom-Toussaint sprak N. Beets in een voordracht op het *Achtste T. en L. Congres* van 1865. Soms gebruikte zij germanismen, die ze voor archaïsmen aanzag. Vgl. *De Nieuwe Taalgids* XXXIX: *Onzuiverheid van taal bij Mevr. Bosboom-Toussaint*.

jentig, joesten, aalweerdig, folen, ontleend aan verschillende perioden van ons taalverleden. Een late naklank hoort men nog in de historische novellen van Jan ten Brink.

Belangrijker voor de toekomst was de toenadering tot de gesproken taal, op tweeërlei gebied. Jacob Geel had door zijn voorbeeld bewezen dat het gebruik van gemeenzame taal en wendingen kon samengaan met pittige oorspronkelijkheid en kunstzinnigheid. Hij werd door ouderen en jongeren, zowel door Thorbecke als door de studenten Beets, Kneppehout en Hasebroek, daarom geprezen en bewonderd. Een anonyme bewonderaar schreef in 1838: « Professor Geel heeft de scheidsmuur tusschen de taal der Pen en de taal der Tong omvergeworpen! Nu is de weg gebaad, om op een vrije, losse, natuurlijke wijze, onze gedachten, in het Hollandsch, op papier te brengen ».

De prozakunst van de jongeren volgde dit voorbeeld, temeer toen de « copieerlust des dagelijkschen levens » en de humoristische stijl er toe noopten, de taal van allerlei maatschappelijke kringen zo nauwkeurig mogelijk weer te geven. Buitenlandse modellen werkten mee: gelijk Geel geleerd had van de Engelse humorist Sterne, wiens *Sentimental Journey* hij vertaalde, zo ging Beets in de leer bij Dickens. De oud-vaderlandse traditie, van Bredero, over Van Effen tot Wolff en Deken, vergemakkelijkte het aanboren van de bronnen der levende taal.

Het nieuwe leven, door *De Gids* gewekt en bevorderd, leidde dus niet tot eenvormigheid van stijl. Sterke individuën, als Potgieter en Bakhuizen van den Brink, vormden zich een eigen, individuele stijl, die geïnspireerd was op de renaissance-verfijning van onze 17de eeuw (1).

Toen de vaderlandse romantiek over het hoogtepunt heen was, bracht een jongere generatie het dialect in de literatuur, ter wille van een mode-genre, de dorpsnovelle. In navolging van Auerbach schreef Cremer zijn *Over-Betuwsche novellen* grotendeels in de taal van die streek. Van Schaik volgde met Drentse novellen, Heering met Overijsselse; later Seipgens met Limburgse novellen. De weergave van het dialect is in zulke dorpsnovellen vaak weinig natuurgetrouw, vooral bij Cremer, omdat in zijn idealiserend-poëtische

(1) Behalve losse opmerkingen in commentaren (vooral die van J. H. van den Bosch, in zijn uitgave van *Jan Jannetje*) kan men over Potgieter's stijl raadplegen de artikelen van W. H. Staverman (*Nieuwe Taalgids* IX, blz. 273 en XII, blz. 1) en van G. S. Overdiep: *Over Potgieters litteraire vormen* (*Onze Taaltuin*, vierde jaargang (1935-1936)). Een proefschrift over dit onderwerp schreef Jac. Smit: *Bijdrage tot de kennis van Potgieter's stijl* (1937), enigszins aangevuld in de inleiding op de uitgave van *Florence* door Mej. Duyfhuizen (Utr. diss. 1942).

schildering van het landleven aan de personen gedachten en gevoelens worden toegeschreven, en dus ook woorden in de mond gelegd, die ver van de werkelijkheid blijven (1).

87. *Wetenschappelijke taalstudie.*

In het begin van de 19de eeuw beperkte zich het onderwijs in de moedertaal aan onze universiteiten tot welsprekendheid en stijl-oefening. De hoogleraren : Siegenbeek te Leiden, Visscher te Utrecht, Lulofs te Groningen (2), misten in hun opleiding de grondslagen voor wetenschappelijke taalstudie : ten opzichte daarvan bleven ze dilettanten. De achterstand tegenover het buitenland werd eerst langzamerhand ingehaald. Een uitzondering is de Friese taalkundige Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869), die in veel opzichten zijn tijd vooruit was, door zijn diepgaande Germaanse taalstudie, zijn scherpzinnige kritiek, zijn gezonde denkbeelden over levende taal. Als zelfbewust helder denker is hij tevens een uitstekend stilist (3).

Verdienstelijk werk deed de bekwame Rotterdamse onderwijzer Arie de Jager (1806-1877) (4), door eigen vlijtig onderzoek en verzamelwerk (*Woordenboek van Frequentatieven; Verscheidenheden en Latere Verscheidenheden*), maar vooral door het organiseren van taalkundige tijdschriften. In het *Taalkundig Magazijn* (1835-1841) verenigde hij ouderen en jongeren, die op taalkundig gebied iets wensten te publiceren. Zijn medewerkers waren theologen, juristen, letterkundigen en dilettanten, maar in hun midden waren mannen met degelijke studieaanleg. In het laatste jaar verleenden ook Matthijs de Vries en L. A. te Winkel hun medewerking. Opmerkelijk is de opkomende belangstelling voor dialektstudie, blijkende uit bijdragen voor het Zeeuws, het Gelders, het Gronings, het Fries, het Twents en het Noord-Hollands.

Eerst vijf jaar later vervolgt hij zijn poging door de oprichting van het *Archief voor Nederlandsche Taalkunde* (1847-1854), gevolgd

(1) Zie de bewijzen bij K. Lantermans (*Nieuwe Taalgids* XII, blz. 273).

(2) Een herziene uitgave van Lulofs' *Taalkunäige werken* werd door A. de Jager bezorgd.

(3) Zie over zijn persoonlijkheid de inaugurele rede van J. H. Brouwer (1941).

(4) Het leven van A. de Jager werd beschreven door J. te Winkel (*Levensberichten Letterk.* 1880, blz. 139); vgl. het *In memoriam*, door zijn kinderen 1881). Medewerkers aan De Jager's *Magazijn* en *Archief* zijn de oudere Ypey en Clarisse en de hoogleraren Siegenbeek, Schrant en Lulofs. Verder de juristen Hoeufft, Koenen, Van den Bergh, Hettema, Ackersdijk, de litteratoren Wiselius, Staring en de jonge Beets. Onder de dialektstudies is die van Behrns over het Twents later door Klooke geprezen als voorbeeldig voor een zo vroege periode (*Die niederländische Mundartenforschung*, blz. 83, in *Zs. für deutsche Mundarten* XV, 1920).

door *Nieuw Archief* (1855-56) (1) en na een pauze door *De Taalgids* (1859-1867), waarin hij de leiding deelt met L. A. te Winkel, die als man van wetenschap zijn meerdere was. Dat blijkt al uit het feit dat De Jager levenslang Bilderdijk als taalkundig autoriteit blijft beschouwen.

Intussen had zich te Leiden de school gevormd, waaruit de moderne Nederlandse taalwetenschap zou voortkomen.

88. *Matthias de Vries.*

Geschoold door een klassieke opvoeding, werd Matthijs de Vries (1820-1892) de grondlegger van de wetenschappelijke Nederlandse taalstudie (2). De methode van nauwkeurige tekstverzorging en interpretatie, uit de school der klassieke filologie, paste hij toe op Nederlandse schrijvers (*Warenar*-editie van 1843). Door zijn uitgave van Boendale's *Lekenspieghel* (1846-49) toonde hij zijn meesterschap in de Middelnederlandse filologie, zijn meest geliefde studieveld. Later bezorgde hij de standaarduitgave van de *Spieghel Historiae*. Het ondernomen *Middelnederlandsch Woordenboek* moest wijken voor het levenswerk van zijn latere jaren : het *Nederlandsch Woordenboek*.

In Groningen, als Lulof's opvolger (1849), maar vooral sinds zijn benoeming te Leiden (1853), werd hij de geestdriftige leermeester, van wie bezielende leiding uitging. Met zijn ambtgenoot Jonckbloet had hij een beslissende invloed op een talentvolle groep van jongeren. Zijn taalbeschouwing heeft iets tweeslachtigs : enerzijds behoudt de classicistische «schrijftaal», stammend uit onze klassieke 17de eeuw, zijn sympathie, anderzijds geraakt hij onder de bekoring van Grimm en acht hij de «levende» taal het ware studie-objekt voor de taalkundige. Deze beschouwing komt het duidelijkst uit in de opzet van zijn *Nederlandsch Woordenboek* en in zijn polemieken met Taco Roorda (vgl. § 90).

89. *De spelling-regeling : L. A. te Winkel. Het «Nederlandsch Woordenboek».*

Het woordenboekplan, dat op het einde van de 18de eeuw mislukt was, werd opnieuw geopperd tijdens de eerste *Taal- en Letterkundige*

(1) Gelijkijdig wordt ook het «Magazijn» voortgezet : eerst onder ongenoemde leiding (1847-1852); dan onder leiding van L. A. te Winkel (1853-1855).

(2) M. de Vries is door zijn voornaamste leerlingen dankbaar herdacht : door Cosijn in een *Gids*-artikel *Ter Herinnering* (1892 IV); door Verdam in het *Jaarboek* van de Kon. Academie; door A. Kluyver in de *Levensberichten* van de Maatsch. der N. L. 1893; door J. W. Muller in het *Leidsch Jaarboekje* van 1910.

Congressen (1849-50) : in de Kommissie van voorbereiding zaten Noord- en Zuid-Nederlanders, onder wie M. de Vries weldra de leiding nam. Op het derde Congres, te Brussel (1851), droeg hij zijn *Ontwerp van een Nederlandsch Woordenboek* voor, dat algemene goedkeuring verwierf. Het volgend jaar trad L. A. te Winkel tot de redactie toe, en begon het verzamelen van bouwstoffen, waarbij van allerlei zijden hulp geboden werd.

Ten behoeve van het Woordenboek meende De Vries dat eerst de spelling op vaste voet en meer wetenschappelijk geregeld diende te worden. Die taak werd voornamelijk toevertrouwd aan de bekwame en scherpzinnige medewerker L. A. te Winkel (1806-1868), een autodidakt, leraar aan het Leidse gymnasium en doctor honoris causa, op grond van zijn degelijke taalkundige geschriften, o. a. zijn *Logische analyse*, tegen Roorda gericht, en zijn verhandeling over de spelling (1859). In samenwerking met De Vries schreef hij in 1863 de *Grondbeginselen der Nederlandsche spelling*. De bedoeling was niet, een nieuwe spelling te ontwerpen, maar in de officiële spelling van Siegenbeek de wijzigingen te brengen die « door den tegenwoordigen stand der wetenschap noodzakelijk » geworden waren. De grondregel der beschaafde uitspraak bleef dus gehandhaafd, evenals die der « gelijkvormigheid », maar bij de regel van de « afleiding » gold alleen de wetenschappelijke etymologie. De *e-* en *o-spelling* werd dus niet meer afhankelijk van Rotterdams of Zeeuws dialect, gelijk bij Siegenbeek. De spellingregel voor *a* en *u* ook op de *o* en *e* toe te passen, hebben de schrijvers niet aangedurfd : « De Redactie erkent, dat de dubbele vokaalspeliling niet zonder last is voor het praktische gebruik ; zij behoudt ze evenwel, omdat zij meent het bestaande niet te mogen afbreken en geene groote veranderingen, maar alleen verbeteringen in de toepassing van erkende regels te moeten voorstellen » (1). Onnodige oudere vormen dienen geweerd te worden, « omdat het de spelling voor niet-taalkundigen moeilijk maakt » (§ 57). Met het oog op de praktijk werden op grond van het bestaande gebruik uitzonderingen op de « grondregels » gewettigd, die ten onrechte onder een « regel » van « gebruik » gebracht werden. Als concessie aan de volgelingen van Bilderdijk, werden ook enige eigenaardigheden van deze schrijvers, die zich niet naar Siegenbeek hadden willen schikken, in de nieuwe regeling opgenomen (vgl. § 78).

Ten opzichte van de spelling der bastaardwoorden nam M. de Vries een behoudend standpunt in. In 1865, op het achtste Taal- en Letterkundig Congres, had een merkwaardige gedachtenwisseling plaats tusschen Alberdingk Thijm, die de bastaardwoorden wilde

(1) *Grondbeginselen*, blz. 40; vgl. § 55 op blz. 21.

vernederlandisen in de spelling (« *De plichten der gastvrijheid in de Nederlandsche schrijftaal* ») en L. A. te Winkel, die de Woordenboekspelling verdedigde (1).

Tot grote voldoening van De Vries werd deze gematigde spellinghervorming van officiële zijde begroet als een bruikbare grondslag voor spellingeenheid. Ondanks de tegenstand van een uiteraard konservatief publiek en van enige taalkundigen (2) werd deze nieuwe spelling, dank zij de morele steun van de regering, door het onderwijs algemeen aanvaard, en langs die weg binnen een tiental jaren geleidelijk ingevoerd (3).

Na degelijke voorbereiding verscheen in 1864 de eerste, zeer uitvoerige aflevering van het *Nederlandsch Woordenboek*. Eerst in 1882, bij de voltooiing van het eerste deel, gaf De Vries in een brede *Inleiding* een verantwoording van zijn beginselen en zijn praktijk.

De Vries beschouwde zijn taak als een nationale opdracht. Geen eigenlijk lexicon, maar een « Nederlandsch Taalmuseum » wilde hij scheppen, waarin de gehele taalrijkdom, tot lezing en lering was tentoongesteld. De hoven bedoelde tweeslachtigheid ligt reeds in de formulering van zijn studieobject: « de levende taal in haren beschaafden toestand ». De « volksspraak » heeft de oudste rechten. Het Woordenboek moet ook « de schat der dagelijksche spreektaal » bevatten, want de schrijftaal draagt « te veel sporen van knellende banden door schoolsche willekeur en betweterij ». De schrijftaal moet worden verfrist uit « de levenwekkende bron der echte spraak ». Ook « platte woorden » mogen niet geweerd worden.

Maar eerst als « schrijftaal » heeft de taal een « beschaafde toestand » bereikt. De volkstaal, die een « natuurleven » leidt, wordt in de schrijftaal veredeld tot een « verheven kunststuk ». De taalkundige is de « hovenier », die de fraaiste sierplanten uitkiest: « hij tracht de taal naar haren eigen aanleg te ontwikkelen en te volmaken, haar te zuiveren van smetten, voort te helpen op den weg der beschaving ». Op die grond eist De Vries voor de woordenboekschrijver « het recht der kritiek ».

Deze beginselen beheersten, vooral aanvankelijk, de keuze van zijn bronnen. Het aanvangspunt was eerst 1637, toen de taal, dank zij

(1) *Handelingen*, blz. 129-135, 142-150 en 154-160. Van Lennep (blz. 150-152) ging grotendeels met Thijm mee.

(2) Van A. de Jager en J. van Vloten (*Een nieuwe Nederlandsche wanspelling*, 1865). Beckering Vinckers verzette zich tegen de etymologische *ee*-spelling (*Eene orthographische e-legie*, 1864; *Hagchelijkheid van de spelling volgens de afleiding*, 1866).

(3) De geleidelijke invoering is beschreven in de *Kritiek op het verslag van de Staatskommissie in zake de spellingkwestie I*, blz. 64 vlg. (Zwolle, 1912).

de Statenvertaling, tot de vastheid van een beschaafde schrijftaal geraakte. Noch de « dagelijkse spreektaal » van Bredero, noch de « gewaagde nieuwigheden » in de taal van Hooft en de jonge Vondel vonden genade. Het zwaartepunt werd gelegd in aanhalingen uit de taal van bepaalde auteurs, die als modellen van dichtkunst en prozastijl konden gelden, en dus als voorbeeldig aangeprezen werden. Ook de opzettelijke behandeling van synoniemen, de nadrukkelijk uitgesproken afkeuring van germanismen, was bedoeld als stijles voor de lezer; van zijn *Woordenboek* verwachtte De Vries ook een gunstige invloed op taalonderwijs en taalgebruik.

De jonge redacteuren, die vooral na de dood van De Vries de leiding kregen, weken steeds meer van deze gedragslijn af (1). In aansluiting bij Duitse en Engelse lexicografen beperkten zij zich hoofdzakelijk tot een wetenschappelijk objectieve beschrijving van de woordvoorraad en het woordgebruik, zo ver mogelijk in de 16de eeuw teruggaande, om aansluiting te zoeken bij Verdam's *Middel-nederlandsch Woordenboek* (2). Door beperking van de aanhalingen maakten zij een voltooiing van dit te breed opgezette werk in afzienbare tijd mogelijk.

90. *Taco Roorda als tegenstander van M. de Vries.*

In 1855 hield de oriëntalist T. Roorda in de Koninklijke Akademie een opzienbarende voordracht over *Schrijftaal en Spreektaal*, waarin hij betoogde dat het levende Nederlands maar twee geslachten kende, dat de schrijftaalbuiging een produkt was van Latijnachtig germanisme, en dat men goed zou doen, ter verjonging van de stijve schrijftaal, niet langer de oude buiging te schrijven, die sinds eeuwen uit de levende taal verdwenen was. Natuurlijk lokte deze ketterij onmiddellijk scherpe kritiek uit, die Roorda in een tweede voordracht uitvoerig weerlegde. De polemiek met M. de Vries en Brill (3) is interessant, als eerste botsing tussen een classicistische en een moderne taalbeschouwing (4). « Roorda's theorie — zei De Vries — is de meest revolutionaire die ooit in dit vak is geopperd geworden ». Daarmee « stort het geheele gebouw onze grammatica ineen ». Immers « de *flexie*, het bezit van *taalvormen* behoort tot het wezen

(1) J. W. Muller: *Eischen en bezwaren der wetenschappelijke lexicographie (Taal en Letteren IX)*, herdrukt in de bundel *Verspreide Opstellen*.

(2) Dientengevolge blijft, vooral in de oudere delen, een leemte bestaan voor de lexicografie van de 16de eeuw (Vgl. § 38).

(3) W. G. Brill (1859-1881) was hoogleraar te Utrecht. Zijn *Holl. Spraakleer* (sinds 1846) bleef lang gezaghebbend in onderwijskringen.

(4) Zie *Nieuwe Taalgids* XIV, blz. 164-166. Roorda kwam op de kwestie terug in een *Gids*-artikel van 1862 (II, blz. 38 vlg.).

eener beschaafde taal ». De deflexie, leert de taalwetenschap, is een uiting van taalverval. Roorda kon daartegen aanvoeren, dat deze stelling in de moderne taalwetenschap als verouderd verworpen werd. De Akademie-leden schaarden zich aan de zijde van De Vries : de verhandeling van Roorda werd de druk niet waardig gekeurd, als te « onwetenschappelijk » en de polemiek raakte in vergetelheid. Eerst een later geslacht van taalkundigen zou Roorda als een voorganger beschouwen. Het gezag van de schrijftaal-grammatica, als de enige gangbare, bleef ook in de school van De Vries voorlopig onaangetast.

91. De school van M. de Vries.

De steun van talentvolle jongere vakgenoten, in zijn school gevormd, schonk De Vries voldoening en geluk, vooral in de jaren tussen 1871 en 1877. Van Cosijn, Eelco Verwijs, Verdam verwachtte hij hulp bij zijn lexicografisch werk. Cosijn, die later vooral germanist werd, schreef een degelijke Nederlandse spraakkunst (1), Eelco Verwijs bezorgde model-uitgaven van 17de-eeuwse teksten (2). Verdam ontwikkelde zich tot de ongeëvenaarde kenner van het Middelnederlands (3). Uit een jongere generatie legde de leider beslag op A. Klyver en J. W. Muller, die zich als voortreffelijke lexicografen en later als hoogleraren verdienstelijk maakten. Meer dan deze beiden bleek Jan te Winkel, hoewel een rechtstreekse leerling van De Vries, een doctrinair aanhanger van de schrijftaal-beschouwing uit de Leidse school.

Ook uit de vaktijdschriften die sinds 1870 ontstonden : de *Taal- en Letterbode* (1870-1875), de *Taalkundige Bijdragen* (1877-79) en het daarbij aansluitende *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* (sedert 1881) blijkt hoe zeer de Nederlandse filologie een hoger wetenschappelijk peil bereikt had. De belangstelling in dialectstudie, ook in deze tijdschriften gebleken, gaf aanleiding tot de stichting van een afzonderlijk tijdschrift, *Onze Volkstaal* (1882-1884), onder leiding van Taco H. de Beer, dat ondanks overvloed van kopie, slechts drie jaargangen beleefde.

Een verdienstelijk beoefenaar van onze taal- en letterkunde, die zich uit — vaak onredelijke — antipathie tegen De Vries en

(1) De latere drukten werden verzorgd door Jan te Winkel. Zie over Cosijn's leven en geschriften : Sijmons (*Jaarb. Kon. Akad.* 1900) en A. Klyver (*De Gids* 1899 IV).

(2) Zie zijn *Levenbericht* (M. v. Ned. Lett.) door Verdam (1880) en door Jonckbloet (*Jaarb. Kon. Akad.* 1881).

(3) Zijn *Middelnederlandsch Woordenboek*, bij zijn dood in 1919 bijna gereed, werd door Stoett voltooid. Zijn *Levensbericht* werd geschreven door J. W. Muller.

zijn leerlingen afzijdig hield, was Johannes van Vloten, die in zijn opvattingen over taal en stijl, over taalzuivering, dichterbij De Vries stond dan hij zelf beseftte (1).

92. *Multatuli's invloed.*

Toen na de taalverscheidenheid van de eerste Gids-periode de conventie in de « schrijftaal » weer de overhand begon te verkrijgen (2), bracht Multatuli's hartstochtelijke taal verfrissing. In zijn eerste romantisch werk, maar ook nog in de eerste druk van de *Max Havelaar* (1860), eerbiedigt hij de geijkte schrijfvormen. Niet lang daarna komt hij in verzet tegen wat hij als stijf of afgeleefd beschouwt. Een « taalkundige » is Multatuli nooit geweest: zijn etymologische invallen en bespiegelingen, die aan Bilderdijk doen denken, zijn vrijwel waardeloos. Maar omtrent het wezen van taal, heeft hij oude waarheden opnieuw ontdekt, die in de oren van de oudere tijdgenoten revolutionair klonken, en de jongeren bekoorden (3). Voor hem was taal in de eerste plaats weer bezielde klank, en de schriftelijke aanduiding iets secundairs. Reeds in de eerste bundel *Ideën* zegt hij: « Als ik doof was, zou 'k niet kunnen schrijven ». — « Een individu leert veelal zijn taal van 'n schoolmeester, dat jammer genoeg is. Maar schoolmeesters moeten de taal niet *maken* ». — « Ik leg mij toe op 't schrijven van levend Hollandsch. Maar ik heb schoolgegaan. » — « Er zijn weinig boeken waaruit men niet leert hoe men niet schrijven moet. »

In zijn eigen schrijven bemerkt men weldra de konsekventies van dit inzicht. Leerzaam is b. v. een vergelijking van de latere drukken van *Max Havelaar* met de eerste: hij vervangt in de gesprektaal *gij* door *je*; hij durft te schrijven: *zei, zou, weer, mee* enz. in plaats van *zeide, zoude, weder, mede; van de, van een*, in plaats van *der, eener*; hij vervangt deftig klinkende woorden door meer gemeenzame (b. v. *gehuwd* door *getrouwd, wijl* en *schoon* door *omdat* en *ofschoon*). Vrijer laat hij zich gaan in de *Ideën*. Aan allerlei kleinigheden bemerkt men dat hij zijn taal hóórt: aan de zorgvuldige fonetische interpunctie, aan het nauwkeurig aanduiden van enclitische pronomina, door ouderwetse taalkundigen als slordige

(1) De *betekenis van Johannes van Vloten* werd uiteengezet in het proefschrift van zijn kleindochter Mea Mees-Verwey (Leiden 1928). Zie voor de taalkunde het vierde hoofdstuk.

(2) Er zijn uitzonderingen, o. a. De Genestet, die zijn grote verhalende gedichten in causerie-trant schreef.

(3) Onder de ouderen toonde Jacob van Lennep in deze jaren schertsend zijn afkeer van het « voorzangers Nederduitsch » in zijn *Vermakelijke Spraakkunst* (1865).

en willekeurige afwijkingen van vaststaande «taalregels» beschouwd. Daardoor komt hij ook tot spellingverandering : de *ch* van *mensch* beschouwt hij als een hinderlijke staart, evenals de *n* van het destijds gebruikelijke *hondjen*. De aanduiding van levenloze zaken met *zij* vindt hij onnatuurlijk : van een tafel zegt men niet : « zet haar in den hoek ». « Zoo is er veel dat ik wou uitknippen als dorre takken. 't Geeft ruimte, licht, leven aan de groene. » Ook door het denkbeeld te opperen om één *e* en *o* te schrijven in open lettergrepen is Multatuli een voorloper van de latere vereenvoudigingsbeweging.

Door nauwlettend de gesproken taal te beluisteren is hij ook in zijn realistische kunst, b.v. in *Woutertje Pietersen*, in staat om de volkstaal natuurgetrouw weer te geven, en dus de weg te banen die latere naturalisten, als Heyermans en Querido, zullen volgen.

Niet minder dan Bilderdijk, maar op andere grondslag, was Multatuli een taalvirtuoos : waar hij het nodig heeft vormt hij nieuwe woorden en woordverbindingen (b. v. *staatkunderij*, *stelselaar*, *buitenissigheid*, *voorzichtighedens* (« een mij behorende pluralis ») ; « Huet *ontkroostte* en *ontvaderde* Holland »). Voor zijn levendige verhaaltrant, zijn overredend betoog, zijn vlammende aanklachten, zijn lyrische ontboezemingen, weet hij telkens de passende taal en stijl te vinden.

De geestverwanten onder de tijdgenoten, als Feringa, Aart Admiraal, Roorda van Eysinga en de *Dageraad*-mannen hadden een grenzeloze bewondering voor Multatuli's « toverachtige stijl », die ze min of meer trachtten na te volgen. Maar ook anderen, als Vosmaer, komen onder zijn bekoring : de losse toon van de *Vlugmaren* is stellig onder Multatuli's invloed ontstaan. Nog sterker werkt die invloed op een volgende generatie : de kring van *De Nieuwe Gids*.

93. *Veranderingen in de woordvoorraad ten gevolge van maatschappelijke ontwikkeling.*

In de geschiedenis van het Nederlandse volk is deze periode belangrijk : vooral sinds 1848 werd de achterstand op allerlei gebied ingehaald : het verkeer onderging een omwenteling door spoor, post en telegraaf ; de groot-industrie en het kapitalisme ontplooiden zich ; maatschappelijke verschuivingen hadden plaats door de opkomst van de gezeten burgerij, het eerste begin van de arbeidersbeweging ; de natuurwetenschappen namen een grote vlucht ; toenevende talenkennis vergemakkelijkte de omgang met andere volken, het reizen in den vreemde ; de overzeese gewesten kregen groter betekenis. Al deze feiten werden van ingrijpend belang, ook voor de taalgeschiedenis. Bezaten we een volledig lexicon van omstreeks 1835 en een van omstreeks 1885, dan zou de afspiegeling van de maat-

schappelijke ontwikkeling — wellicht in geen vroegere andere halve eeuw zo groot — duidelijk zichtbaar zijn. Met verouderde zaken, instellingen en begrippen verdwenen de daarbij behorende woorden : geschriften van omstreeks 1840 vereisen in menig opzicht reeds een commentaar. Nieuwe woorden werden naar behoefte gevormd uit inheemse taalbestanddelen, maar vloeien ook van alle zijden toe uit het buitenland. Een alfabetische lijst van aanwinsten zou op zich zelf weinig leerzaam zijn : een nauw verband met de taalkring, waarin ze opkwamen en gangbaar werden, de tijd waarin ze doordrongen, het motief van overneming zou eerst het nodige perspectief brengen. Oudere woordenboeken zullen ons vaak in de steek laten, omdat daarin vreemde woorden en bastaardwoorden, voor een dergelijk onderzoek van zoveel gewicht, meestal niet of onvolledig werden opgenomen. Persoonlijke mededelingen van tijdgenoten hebben een bijzondere waarde, maar werden zelden opgetekend. Een pendant van het bovengenoemde boekje van Van den Hul (§ 81) bezitten we in een uitgebreider geschrift van Nagtglas : *Hoe het was en hoe het werd* (1894), die, op zijn jeugd terugziende, wisseling van toestanden en zaken, en dus ook van woorden, aanwijst. Eigenaardig is het ook, dat de terminologie van nieuwe takken van verkeer of nijverheid eerst langzamerhand zekere vastheid krijgt. Dat blijkt b. v. voor de termen van het eerste spoorwegverkeer hier te lande (1). Men sprak van de *stoomwagen*, de *ijzeren spoorwagen* of *ijzeren spoorweg*. De voertuigen eerste klasse heetten *diligence*, van de tweede klasse *char à bancs*, van de derde : *waggon*. De stationschef heette *ontvanger*, die in zijn kantoor *plaatsbriefjes* uitgaf voor de *wagentreinen*, die door een *stoomsleper* getrokken werden. Hetzelfde verschijnsel is later op te merken, wanneer het rijwiel zijn intrede doet (2).

94. *Vreemde invloeden. Taalzuivering.*

De toenemende onderlinge aanraking van de Europese landen, door handel en verkeer, op het gebied van wetenschap en kunst, leidt tot wederzijdse taalinvloed. Een klein land als het onze, gelegen tussen drie machtige kultuurstaten, heeft uiteraard die inwerking in sterke mate ondervonden. Hoewel de Franse invloed, eertijds de machtigste, van belang blijft op het terrein van litteratuur en beeldende kunst, van mode en industrie, stijgt de betekenis van het Duits en het Engels. Door de opkomende industrie wordt

(1) Zie een artikel van Rössing over de *Opening van de H. IJ. S. tusschen Amsterdam en Haarlem* in de Groene Amsterdammer van 19 Sept. 1909.

(2) Vgl. *Iets over spontane en bewuste nieuwvorming in de taal* (Verz. Taalk. Opstellen II, blz. 349).

de markt met Duitse handelsartikelen overstroomd. Medici (1) en ingenieurs, beoefenaars van natuur- en scheikunde, van linguïstiek en muziek, van theologie (2) en filosofie, lezen meer Duitse dan Franse boeken, en ervaren in hun vaktaal de invloed van die lektuur.

De Engelsen zijn in de eerste tijd onze leermeesters op industrieel gebied: de textiel- en metaalindustrie, het spoor- en tramverkeer. Engelse woorden vindt men in het parlementaire leven, in de taal van zeelieden en sportbeoefenaars, later ook door indringende Engelse mode (3). Bij de bestudering van al deze aanwinsten dient weer rekening gehouden te worden met de taalkring waarin ze, tijdelijk of duurzaam, opgenomen werden.

In veel gevallen is niet na te gaan langs welke weg de nieuwe woorden binnenkomen: als internationale termen kunnen ze vrijwel tegelijkertijd van verschillende zijden overgenomen worden. Evenmin is na te gaan of woorden uit andere Europese talen (Italiaans (4), Spaans, Russisch) of Oosterse talen (Arabisch, Perzisch) rechtstreeks uit die streken overgenomen zijn, dan wel door West-Europese bemiddeling.

Voor twee talen is rechtstreekse invloed met stelligheid aan te nemen: het Hebreeuws, door aanraking met Joodse landgenoten (5), en het Maleis, vooral in de kringen van de talrijke oud-Indisch-gasten, die zich in onze grote steden gevestigd hebben.

Bij de vreemde invloeden heeft men niet alleen te letten op de traspwijze overgang van het geheel vreemde woord, met uitheemse klanken, tot de volledige vernederlandsing, maar ook met de vertalende ontlening van buitenlandse woorden, uitdrukkingen en stijlvingingen, voor de taalgeschiedenis niet minder belangrijk dan de gemakkelijker herkenbare vreemde of bastaardwoorden.

Als reactie tegen de overvloed van uitheemse woorden ontstond het streven naar taalzuivering. Niet zelden was die angst voor « onzuiverheid » overdreven, ingegeven door chauvinisme, of door

(1) A. Kluyver: *De taal der geneeskunde* (Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde 1919).

(2) Zie het proefschrift van J. Leest: *Duitsche invloed op het Nederlandsch der Protestantische theologen sedert het begin der 19de eeuw* (Groningen, 1929). In Moortgat's *Germanismen in het Nederlandsch* (§ 101) vindt men ook Noord-Nederlandse voorbeelden. Een grote verzameling vindt men in mijn *Academie-verhandeling over dit onderwerp* (1946). Uitvoerig komen de Germanismen ook ter sprake in de *verhandeling Ongeaaf Nederlands van Gerlach Royen* (vgl. § 104).

(3) Zie *Engelse invloed op het Nederlands* in mijn *Verz. Taalk. Opstellen II*.

(4) Italiaanse woorden zijn opgesomd door Mej. B. H. Wind in de *Handelingen van het 14de Ned. Phil. Kongres* (1931), blz. 54-55, *Spaanse woorden in het Nederlands* door C. F. A. van Dam in de *Bundel opstellen van oud-leerlingen, aangeboden aan Prof. C. G. N. de Vooy*, blz. 86.

(5) J. L. Voorzanger en J. E. Polak: *Het Joodsch in Nederland* (1915); vgl. E. Slijper in *N. T.* IX, 287, X, 29 en Van Ginneken's *Handboek I*.

bezorgdheid voor overwoekering door een vreemde kultuur, overweldiging door een naburige staat. Het purisme heeft gewoonlijk in de eerste plaats niet een taalkundig-wetenschappelijke, maar een politie-ekonomische grondslag. Daaruit is te verklaren dat de taalzuiveraars in deze periode niet zozeer front maken tegen het Frans als tegen het Duits, de taal van de machtig wordende Duitse nabuur. De lijst van germanismen, in 1847 door Siegenbeek samengesteld, kwam reeds ter sprake: opmerkelijk is dat de meeste daar gebrandmerkte woorden spoorloos verdwenen zijn, omdat ze slechts een vluchtig bestaan op papier leidden. Ook in gelijktijdige tijdschriften wordt de strijd aangeboden: de Gids-recensenten, Van Vloten (1) doen er aan mee; *Braga* hanteert het wapen van de spot (2); Nicolaas Beets richt er zijn puntgedichten tegen; M. de Vries en zijn leerlingen trachten regels op te sporen, om te beoordelen welke germanismen toelaatbaar, en welke afkeurenswaardig waren. Bij waarneming van de feiten blijkt het gebruik oppermachtig-beslissend geweest te zijn. Dat er slechte, inderdaad afkeurenswaardige gallicismen, germanismen, anglicismen bestaan, zal niemand ontkennen, maar bij de beoordeling zal men allereerst acht moeten geven op de motieven voor het gebruik.

95. *De expansie van het Nederlands buiten Europa.*

In Oost-Indië, de belangrijkste Nederlandse bezitting, kan vóór 1800, en zelfs in het eerste deel van de negentiende eeuw, nauwelijks sprake zijn van expansie van het Nederlands. Een kleine kring van geboren Nederlanders sprak die taal onderling, maar de omgangstaal met inlanders was eerst het Portugees (met Maleis gemengd) en later het Maleis. Ook de in Indië opgroeiende jeugd was daarmee vertrouwd. Door het verbeterd onderwijs, vooral op de Hogere Burgerscholen, waaraan ook de inlanders en indo's deelnamen, door toenemende ontwikkeling van de inlandse bevolking, verbreidt zich geleidelijk het Nederlands. Maar onder invloed van de tweede taal, met ander konsonantisme en vokalisme, andere klemtonen en intonatie, andere idiomatische eigenaardigheden (3). De schrijvers

(1) Voor Van Vloten's bestrijding van germanismen kan men raadplegen n^o 142-143 en 780-805 van de lijst der geschriften, in de bovengenoemde dissertatie van Mea Mees-Verwey. De regels ter beoordeling van germanismen zijn kritisch besproken in het genoemde artikel over *Duitse invloed op het Nederlands*. — Tegen overdreven purisme waarschuwde Salverda de Grave terecht in het artfkel *Een kleine zuiveraar* (*Nieuwe Taalgids* II, 113).

(2) *Het ongelukkige vrouwentimmer* (blz. 289 in de herdruk van 1883).

(3) Met tal van voorbeelden is dit onderwerp behandeld door F. P. H. Prick van Wely, eerst in een lezing *De verindisching van ons Nederlandsch* (Batavia, 1903), later, sterk uitgebreid, in *Neerlands Taal in 't verre Oosten* (Semarang-Soerabaia, 1906). Daaraan ontleende Van Ginneken zijn materiaal

van romans die in Indië spelen, o. a. Couperus, geven daarvan typische staaltjes, uit het leven gegrepen. Bij schriftelijk gebruik komt men dan begrijpelijkerwijze tot zonderlinge verhaspelingen, voortkomend uit gebrekkige taalkennis. Van zulke tijdelijke schriftelijke contaminaties en vervormingen zal niet zo veel overblijven: maar wat in mondeling gebruik gangbaar wordt, kan blijvend nawerken.

Het gebruik van tal van Maleise woorden wordt verklaarbaar door de andere natuur en maatschappij, die zulke woorden voor in Holland onbekende dingen en begrippen onmisbaar maken. Bovendien krijgen sommige woorden door de andere toestanden ook geheel andere betekenissen. Dieper gaande invloed blijkt uit de overneming van gevoelswoorden en interjekties uit het Maleis, een gevolg van tweetaligheid. In lagere kringen ontwikkelt zich « slang », dat in Holland zelfs onverstaanbaar zou zijn.

Omgekeerd dringen ook Nederlandse woorden door in het Maleis (1), in sommige streken mede door de prediking van het Christendom.

In West-Indië, met een zeer schaarse Nederlandse bevolking en onontwikkelde negers, kan het Nederlands moeielijk veld winnen. Wel vallen Nederlandse bestanddelen waar te nemen in het Negerengels en het Neger spaans. Voor taalkundigen interessant is het gecreoliseerd Negerhollands, dat nog op de naburige, vroeger Deense Antillen gesproken wordt (2).

In Noord-Amerika zijn van het Nederlands der oudste kolonisten slechts enkele sporen over. Latere kolonisten, die zich groepsgewijze vestigden, handhaafden soms door middel van kerk en school korter of langer tijd het gebruik van de moedertaal, maar bij volgende geslachten lossen zich zulke kleine groepen onvermijdelijk op in de grote Amerikaans-Engelse taalgemeenschap (3).

In de loop van de 19de eeuw scheen het, dat het Nederlands een toekomst zou hebben in Zuid-Afrika. De Nederlandse kolonisten aan de Kaap waren hun taal trouw gebleven. Ook toen de kolonie aan de Engelsen afgestaan werd, en op de scholen slechts Engels onderwezen werd, toonde zich een groot deel van de kolonisten

voor zijn hoofdstuk in *Handboek I*. Vgl. nog *Een Indisch Letterpraatje* door S. Kalff (Batavia, 1904) en een lijst van Indische spreek- en schrijffouten, door H. G. P. Obdeyn (Batavia-Solo, 1895). — Over het Nederlands in America en Afrika zie men Van Ginneken's *Handboek I*.

(1) Zie daarvoor *De Nieuwe Taalgids* XXV, blz. 255.

(2) D. C. Hesseling: *Het Neger-Hollands der Deense Antillen*.

(3) Zie over de sporen van Nederlands in Noord-Afrika: L. G. van Loon: *Crumbs from an old Dutch closet. The Dutch dialect of Old New York* (Den Haag, 1938).

gehecht aan de taal van de vaderen. In de Boerenrepublieken, tengevolge van de « grote trek » ontstaan, werd dan ook het Nederlands de regeringstaal. Dit officiële Nederlands, het « Hoog-Hollands », was in stand gehouden door kerk en school : de Statenbijbel behoorde tot de geregelde en geliefde lektuur van de Boeren. Onderwijzers, uit Holland ontboden, predikanten die in Nederland gestudeerd hadden, en Hollandse immigranten verleenden steun aan het Nederlands, dat in boeken en dagbladen gedrukt en verbreid werd.

Als omgangstaal had zich intussen een sterk afwijkende taal ontwikkeld : het Afrikaans. an hoger hand en van Nederlandse zijde werd deze « kombuistaal » geminacht, en in geen geval als een ernstige mededinger van het Nederlands beschouwd. Het was dan ook in deze periode niet te voorzien dat dit Afrikaans eens de volledige overwinning zou behalen. Het ontstaan en de geschiedenis van dat Afrikaans zal in een afzonderlijk hoofdstukje nagegaan worden.

HOOFDSTUK VIII

HET NEDERLANDS IN BELGIE

(1830 - ± 1890)

96. *Onderdrukking en herleving : de Vlaamse beweging (1).*

De omwenteling van 1830 richtte zich ook tegen het Nederlands : het Frans zou voortaan de overheersende officiële taal in België zijn. Het voorlopig bestuur beweerde dat het Vlaams geen taal was, maar een reeks dialecten : « les langues flamandes varient de province à province ». In de grondwet van 1831 werd gebruik van beide talen wel « facultatief » verklaard, maar deze bepaling bleef tot 1873, en deels nog langer, een dode letter. Tegenover de in meerderheid Vlaamse bevolking was dit standpunt op den duur niet te handhaven zonder verzet uit te lokken tegen de overmacht van Walen en Franskiljons. Zo ontstond de Vlaamse beweging, die aanvankelijk uitsluitend de taal gold. Jan Frans Willems werd weldra de erkende leider. In 1831, als straf voor zijn Oranje-gezindheid, naar Eekloo verbannen, keerde hij in 1835 terug, niet naar Antwerpen, maar naar Gent, waar hij de laatste elf jaren van zijn leven doorbracht.

(1) Een breed opgezet overzicht van de Vlaamse beweging, in hoofdzaak van politiek standpunt, gaf Paul Fredericq in het verzamelwerk *Vlaamsch België sedert 1830*, deel II en III : *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging*. Vgl. ook de bovengenoemde bibliografie van Coopman en Broeckaert.

Eigenlijk was de Vlaamse aktie al vroeger ingezet, door Blommaert's *Aenmerkingen over de verwaerloozing der Nederduitsche tael*, oorspronkelijk reeds in 1832 verschenen. De aanhef is karakteristiek : « Niets staet zoo naeuw met de eigene grondbeginselen eener natie in verband, als de volkstaal. Het is de tael, die dezelfde denkwijzen door al de rangen der maatschappij verspreidt; die de verscheidenheid der volken doet onderkennen, en gevolgenlyk de nationaliteit vormt. Derhalve is het aen een vaderlandsch Bestuur, als plicht, opgelegd de volkstaal byzonderlyk voor te staan ». Met cijfers en aanhalingen betoogt hij dan, dat de overgrote meerderheid der bevolking Vlaams spreekt, en dus de volkstaal ten volle erkend dient te worden. Dit manifest werd in de tweede helft van 1833 opgenomen in het eerste Vlaamse tijdschrift, de *Nederduitsche Letteroefeningen* (1834), waarvoor Maria Doolaghe, ter inleiding, haar oproep « Aen de Belgische Dichters » schreef.

Hierbij sloot zich Willems aan, in het merkwaardige *Voorbericht* bij zijn vertaling van *Reinaert de Vos* (1834) : een getuigenis van trouw in de strijd voor de moedertaal, die nooit door het Frans verdrongen kon worden.

De verschijning van verschillende Nederlandse spraakkunsten bewees dat uit de Vlaamse scholen het Nederlands niet verdreven was. De herlevende Vlaamse letterkunde gaf een morele steun aan de strijders voor de rechten van de eigen taal.

97. De zogenaamde spellingsoorlog (1).

De officiële eenheid van spelling en schrijfvormen, volgens Siegenbeek-Weiland, gold niet meer, na de politieke breuk met het Noorden. De vraag rees nu : wat zal in het Zuiden de grondslag moeten zijn voor een noodzakelijke eenheid? Dit gaf aanleiding tot de zogenaamde spellingoorlog, die met minder felheid gevoerd zou zijn, als het alleen om deze of gene letters ging : in wezen was er een dieper gaand meningsverschil : zal men aansluiting bij Holland zoeken, door de hegemonie van de Noordelijke taal te erkennen, of moet men, aansluitend bij 18de-eeuws Zuid-Nederlands en bij de dialekten, eigen Zuidelijke normen zoeken.

De eerste opvatting was die van Willems en van de Leuvense hoogleraar David, die de Brusselse *Maatschappij tot bevordering der Nederduitsche Taal en Letterkunde* (1836) het initiatief deden nemen. Op hun verzoek schreef de Minister een prijsvraag uit, en benoemde een kommissie van zeven leden, onder leiding van Willems,

(1) Zie hierover ook Coopman en Scharpé : *Geschiedenis der Vlaamsche Letterkunde*.

bestaande uit drie Vlamingen, drie Brabanders, en één Limburger. Toen de antwoorden op de prijsvraag niet tot een bevredigende uitkomst leidden, ontwierp de kommissie zelf een spellingregeling, die in 1839 gepubliceerd werd. Deze spelling week zo weinig af van die van Siegenbeek, dat de partikularistische, anti-Hollandse tegenstanders, onder leiding van De Foere, Behaegel en Bôn, daarin een nieuwe poging zagen tot verhollandsing van het Vlaams. Dit berustte grotendeels op misverstand en onverstand: het spellen van *ae* of *aa*, *ey* of *ei*, *cht* of *gt* had natuurlijk niets te maken met overwicht van het Hollands. Alleen de verwerping van de nominatiefs-*n* door de kommissie betrof een taalverschil. Ook de mening dat de grammatikale voorschriften van Siegenbeek en Weiland berustten op Hollands dialect, was een waan. Maar in één opzicht is het partikularistisch verzet begrijpelijk: men voelde dat de toenadering in spelling en schrijftaal-grammatica een eerste stap was tot de erkenning van een algemeen-Nederlands op Noord-Nederlandse grondslag. Inderdaad was het streven van Willems daarop gericht. Met ver ziende blik begreep hij dat alleen een algemeen beschaafd-Nederlands, als kultuurtaal, zich met gezag tegenover het Frans zou kunnen doen gelden.

Voor al in zijn *Belgisch Museum*, sinds 1837, heeft Willems deze opvatting met talent verdedigd. Het inleidende artikel handelde over *Oorsprong en aard der Nederduitsche tael* (1): het Nederduits, betoogde hij, is geen patois, maar kan op voorname afkomst bogen. Door de eeuwen heen is de geestelijkheid die taal trouw gebleven, vooral de Jezuiten, die « naer de letter » spraken. In de volgende jaargang zette hij uiteen *Waerom wij door de tael met de Hollanders behooren vereenigd te blijven*: het Nederlands is geen Hollands, maar een gemeenschappelijk oud bezit, waarbij het oudste kapitaal door de Vlamingen verstrekt was. Door de aanvaarding van dat Nederlands hernemen wij ons eigendom!

In 1839 en 1840 voelde hij zich geroepen om de Taalkommissie tegen de aanvallers te verdedigen in twee artikels, nl. *Verdediging der Taelcommissie* en *Des Roches en zijn aanhangers in de tael*. Ondanks tegenwerking van de Regering, die door de tegenstanders bewerkt was, behaalde Willems op een *Taelcongres*, in 1841 te Gent belegd, een volkomen overwinning: de nieuwe regeling werd aanvaard. In zijn feestrede beledde hij nog eens, dat liefde voor zijn vaderland en zijn volk hem dreef tot de strijd voor de eigen taal: « Het Vlaamsch alleen kan onze mindere volksstanden tot beschaving opleiden. »

(1) Dit betoog en het volgende vindt men in de *Keus* uit Willems' geschriften, deel II.

Een ongunstige omstandigheid voor het Nederlands in België was, dat de kring van intellektuelen en invloedrijke Flaminganten die zich toelegden op het spreken van het algemeen-beschaafd Nederlands, zo beperkt was. Voor de grote meerderheid van overheidspersonen, professoren, rechters, dokters, fabrikanten was het Frans de taal van de beschaafde omgang. In volkskringen en onder studenten had het verbeterd onderwijs onder de regering van Willem I wel gunstig gewerkt, maar die periode was te kort voor een duurzame inwerking en verbreiding. Onder de kleine burgerij — voorzover ze de grote niet naäpten — en vooral op het platteland, heerste het dialekt in alle verscheidenheid, of op zijn best een sterk dialektisch gekleurde taal. Ook de Vlaamsgezinde geestelijkheid zal zich daarbij aangepast hebben, behalve wellicht in het sermoen.

Daarbij kwam het principiële verzet van partikularistische, vooral West-Vlaamse zijde, dat wij reeds in de « spellingoorlog » leerden kennen. Dit was door de nederlaag bij de spellingregeling niet vernietigd, maar liet zich omstreeks 1860 weer krachtig gelden, steunende op het gezag van de dichter Guido Gezelle. In de *Verantwoordinge* voor zijn *Dichtoefeningen* (1858) betoogde hij dat het « voorouderlijke Vlaamsch » voor de Vlaming nog niet verouderd was, en, mits in gezuiverde vorm, de voorkeur verdiende boven het boeken-Vlaams. Later diende zijn tijdschrift *Rond den Heerd* (1865) om dit voor een bredere kring van lezers te bewijzen en hun de waarde van hun oude taal te doen beseffen. In zijn korrespondentie met A. Duclos, aan wie hij in 1872 *Rond den Heerd* overgaf, liet hij zich als overtuigd partikularist kennen : « Ik heb de overstromende en overweldigende macht van het hollansch dialect (N. B. !) tegengewrocht met ons dialect, het westvlaamsche... « Ik beklage mij trouwens van te veel hollandsch, vooral te veel bastaard-hollandsch, en niet genoeg oud of ander Westvlaamsch geschreven, gelezen en gehoord te hebben, anders zou het weinige dat ik gedrukt hebbe ook zuiverder Westvlaamsch zijn » (1). Later liet hij zich nog scherper uit in anti-Hollandse geest, terwijl zijn volgelingen als Duclos en De Bo, soms nog verder gingen. Woordvoerder bleef vooral Deken De Bo, die in de *Inleiding* op zijn West-Vlaamsch *Idioticon* (1873) een warm pleidooi leverde. De Westvlamingen hebben wel in de « schrijvende taal » hun spelling en spraakkunst geslachtofferd, maar ze spreken

(1) Brief van 1874, afgedrukt in Caesar Gezelle's biografie, blz. 173. Uit een andere brief haait Caesar Gezelle nog een scherpe uitlating aan tegen het « half Joodsch, half heidensch Hoog-Hollands » (blz. 200-201). Vgl. ook een uitspraak van A. Duclos, uit *Rond den Haard* van 1884, bij Paul Fredericq : *Schets II*, blz. 182.

nog het voorvaderlijke West-Vlaams, ten onrechte beticht als « platte taal ». Alle aangewonnen rijkdom haalt niet bij vaderlijk erfgoed. Die zuivere Vlaamse taal heeft twee vijanden : de een, het Frans, wil ze vernielen, de ander, het Hoogduits, waarvan het Hollands doortrokken is, wil ze verbasteren. Dat Westvlaams kan dus een onbetwistbaar recht doen gelden.

Intussen wil De Bo geen West-Vlaams dialect spreken en schrijven, evenmin als Gezelle, maar een « gezuiverd » Vlaams, dat zich richtte naar de dichtkunst en het proza van de Westvlaamse letterkundige voorgangers.

In niet-partikularistische kringen, waar het schrijven de grondslag van een beschaafde omgangstaal miste, verviel men meestal in een stijve of onbeholpen boekentaal, vastknopende aan oude schrijftraditie. In de dagbladen vond men vaak erbarmelijk verhaspelde taal. Hier zou de letterkundig-geschoolde taal op den duur de richtsnoer worden.

99. *Letterkundige taal.*

Na de omwenteling kwam de Vlaamse dichtkunst het eerst weer tot ontwikkeling in de Gentse kring van Willems, Blommaert, Prudens van Duyse en Ledeganck. Daar werkte de Hollandse traditie nog sterk : Bilderdijk, Helmers en Tollens waren de dichters, wier taal als hun model moest gelden. Hun dichterlijk taalgebruik liet dus weinig plaats voor persoonlijk-Vlaamse eigenaardigheden.

In veel mindere mate geldt dat voor de Antwerpse school, die omstreeks 1837 aan het woord komt. De taal van Conscience is aanvankelijk ongeschoold en soms zelfs onbeholpen, als hij de traditionele, retorisch-getinte boekentaal hanteert, of letterlijk uit het Frans vertaalt, met slordigheden ten opzichte van spelling en grammatica. Later verrijkt hij zijn taal met archaïstische wendingen, uitdrukkingen en spreekwoorden, die levendigheid en frisheid geven aan zijn dorpsverhalen (1).

Een andere Antwerpse volksjongen, de autodidakt Theodoor van Rijswijk, weet soms een natuurlijke toon aan te slaan, maar is ook onder de bekoring van oude litteratuur-taal. De meer beschaafde dichter Jan van Beers weet door een matig gebruik van volkseigen woorden lokale kleur aan te brengen, maar tot taalvernieuwing komt hij nauwelijks.

(1) E. de Bock : *H. Conscience* (Antwerpen, 1921), blz. 111 en 257-58, en in zijn beknopter boekje (Uitg. Wereldbibl.), blz. 30. In het gedenkboek *Hendrik Conscience. Studien en Kritieken* (Antwerpen, 1913) leverde G. Duflou een bijdrage over *De taal van Conscience*, waarvoor het materiaal evenwel slechts uit een deel van zijn werk geput is.

De Limburger Dautzenberg zoekt die vernieuwing in een ver gevaren Middelnederlands archaïsme, dat zelfs de oude buigingsvormen tot nieuw leven wil wekken. In een Kongresvoordracht van 1845 tot Utrecht (1) durft hij zelfs deze persoonlijke liefhebberij aanbevelen voor het algemene taalgebruik. Een staaltje geeft de volgende passage : « Die overweging leidt ons van *der stoffe* tot den geest *der tale*, van *den woorde* tot *deszelfs* vormen ». — Maar « in *geener grammatica* » vindt men dat. Prudens van Duyse viel hem bij met een voordracht over *Archaïsmen* (blz. 139) : onze taal is verarmd aan vormen : « 't volk zij somtijds een goed dictionarium, 't is meestal een slechte grammatica ». Ook hij schrijft o. a. « onze taal is zeer arm bij *der* hoogduitsche ten opzichte *des* vormenrijksdoms ». De Vlamingen vonden instemming bij Alberdingk Thijm, maar Beets sprak een verstandig woord, toen hij zei : « geen nieuwe lappen op een schoon oud kleed, maar ook geen oude lappen op een nieuw kleed ! » De verliezen van een taal worden telkens vergoed door nieuwe groei.

De eigenlijke vernieuwer en levenwekker is Guido Gezelle, krachtens zijn dichterschap. Zijn schijnbaar kunstmatig gevormd Vlaams-Nederlands, met bestanddelen uit eigen dialect, archaïsmen, uit oude Vlaamse dichters geput, verrijkt met prachtige woordvondsten, wordt tot een levende dichtertaal, met een zeer persoonlijk karakter. Gezelle begreep dat zijn taal, zelfs voor Vlamingen, moeilijkheden opleverde, en voegde dus Woordenlijsten bij zijn dichtbundels. De nieuwe standaarduitgave heeft door zorgvuldige taalkundige toelichting de kennis van Gezelle's taal verrijkt (2).

Uit diezelfde school komt voort het spring-levende proza van Hugo Verriest, dat zich geheel van de boekentaal losgemaakt heeft, dat kunstrijk is, en tegelijk natuurlijk. Met het voorbeeld van zulke voorgangers voor ogen, verkreeg een brede kring van jongeren, zich los makend van te schoolse voorschriften, het zelfvertrouwen om naar eigen aard een taal te schrijven die niet, als vroeger, door

(1) Op het vierde Taal- en Letterkundig Congres. A. E. van Beughem heeft in zijn studie over J. M. Dautzenberg (Brussel 1935), blz. 120 vlg., aangetoond dat hij bij dit streven, op pangermanistische grondslag, sterk onder invloed stond van zijn vriend H. Delcourt (Van den Hove), een geboren Waal. Vgl. Dr. G. Vannes : *Het standpunt van J. M. D. ten opzichte van de Germanismen in Revue belge de Phil.*, 1939.

(2) Afzonderlijke studies zijn : H. Linnebak : *Woordkunst van Guido Gezelle (Jongere Letteren, Leuven 1904)*, die ook naar een voorafgaande studie van J. Craeynest (Brugge, 1904) verwijst. R. van Sint-Jan schreef een artikel over *De twee dialecten van Guido Gezelle (Nieuwe Taalgids XXV, blz. 173 vlg.)* gevolgd door een uitvoerige studie over *Het West-Vlaamsch van Guido Gezelle (Antwerpen, 1930)*.

een diepe kloof van hun gesproken taal gescheiden was. Ook voor de verdere ontwikkeling van de Vlaamse letterkunde is de West-Vlaamse taal-emancipatie van grote betekenis geworden.

100. *Taalstudie.*

De voormannen van de Vlaamse beweging, Willems, Blommaert, Snellaert, David, Serrure, Bormans, hebben de onmiskenbare verdienste, dat ze de eerste stoot gegeven hebben aan de beoefening van het Middelnederlands (1). Dit hing samen met het streven van Willems om de schatten van de oude volkstaal ten toon te stellen, en aan te tonen dat in Vlaanderen en Brabant de klassieke Middleeuwsche taal ontstond, die ook voor de opkomende litteratuur in de Noordelijke gewesten de toon aangaf. De eerste Middelnederlandse tekstuitgaven mogen, door een tekort aan wetenschappelijke scholing en door dilettantische onnauwkeurigheid, in veel opzichten gebrekkig zijn, door hun ijver hebben de uitgevers de Noord-Nederlandse school van M. de Vries en Jonckbloet tot werkzaamheid op hetzelfde gebied geprikkeld.

Om voortdurend voeling te houden met het lezend en studierend Vlaamse publiek stichtte Willems zijn *Belgisch Museum* (1837-1847) — een tekenende naam ! — waarin naast bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde menige tekst, ook uit later tijd, afgedrukt werd. Zijn voorbeeld werd later gevolgd door Serrure, met zijn *Vaderlandsch Museum* (1855-1863), dat eveneens aan tekstpublicaties dienstbaar gemaakt werd.

De taal van de eigen tijd trok vooral de aandacht van de partikularisten. Ook zij wilden wijzen op de rijkdom van de moedertaal, maar dan van de dialecten, volgens De Bo « de levende stemmen der taal ». De Westvlamingen gingen vóór, gewekt door Gezelle's voorbeeld, die het grote verzamelwerk voor De Bo's *Westvlaamsch Idioticon* steunde, en later onvermoeid bleef aanvullen in zijn tijdschriftje *Loquela*, na zijn dood in woordenboekvorm omgewerkt. Als dichter werd Gezelle niet door louter-linguïstische belangstelling gedreven : behalve materiaal voor de taalopbouw vond hij in het dialect taalmateriaal voor zijn kunst. Ook in andere delen van de Zuidelijke gewesten was het dialectonderzoek weldra in volle gang. Reeds in 1859 had het Leuvense genootschap *Met Tijd en Vlijt* het initiatief genomen door het *Algemeen Vlaamsch Idioticon* van L. W. Schuermans uit te geven. In 1872 hervatte de *Zuid-Nederlandsche Maatschappij van Taalkunde* die taak : het *Hagelandsch Idioticon*

(1) Voor hun uitgaven en de daarop geoefende kritiek raadplege men Petit's *Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en letterkunde.*

van Tuerlinckx (1886) en het *Haspengouwsch Idioticon* van Rutten (1890) waren er de vruchten van. In 1900 volgde het *Waasch Idioticon* van Amaat Joos. Later nam de Kon. Vlaamsche Academie de uitgaven van *Idiotica* ter hand, n.l. het voortreffelijke *Antwerpse* van Cornelissen en Vervliet 1899-1906) en het *Zuid-Oost Vlaanderse* van Is. Teirlinck (1908-1924).

Taalstudie waaraan strenger eisen gesteld konden worden, begint eerst tegen het einde van deze periode. Als leermeester van een jonger geslacht van taalkundigen maakten zich vooral J. Vercoullie en later W. de Vreese verdienstelijk. Door de instelling van de *Vlaamsche Academie*, in 1886, erkende de Regeering eindelijk het belang van de Vlaamse taalwetenschap.

101. *Gallicismen en germanismen. Taalzuivering.*

Het aantal Franse woorden in het Zuidnederlandse is natuurlijk, door het samenwonen met Frans-sprekenden, zeer veel groter dan in het Noorden. Dieper gaat de Franse invloed, doordat ook de eigen taal er door aangetast wordt. Een groot deel van de intellektuele Vlamingen was namelijk tweetalig: in de omgang met ondergeschikten en soms met huisgenoten spraken ze hun dialect; daarnaast gebruikten ze dagelijks mondeling en schriftelijk het Frans. Het algemeen-Nederlands, voor de meesten dus een derde taal, beheerste men, ten gevolge van onvoldoend onderwijs, onvolkomen. Het gevolg bleef niet uit: het geschreven Nederlands geleek vaak vertaald Frans. Kwam daarbij onverschilligheid of onwil, b. v. bij het vertalen van ambtelijke teksten uit het Frans, dan ontstond een erbarmelijk verknoeide taal, die onder de Flaminganten berucht en bespot was. Maar ook de welwillende Vlamingen, die de overheersing van het Frans bestreden, ontkwamen niet aan gallicismen, in woordgebruik en stijl. Een invloedrijk schrijver als Conscience maakt er zich telkens schuldig aan. Door minder ervaren schrijvers, vooral door de dagbladen, werd veel erger gezondigd.

Al vroeg werd de strijd tegen de gallicismen aangeboden. In 1853 beantwoordde Prudens van Duyse een prijsvraag over dit onderwerp, uitgeschreven door de maatschappij *De Taal is gansch het Volk*. Het manuscript werd niet gedrukt, maar heeft nog historische waarde, temeer daar De Vreese in zijn later standaardwerk *Gallicismen in het Zuidnederlandsch* (1) zich van historische be-

(1) Als *Proeve van taalzuivering* bekroond en uitgegeven door de Kon. Vlaamsche Academie (Gent 1899). Aan De Vreese's werk was voorafgegaan een studie van H. Meert: *Distels, Proeve van taalzuivering, te gebruiken bij*

schouwing onthield, en zijn voorbeelden, ter afschrikking, ontleende aan de taal van levende auteurs. Volgens De Vreese zou men, om de oorsprong van de meeste gallicismen op te sporen, niet zeer ver behoeven terug te gaan : « Onze schrijftaal heeft eerst na 1830 dien hybridischen vorm gekregen, welke in dit boek aan de kaak gesteld wordt ». Toch zal menig gallicisme door het gebruik gedurende enige geslachten, zo diep ingedrongen zijn, dat het moeilijk meer verdreven kan worden : het gebruik, en niet de rechterlijke uitspraak van taalkundigen zal de doorslag moeten geven. Terecht maakt De Vreese een onderscheid tussen dat wat ook door het spraakgebruik gewettigd is, en de papieren Gallicismen, in kranten- en boekentaal. De schrijver sloot dus buiten : de grove gallicismen die vroegere schrijvers, als Conscience, gebruikten, de kranten-gallicismen en die van « officiële » vertalingen, en oefende dus voornamelijk kritiek op levende schrijvers, met name genoemd. Ook een krasse uitspraak als « Een groot deel van de Zuid-Nederlandse letterkunde is een doorlopende cacografie » (blz. LIII) lokte protesten uit, o. a. van het Academie-lid A. Prayon van Zuylen, door De Vreese beantwoord in een uitvoering geschrift *Taalzuiveraars Borstwering* (1900), door de tegenpartij beantwoord met : *Taalzuiveraars Borstwering afgeweerd en weggeborsteld* (1900) (1). Zolang niet het gehele volk een Gallicisme aanvaard heeft — meent De Vreese — is de verbanning door bemiddeling van het onderwijs en de goede wil van een jonger geslacht nog mogelijk. Volstrekte overeenstemming met het woordgebruik in het Noorden behoeft het einddoel niet te zijn : een hogere eenheid kan met zekere vrijheid en verscheidenheid gepaard gaan. Of intussen alle door De Vreese gebrandmerkte woorden en wendingen nog uitroeibaar zijn, valt te betwijfelen. Het is begrijpelijk dat de Zuid-Nederlandse taalzuiveraar, die waakzamer is tegenover Franse indringers, en die zich terecht ergert aan het verhaspelen van de eigen taal door onbekwame

het onderwijs in de Nederlandsche taal (Brussel, 1897). Een omgewerkte en uitgebreide tekst *Onkruid onder de Tarwe. Proeve van taalzuivering*, aangeboden aan de Kon. Vl. Acad., werd door tegenwerking niet afgedrukt, maar verscheen eerst na zijn dood, in 1941, bezorgd door Const. H. Peeters.

(1) Het voorbeeld van De Vreese werd gevolgd door A. C. Meyer pr., die in 1904 uitgaf : *Wandelingen op Nederlandsch taalgebied. Bijdragen tot taalzuivering* (Antwerpen, De Ned. Boekhandel) en door R. Schrijvers : *Op den Wandel met Taalgidsen* (Kortenbergh, 1912). Modern van opzet en degelijk van bewerking is de zeer uitgebreide *Nederlandsche Taalgids. Woordenboek van Belgicismen*, door Const. H. Peeters (Antwerpen — De Sikkel — 1930).

schrijvers, een strenger maatstaf aanlegt dan de Noord-Nederlandse beoordelaar, en ook soms wel eens te ver gaat (1).

Een streng doorgevoerd purisme werd vooral nagestreefd door de partikularisten, die ook allerlei Franse woorden, in Holland sinds lang ingeburgerd, voor Vlaanderen verwierpen en door nieuwe eigen woorden wilden vervangen: achter Gezelle's *Loquela* b. v. vindt men een aanhangsel met voorgestelde purisme. Ook waar het internationale en wetenschappelijke termen betrof, wilde men in sommige kringen een eigen terminologie scheppen.

Deels door deze puristische neigingen, deels door onvoldoende vertrouwdheid met het Nederlandse taaleigen, kwam men er menigmaal toe, Duitse woorden, al of niet aan eigen taal aangepast, over te nemen. Doordat de taalzuiveraars steeds front maakten naar de Zuidergrens, werd het germanisme zelden opgemerkt of veroordeeld. Eerst veel later heeft de *Vlaamsche Academie* door een prijsvraag een studie van Alf. Moortgat over *Germanismen in het Nederlandsch* uitgelokt (1925). Dit boek, in opzet puristisch, gaat uit van een gezonde taalbeschouwing, en bevat, vooral voor Zuid-Nederland, veel belangrijke gegevens (2).

HOOFDSTUK IX

DE ONTWIKKELING IN NOORD-NEDERLAND SEDERT ± 1885

102. *De verbreiding van het algemene Nederlands. Gesproken en geschreven taal.*

Het proces waarop wij in de vorige periode wezen (§ 85), gaat in de laatste vijftig jaren in versneld tempo voort. Door de leerplicht komt de gehele Nederlandse jeugd enige jaren in aanraking met de algemeen-beschaafde taal. Het voortgezet onderwijs, het onderwijs aan volwassenen, de volksuniversiteiten, de kursussen voor arbeidersontwikkeling, dragen er toe bij om een groot deel van de bevolking er min of meer vertrouwd mee te maken. Het gevolg is een achteruitdringen en sterke beïnvloeding van de dialecten, en anderzijds een sterker overwicht van plaatselijk-gekleurde

(1) Vgl. b. v. het oordeel van Van Ginneken (*Handboek* I, blz. 129) over sommige woorden en uitdrukkingen, door De Vreese als gallicismen veroordeeld.

(2) De schrijver raadpleegde wel Noord-Nederlandse bronnen, maar in onvoldoend aantal, terwijl hij van het levende taalgebruik in het Noorden niet geheel op de hoogte bleek (vgl. de beoordeling in *De Nieuwe Taalgids* XX, blz. 106-108).

beschaafde omgangstaal (1). Of daardoor de norm voor wat als beschaafd geldt sterk gewijzigd is, valt te betwijfelen: de neiging om zich te richten naar het spreken van de voornaamsten en meest ontwikkelden heeft een behoudende werking (2). Daarbij valt ook te letten op de invloed van het schriftbeeld, op de zogenaamde « spellinguitspraak », die een gevolg kan zijn van averechts taalonderwijs of onjuiste taalbeschouwing, maar die soms ook blijvende invloed heeft (3).

De befaamde « kloof » tussen een algemene « spreektaal » en een algemene « schrijftaal » — in zoverre daar eigenlijk ooit sprake van kon zijn — waarover in het midden van de 19de eeuw herhaaldelijk geklaagd werd, is voor een groot deel overbrugd. De woorden die J. W. Muller in zijn bekend artikel van 1891 gaf, als typerend voor toenmalige « spreektaal » en « schrijftaal », worden nu meestal niet meer gevoeld als behorend tot tweeërlei, elkaar uitsluitend taalgebruik (4). Een statistisch onderzoek van honderd roman-bladzijden van Potgieter, Busken Huet en Couperus, naast Van Eeden, Ina Boudier-Bakker, Robbers en Reyneke van Stuwe toonde aan, dat in de taal van de vier laatsten de meeste flexievormen bijna verdwenen waren (5). Een dergelijk onderzoek in dagbladen, brieven en tijdschriftartikels, zou een zeer sterk verminderd gebruik aantonen van buigingsvormen als *des* en *der*, *eens* en *ener*, *eene*, *mijns*, *mijner*, *mijne* enz., van relatieven als *welke*, *hetwelk*, van voegwoorden die vroeger bij het schrijven in zwang waren, van het voornaamwoord *gij*. Ook *den* als schrijfvorm voor het lidwoord *de*, al bleef het lang officieel gehandhaafd, heeft in de latere jaren terrein verloren, ook bij de schrijvers die de oude spelling trouw bleven. Dat het weloverwogen schrijven andere eisen stelt als de vlotte, familiere omgangstaal, zal wel voor alle tijden gelden. De stilering die daarvan het gevolg is, zal zich evenwel meer in de zinsbouw dan in de woordkeuze of de buigingsvormen openbaren.

(1) Zie voor invloed van plaatselijke taal op het Algemeen-beschaafd o. a. S. M. Noach: *Uit Friesland (School en Leven* Jaarg. 18, n^o 2 en 52; jaarg. 19 n^o 14).

(2) Zie *Het gezag van een Algemeen Beschaafd* in mijn *Verz. Taalk. Opstellen* I. Juiste opmerkingen maakte C. B. van Haeringen in het artikel *Eenheid en nuance in beschaafd-Nederlandse uitspraak* (*De Nieuwe Taalgids* XVIII, blz. 65 vlg.).

(3) Zie daarover het artikel van C. B. van Haeringen: «*Spellingpronunciations*» in *het Nederlands* in *De Nieuwe Taalgids* XXXI (1937).

(4) Van der Meer, *Hist. Gramm. Einleitung* § 36 handhaaft deze onderscheiding, maar ook zijn voorbeelden zijn slechts voor een deel uitsluitend « geschreven » woorden.

(5) Zie G. Leffertstra, in *De Nieuwe Taalgids* X, blz. 297-300.

Daarnaast handhaafde zich de schrijftraditie in sommige stijlsorten : een bepaalde briefstijl, koopmanstijl, wetstaal, ambtelijke formulieren, reglementen, enz. Ook de journalisten blijven vaak prijs stellen op enkele taalclichés, die gemakkelijk te hanteren zijn. Dat de ontwikkeling van de letterkundige taal niet altijd met het algemene schrijfgebruik parallel loopt, is juist in deze tijd duidelijk gebleken. Toch is stillet de omkeer in de taal van de letterkunde, naast de democratisering van de maatschappij en het gewijzigd taalinzicht, een belangrijke faktor geweest, om de stijfheid en « deftigheid » van de oudere « schrijftaal » voor een natuurlijker toon te doen wijken. Zelfs het zogenaamde « slang », de bijzondere taal van de lagere volksklasse of van min of meer gesloten taalkringen, krijgt daardoor, evenals in Frankrijk, Engeland en Amerika, kans om in de taal der beschaafden en in de letterkunde door te dringen (1).

103. *De letterkundige taal. De Nieuwe-Gids-beweging.*

In geen periode van onze taalgeschiedenis hebben dichters en schrijvers zo radikaal gebroken met traditie en conventie als in de Nieuwe-Gids-tijd (2). De tijdgenoten hebben dat dan ook gevoeld als een revolutie in de taal. De stoot ging uit van de dichters, die — in navolging van Wordsworth — betoogden dat voor de oorspronkelijke dichter de « poetic diction » verderfelijker was, en de taal « really spoken by man » het echte uitingsmiddel. De dichter moest tevens taalschepper zijn en de overgeleverde taal naar individuele behoefte vervormen. In woordgebruik, woordvorming en woordvinding, in beeldspraak en klanksymboliek werden bovenal het eigene gewaardeerd. Terwijl de taal van Jacques Perk (3), in de eerste plaats beeldend, en geïnspireerd op klassieke voorbeelden, een spaarzaam gebruik maakte van ongebruikelijke woorden en woordverbindingen, gingen de Nieuwe-Gidsers weldra verder. De bekoorlijke frisheid en oorspronkelijkheid van *Gorter's Mei* was voor velen een openbaring. En toen deze dichter, wanende dat klankschoonheid en het weergeven van uiterst-individuele sensaties de hoofdvereisten waren van poëzie, tot een zonderling taalanarchisme verviel, werd dit zelfs door Kloos en andere bewonderaars toegejuicht.

(1) Vgl. mijn verhandeling over *Oorsprong, eigenaardigheden en verbreiding van Nederlands « slang »* (Meded. Kon. Ned. Akad. van Wetenschappen 1940).

(2) Vgl. *Wording en verwording van letterkundige taal* in mijn *Verz. Taalk. Opstellen I en Lett. Leesboek II* van De Vooy en Tinbergen : *De vernieuwing van de letterkundige taal door de Nieuwe-Gids-beweging* (blz. 279-286).

(3) J. van der Valk : *De taal van Jacques Perk's Sonnettenkrans* (*Ons Tijdschrift*, 1912); herdrukt in *Christelijk Letterkundige Studiën*, deel II (1926).

Er waren dus in de poëzie twee, schijnbaar tegenstrijdige stromingen: een nadering tot de werkelijk gehoorde, levende taal, waarbij ook familiere woorden en vormen niet vergeten werden, en een streven naar het ongewoon-individuele, liefst van het algemene gebruik sterk afwijkende.

Diezelfde stromingen kenmerkten het gelijktijdige letterkundige proza. De realistische en naturalistische romankunst uit de Franse school eiste de zo natuurlijk mogelijke weergave van de taal die in allerlei kringen gesproken werd, zowel voor de dialoog als voor de vaktaal in de technische beschrijving. Couperus geeft de taal weer van de Haagse aristocratie, Robbers, De Meester en vele anderen, van gezeten burgers, Heyermans, Querido van de Amsterdamse volksbuurten. Voor het realistische toneel — dat zich tot de dialoog moet beperken — geldt dat in sterker mate. Daarin waren reeds Van Nouhuys en Emants voorgegaan. De beschrijvingskunst spiegelt zich aan het gelijktijdige impressionisme in de schilderkunst. Wanneer de taalmiddelen niet toereikend zijn om het gewenste schilderachtige effect te verkrijgen, dan grijpt men naar nieuwe middelen: het proza van Van Looy (1), Van Deyssel wordt daardoor sterk neologistisch. Ary Prins verwerpt zelfs de vaste syntaxis, om door gedrongen taal de hoorder zijn visie te doen delen (2).

Het lyrische proza, o. a. bij Van Deyssel, dat stemmingen en sensaties tracht te verwoorden, is nauw verwant aan Gorter's opvatting van poëzie, en geraakt dan ook tijdelijk op dezelfde dwaalweg (3).

Het kritische proza van Kloos doet aanvankelijk nog enigszins aan Busken Huet denken, maar de taal van Verwey, van Van Eeden sluit zich al dadelijk meer aan bij de natuurlijke spreektoon van Multatuli, terwijl Van Deyssel's lyrisch-kritisch proza allerlei toonaarden kent, en zelfs het vulgaire woord niet versmaadt.

Door dit velerlei streven wordt het bestreken taalterrein naar alle zijden verruimd. Daarbij komt dan nog de archaïserende taal van Ary Prins, Adriaan van Oordt, in hun Middeleeuwse verhalen, en de talrijke ontleende Franse en Duitse woorden die door de auteurs van deze tijd niet als taalbedervend, maar taalverrijkend werden beschouwd. Ook aan Vlaamse schrijvers werden soms woorden ontleend. Invloed van Streuvels is later merkbaar bij auteurs

(1) Beknopt besproken door J. van Ham (*Opgang*, 1922, blz. 25-29); uitvoerig door W. Kramer: *Het proza van Jac. van Looy* (*De Gids*, Juni 1926).

(2) Zie J. Polman in de *Publicatiën der Afd. Nederlandsch van het Instituut N. L. aan de Nymeegsche Universiteit*, deel I, blz. 205 vlg.

(3) F. Jansonius: *Over woord en zin in het proza van L. van Deyssel* (Gron. diss. 1942).

die hun verhalen in landelijke omgeving doen spelen, en dus dialect nodig hebben : het Brabants bij Marie Gijsen, A. M. de Jong, en A. Coolen, het Zuid-Hollands-Utrechts bij Herman de Man.

Aan nieuwe taalbehoeften wordt voldaan door samenstelling, afleiding en analogievorming. Muzikale of ritmische behoefte leidt tot klankexpressie of klanknabootsing, vaak onbewust contaminerend met bestaande woorden, b. v. bij frequentatieven. Oude woorden krijgen een nieuwe betekenis door metaforen of door synesthesie. Opmerkelijk, waarschijnlijk in navolging van Franse voorbeelden, is o. a. het toenemend gebruik van participium-construities (Van Looy, Aletrino), het meervoudig gebruik van abstracta. Aan het Engels doet denken de veelvuldige voorplaatsing van het bepalende substantief met de genietief-s (o. a. bij Boutens).

Daar al deze eigenaardigheden samenhangen met de kunstrichting en de persoonlijkheid van de schrijver, dient de taal van de grote auteurs in deze periode afzonderlijk bestudeerd te worden, maar van belang is ook, op « school »-vorming te letten, op navolging die weer tot eigen stijl leidt (b. v. de verhouding van Boutens (1) tot Gorter, van Gorter tot Van Deyssel) en van overdrijvende nabootsing (Querido tegenover Van Deyssel).

Over het algemeen is na de Nieuwe-Gids-tijd, bij oudere en jongere schrijvers, matiging en versobering merkbaar, zowel in poëzie als in proza, waarop de gisting van de voorafgaande tijd, die verlossend en verrijkend was, heilzaam nawerkte.

104. *Veranderingen in de woordvoorraad door maatschappelijke oorzaken.*

De veranderingen in maatschappelijke toestanden, verkeer en industrie, wetenschap en kunst zijn in de laatste vijftig jaren niet minder ingrijpend dan in de vorige halve eeuw. Tal van nieuwe woorden kwamen op met het gewijzigde verkeer : de fiets, de auto, het vliegtuig, het luchtschip; met de toepassing van de elektriciteit, de snelle uitbreiding van de telefoon, de radio en de film (2). De wetenschap deed op allerlei gebied opnieuw verrassende ontdekkingen. De bouwkunst, de schilderkunst, de muziek kwamen in

(1) Een uitstekende studie over de taal van Boutens leverde Jac. van Ginneken : *De taaltechniek van Boutens (Studiën op het gebied van godsdienst, wetenschap en letteren, Jan. 1919)*. Uit allerlei moderne schrijvers ontleende Padberg de stof voor *De Mooie Taal* ('s Hertogenbosch, 1924). Over participium-construities in modern Nederlands schreef G. S. Overdiep (*Ts. v. N. T. en L.* 36 en 44).

(2) Een groot aantal woorden die in Koenen's Woordenboek nog ontbraken, verzamelde A. W. Stelwagen in *School en Leven IX* vlg. (1907-1914).

andere banen. De periode van de wereldoorlog, de mobilisatie en de distributie maakte nieuwe woorden noodzakelijk, die ten dele al weer tot de geschiedenis behoren, terwijl de tweede wereldoorlog weer nieuwe woorden deed ontstaan (1). Op sociaal gebied ontstonden nieuwe instellingen, ten gevolge van sociale wetgeving, arbeidersbeweging en arbeidsorganisatie.

Wat vroeger gezegd is over ontlening aan vreemde talen, geldt ook nu. Naast Engeland, zal ook van Amerika toenemende invloed uitgaan, die in de taal merkbaar wordt. De tijdgeest, die zich door voorkeur voor zakelijkheid en korthed onderscheidt, ziet met in het internationale verschijnsel van woordafkorting, van letterwoorden (2), óf naast elkaar uitgesproken (H. B. S.; K. L. M.), óf tot één woord verenigd (b.) v. Enka = E. N. K. A.). Ook de neiging, met reclame-bedoeling, om nieuwe artikelen aantrekkelijker te maken door nieuwe benamingen, geeft aanleiding tot het vormen van nieuwe woorden (3).

In de laatste tijd heeft ook in Noord-Nederland het streven naar taalzuivering aan kracht gewonnen. Vaak is dit niet vrij van diletantisme, vooral bij Dr Ch. F. Haje (*Taalschut* 1932), maar ook bij Charivarius (*Is dat goed Nederlands?* 1940). Het daartoe opgerichte Genootschap *Onze Taal*, dat een eigen orgaan uitgeeft, heeft zich onder leiding van taalkundigen als adviseurs geplaatst. Degelijk wetenschappelijk is de verhandeling van Gerlach Royen over *Ongaaf Nederlands* (4).

105. *Vernieuwing van taalstudie en taalonderwijs. Taalzuivering.*

Niet lang na de geruchtmakende strijd van de jonge dichters tegen de konventionele dichtertaal ontstond onder jongere taalkundigen verzet tegen het overwicht van een konventionele « schrijftaal » bij het taalonderwijs en in de taalwetenschap. Aan de universiteiten werd het zwaartepunt gelegd in de historische taalstudie; het Midelnederlands en het 17de-eeuws. Tegenover de taalstudie van de eigen tijd stond men veelal onverschillig of afwijzend. De hedendaagse grammatica werd overgelaten aan de

(1) Zie E. Slijper : *Oorlogswinst der Nederlandse taal* (*Nieuwe Taalgids* XI 222, XII, 68; vgl. XII, 221; XIII, 301) en J. Mak, met dezelfde titel, in *N. T.* XXXIX (1945).

(2) Hilding Kjellman : *Mots abrégés et tendances d'abréviation en français* (Uppsala, 1920), en voor het Nederlands : P. Linnebank : *Puntletters* (*Tijdschr. v. Taal en Letteren*, Febr. 1921); vgl. *Nieuwe Taalgids* XVI, blz. 150.

(3) Zie o. a. M. J. Premisela : *Enige opmerkingen over de vorming van nieuwe substantiva op o* (*Levende Talen*, April '40).

(4) In de Meded. der Kon. Ned. Acad. van Wetensch. 1941. Vgl. ook een populair geschrift van J. C. van Wageningen: « *Goed gezegd zo!* » *Dagelijkse misdrijven tegenover onze taal, aan het licht gebracht en geheld* (1941).

onderwijzers, die de degelijke maar eenzijdige spraakkunst van Terwey, berustend op 19de-eeuwse auteurstaal, als wetboek beschouwden, en die later de halfslachtigheid van Den Hertog niet doorzagen (1). Vernieuwingen, als de Nieuwe-Gidstaal, de partikularistische dichtertaal van Gezelle, het Afrikaans, werden veroordeeld als ondermijning van de « schrijftaal »-eenheid.

De oprichting van het tijdschrift *Taal en Letteren*, in 1891, was een teken des tijds. Onder de bekoring van de taal van jongere dichters en schrijvers, onder de indruk van de moderne taalbeschouwing in Paul's *Prinzipien* en het bezielende pleidooi voor het moedertaalonderwijs van Rudolf Hildebrandt, traden F. Buitenrust Hetteema en J.H. Van den Bosch op als doelbewuste leiders. Hetteema, de scherp-kritische Friese individualist en vijand van de « *grammaire raisonnée* », kwam op voor een ver doorgevoerd taalindividualisme, dat hij juist bij de moderne auteurs leerde bewonderen (2). Van den Bosch opende in zijn *Pleidooi voor de Moedertaal* (1893) de aanval tegen de geesteloosheid en sleur in de onderwijzersstudie, en ontwikkelde met talent en overredingskracht zijn beginselen als hervormer van het moedertaalonderwijs, dat, evenals de taalstudie, van de klank diende uit te gaan (3).

Bij hen sloot zich aan R. A. Kollewijn, die op grond van de nieuwe beginselen zijn aandacht wijdde aan hervorming van de verouderde spelling, en een verrassend licht wierp op de voorgeschiedenis van de geslachtsregeling en de traditionele spelling (4). Met Talen, door Duitse taalstudie geschoold, en Hetteema leverde hij bijdragen voor de opbouw van een moderne grammatica, berustend op waarneming van de levende taal, later verwerkt tot een « Proeve van een Nederlandse Spraakleer », *Nederlandse Taal* (Zwolle, 1908), behelzende een vormleer van het beschaafd-gesproken Nederlands. In de eerste jaren verleenden ook oudere medewerkers hun steun aan dit tijdschrift, dat niet exclusief te werk wilde gaan. Door degelijke kritiek en opbouwend werk heeft *Taal en Letteren* menigeen bewogen om zijn taalbeschouwing te herzien, en met de sleur van

(1) Vgl. de *Kanttekeningen* bij Den Hertog's grammatica in *De Nieuwe Taalgids* I, blz. 69 vlg. en 212 vlg.

(2) Een breed opgezette studie, waarin deze vernieuwing van taalonderwijs geheel tot zijn recht komt, leverde Dr H. J. de Vos in een door de Kon. VI. Acad. bekroonde prijsvraag: *Moedertaal-onderwijs in de Nederlanden* (1939). Een aantal taalkundige opstellen van Buitenrust Hetteema zijn herdrukt in *Taal- en Dichterstudies* (Zwolle, 1908).

(3) Over het leven en streven van J. H. van den Bosch raadplege men het bovengenoemde werk van De Vos, blz. 205-265, met uitvoerige bibliografie en interessante bijlagen, o.a. schoolopstellen. Dezelfde auteur schreef een *In Memoriam J. H. Van den Bosch* (1943).

(4) Vooral in zijn studie over Hoogstraten's Geslachtslijst en over Huydecoper, herdrukt in de *Opstellen over spelling en verbuiging*.

een verouderd taalonderwijs te breken. Rondom het tijdschrift schaarden zich langzamerhand medewerkers uit allerlei kringen. Na een zestienjarig bestaan werd het opgevolgd door *De Nieuwe Taalgids* (1907), onder leiding van J. Koopmans en C. G. N. de Vooys, die in dezelfde richting voortwerkten. Onder de medewerkers behoorden o. a. Jac. van Ginneken, veelzijdig en oorspronkelijk taalgeleerde, die met nadruk wees op het belang van contemporaine taalstudie in volle omvang, en dus naast de psychologische beschouwing de « sociologische structuur » op de voorgrond bracht in zijn breed opgezet, maar onvoltooid gebleven *Handboek der Nederlandsche taal*. In 1932 stichtte hij met G. S. Overdiep een nieuw tijdschrift, *Onze Taaltuin*, dat tien jaargangen beleefde. Mede door zijn initiatief sloeg de dialectstudie nieuwe wegen in. Het dialectgeografisch onderzoek geraakte in gang door de ijverige bemoeiingen van Schrijnen en van Kloeke, en werd gecentraliseerd in het Dialectbureau, gesticht door de *Koninklijke Akademie te Amsterdam* (1).

106. *Spellingvereenvoudiging* (2).

De verdienste, de stoot gegeven te hebben tot de vereenvoudiging van onze spelling, komt toe aan R. A. Kollewijn, die in 1891 zijn artikel *Onze lastige spelling* publiceerde, dat veel weerklank vond en aanleiding gaf tot stichting van de *Vereeniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal* (1893). De « Voorstellen » werden door een brede commissie onderzocht en vastgesteld; een drietal Groningse hoogleraren, Van Helten, Sijmons en Speyer, verleenden hun morele steun. Een radikale hervorming, op fonetische grondslag, werd niet beoogd. De grondregels van De Vries en Te Winkel: die van de beschaafde uitspraak, de gelijkvormigheid en de afleiding werden aanvaard, met beperking van de laatste, wat betreft de onderscheiding van *e-ee*, *o-oo*, *s-sch*, en *deij* van de uitgang *lijk*, die door *i* vervangen werd. Voor de bastaardwoorden die als ingeburgerd beschouwd konden worden, wilde men met de vernederlandsing van de spelling verder gaan dan De Vries en Te Winkel. De belangrijkste regel betrof het weglaten van de buigings-*n*, waar die in het beschaafde spreken niet meer gehoord wordt, en de voornaamwoordelijke aanduiding, overeenkomstig het beschaafde spraakge-

(1) Zie voor de dialectstudie de bredere aantekening achterin dit boek.

(2) R. A. Kollewijn: *Opstellen over spelling en verbuiging* (3^e dr. Groningen, 1916). De geschiedenis van de eerste jaren beschreef A. M. Kollewijn in een brochure (1896); voor de verdere geschiedenis vindt men de gegevens in de 40 jaargangen van het orgaan *Vereenvoudiging*, in de strijdschriften pro en contra, en samenvattend in een gedenkschrift van J. A. Daman: *Vijftig jaren van strijd 1891-1941*.

bruik. Tegenstanders, opgevoed in de eerbied voor de « schrijftaal »-regels, achtten dit een revolutionaire taalverarming, al gaven de vereenvoudigers duidelijk te kennen dat die *n* natuurlijk behouden diende te worden, waar de schrijver of dichter inderdaad een *n*-klank wilde doen horen. In de praktijk bleek dat radikale medestanders de neiging hadden om in de omspelling van bastaardwoorden te ver te gaan. Ook de regeling van de konsekwente *ie*-spelling in open lettergrepen voldeed niet, toen die aan de praktijk getoetst werd. Daarom werden deze beide punten door een nieuwe commissie in 1903 herzien. De vereenvoudigde spelling verwierf zich, ondanks de tegenwerking en onderdrukking door de Regering, de pers en een groot deel der letterkundigen, groeiende aanhang in allerlei kringen, zowel onder de mannen van de onderwijspraktijk als onder-taalgeleerden.

In 1918 werd door een Staatskommissie een bemiddelende regeling voorgesteld, die weinig instemming vond; nog minder een nieuwe kunstmatige regeling van het taalkundig geslacht, in 1920 ontworpen door de hogleraren Kluyver en J. W. Muller (1). Nadat in 1931 reeds de weglating van de naamvals-*n*, behalve bij mannelijke persoons- en diernamen (2), bij het onderwijs was toegestaan, ging Minister Marchant in 1934 verder, door een getemperde vereenvoudigde spelling voor alle scholen voor te schrijven (3). De invoering had een vlot verloop, maar wekte in sommige konservatieve kringen een heftig verzet (4). Toen het jongere geslacht meer dan

(1) Vergelijk daarvoor de artikels *Bestaan en grondslagen voor een nieuwe regeling van het taalkundig-mannelik en vrouwelijk geslacht?* (*Nieuwe Taalgids* XIV, 161) en *Een regeling van het grammatisch geslacht in verband met de sexe?* (*Nieuwe Taalgids* XX, 331). Andere polemische artikels van C. G. N. de Voos zijn herdrukt in een bundeltje *Opstellen uit de spellingstrijd 1906-1941*.

(2) Dat voor deze uitzondering elke wetenschappelijke grondslag ontbreekt, werd nog eens helder aangetoond door Gerlach Royen (*Kollewijnspelling en taalwetenschap*, Tilburg, 1930). Dezelfde geleerde zette uiteen dat de voornaamwoordelijke aanduiding niet simplistisch te « regelen » is (*Pronominale problemen in het Nederlands*, Tilburg, 1935). Vergelijk daarvoor ook de artikels van Ph. J. Simons in *De Nieuwe Taalgids*, grotendeels samengevat in de bundel *Nederlandse spelling, geslacht en verbuiging* (Groningen, 1932).

(3) Daarbij bleef de spelling van de bastaardwoorden en van de uitgangen *lijk* en *isch* ongewijzigd.

(4) Prof. Dr. J. Wille: *Taalbederf door de school van Kollewijn* (Amsterdam, 1935); Dr. J. van Mierlo: *De spellingskwestie. Voor den adel van de Nederlandsche taal* (Antwerpen, 1936). Konservatief zijn ook de *Grondbeginselen van de schrijfwijze der Nederlandsche taal* (1931) door Jac. van Ginneken, vroeger voorstander van vereenvoudiging, die sedert een wisselend standpunt innam. In 1936 gaf Minister Slotemaker de Bruine zijn voornemen te kennen om opnieuw een regeling van het grammatisch geslacht en van de voornaamwoordelijke aanduiding te doen ontwerpen. Het is niet te verwachten dat een dergelijke, uiteraard kunstmatige, regeling veel instemming zou vinden.

tien jaren met de nieuwe schoolspelling vertrouwd geraakt was, werd algehele invoering dringend noodzakelijk. Ter wille van spelling-eenheid met Zuid-Nederland werd officieel overleg gepleegd, met de gunstige uitkomst dat volledige overeenstemming verkregen werd, op de grondslag van de spelling-Marchant, terwijl de toepassing van de buigings-n facultatief gesteld werd. Daardoor verviel de onverdedigbare uitzondering voor de zogenaamde « seksuele »-n. In het voorjaar van 1946 werd deze spelling in België bij Koninklijk Besluit officieel ingevoerd. Als de Nederlandse Regering in de loop van dit jaar volgt, is de spellingstrijd geëindigd en de eenheid herwonnen, ten bate van het onderwijs.

HOOFDSTUK X

DE ONTWIKKELING IN ZUID-NEDERLAND SEDERT ± 1890

107. *Gesproken en geschreven taal.*

Eerst langzamerhand drong het besef door, van hoeveel belang een beschaafd gesproken taal is, als basis voor een algemene, ook schriftelijke taaleenheid. Voor de klanken, de grammatikale vormen diende men het Noord-Nederlands als norm te aanvaarden, aangezien geen van de uiteenlopende streektaalen door het verwerven van de hegemonie zich tot een Zuid-Nederlands beschaafd ontwikkeld had. Voorzover hier of daar een plaatselijke norm gold, zou dat bij voortschrijdende ontwikkeling toch slechts een overgangstadium zijn. Verscheidenheid in woordgebruik, vooral in huiselijke omgangstaal, is in ver uiteengelegen streken onvermijdelijk en weinig storend. Eenheid behoeft niet te ontaarden in eenvormigheid.

Verbreiding van een beschaafde omgangstaal was het doel van de Antwerpse *Vereniging voor beschaafde Nederlandse uitspraak*, in 1913 opgericht. Uit de *Mededeelingen* die deze Vereniging uitgaf, bleek dat de beweging weldra in allerlei plaatsen instemming vond. De wereldoorlog maakte binnen een jaar een einde aan de ijverige werkzaamheid (1). Terecht werd ingezien dat de vereenvoudigde spelling, die het beschaafd-gesproken woord nauwkeuriger weergeeft, een steun zou zijn voor een verbeterde uitspraak, omdat de schriftbeelden van de oude spelling (b. v. met *sch* of met de enkele en dubbele *e* en *o*) de dialektische uitspraak in de hand werkten,

(1) In 1942 is deze Vereniging te Antwerpen herrezen om het nuttige werk voort te zetten.

en bovendien dat een eenvoudiger schrijfwijze het volksonderwijs van ballast zou verlossen. Partikularistische tegenstanders van aansluiting bij het Noord-Nederlands Beschaafd vond men in de 20ste eeuw voornamelijk nog onder het oudere geslacht, o. a. de kanunnik Muyltermans en Hugo Verriest, die in de Vlaamsche Academie de strijd tegen het nieuwe streven aanbonden.

Kan. J. Muyltermans gaf *Eenige beschouwingen over de uitspraak onzer taal*. Daartegenover betoogde W. de Vreese : « Het aannemen van de Noordnederlandsche beschaafde omgangstaal is voor Zuid-Nederland een vraag van welbegrepen eigenbelang » (1). In dezelfde geest sprak de Leuvense hoogleraar C. Lecoutere (2), terwijl de partikularisten steun vonden bij Hugo Verriest, die zijn Westvlaamse uitspraak voor het « schoonste Nederlands » bleef houden, en zich tegen een algemeen Nederlandse uitspraak verzette (3).

Een bewijs dat het grote belang van beschaafde uitspraak ingezien werd, is de bijna gelijktijdige verschijning van twee handleidingen, de *Theoretische en Practische Uitspraakleer der Nederlandsche taal* van E. Verachtert en de *Nederlandsche Uitspraakleer* van L. Scharpé (1912) (4), die het verouderde boekje van Ternest (*Uitspraakleer*, 3^e dr., 1882) overbodig maakten. Ook in de enige jaargang van de *Mededeelingen* (1913), door bovengenoemde Vereniging uitgegeven, werd door W. de Vreese het grote belang van een *Algemeen Beschaafde Omgangstaal in Zuid-Nederland* bepleit. Op een degelijke fonetische grondslag berust de *Practische uitspraakleer van de Nederlandsche taal*, die E. Blancquaert in 1934¹ uitgaf.

Vele jaren heeft de Belgische regering slechts aarzelend de rechten van het Vlaams als tweede landstaal erkend (5). Met de taalwetten werd op onverantwoordelijke wijze de hand gelicht. Na volhardende strijd hebben de Vlamingen in de laatste jaren belangrijke overwinningen behaald, vooral de vernederlandsing van de Gentse universiteit was een eerste stap tot de vernederlandsching van het gehele onderwijs. Eerst wanneer dat doel bereikt zal zijn, is de grondslag gelegd voor gezonde taalontwikkeling.

De toenemende vooruitgang heeft ook een belangrijke verbetering gebracht in de geschreven taal. Goed geredigeerde en gestileerde dagbladen hebben de plaats ingenomen van vroegere volksblaadjes,

(1) De « Regeling » van de Uitspraak in Zuid-Nederland (Versl. en Mededeelingen der Kon. Vl. Acad. 1909).

(2) Over de beschaafde uitspraak van het Nederlandsch (ibidem 1909).

(3) Waar spreekt men het schoonste Nederlandsch? (ibidem 1913).

(4) Beide beoordeeld door E. Kruisinga in *De Nieuwe Taalgids* VI, 211 en door J. Mansion in *Dietsche Warande en Belfort*, 1912.

(5) Voor de Taalwetten en de gebrekkige uitvoering raadplege men de genoemde werken van Prayon van Zuylen en van Paul Fredericq.

vaak in de meest onbeholpen en onzuivere taal geschreven. In de vertaaldienst te Brussel werken bevoegde ambtenaren, al zijn nog niet alle ambtelijke geschriften en publicaties van on-nederlandse wendingen gezuiverd. De taal van wetenschappelijke geschriften klinkt minder boekachtig dan een halve eeuw geleden, en draagt meer een eigen, Zuid-Nederlandse stempel. Hierop heeft de verjongde taal van de letterkunde stellig gunstig gewerkt.

108. *De letterkundige taal. De kring van « Van Nu en Straks ».*

De betekenis van de kring die zich om *Van Nu en Straks* (1893) en later om *Vlaanderen* (1903) schaarde, voor de ontwikkeling van de letterkundige taal, is in veel opzichten te vergelijken met die van *De Nieuwe Gids* hier te lande, die er merkbare invloed op uitoefende. De leider van de nieuwe generatie, August Vermeylen, schreef in 1903 : « De jongeren hebben, hier als elders, beseft dat ze alle boekentaal van zich moesten afschudden : dat er geen te breede kloof mocht gapen tusschen geschreven en gesproken woord, en dat groeien uit de *levende* taal een eerste vereischte is van een gezonde en echt nationale literatuur ».

Er is echter een gewichtig verschil. De Vlamingen bezaten in Gezelle al een kunstenaar van grote betekenis, die met de « boekentaal » gebroken had, en zich een hechte, oorspronkelijke taal gevormd had, die bewondering en navolging vond. Maar de letterkundigen en taalkundigen uit liberaal-flamingantische kringen hadden, deels uit anti-clericalisme, maar grotendeels uit verouderd taal- en kunstbegrip, zijn taal veroordeeld als een bedreiging van de Nederlandse taaleenheid, die zij alleen gewaarborgd achtten door een konventionele, op Noordelijke leest geschoeide litteratuurtaal.

De verdienste van deze jongeren was nu, dat ze de oorspronkelijkheid en de levenwekkende kracht van de Westvlaamse « partikularistische » dichters en schrijvers beseften (1). Gezelle, die in *Tijdkrans* (1893) en *Rijmsnoer* (1897) zijn rijpste werk gaf, werd bewonderd, de jonge Streuvels als bondgenoot verwelkomd. Naast het prikkelend voorbeeld van Hollandse kunstgenoten zou de tot kunsttaal verheven volkstaal de letterkundige taal verjongen. Niet door strakke eenheid, maar door rijke verscheidenheid van taal moest de nieuwe tijd zich onderscheiden.

Streuvels, Teirlinck, en later Felix Timmermans, deden hun voordeel met tal van woorden en uitdrukkingen uit het dialect waarmee ze van jongs af vertrouwd waren. Vermeylen, Van de

(1) Zie A. Vermeylen's opstel over *Partikularisme?* in zijn *Verzamelde Opstellen. Tweede bundel*, blz. 101 vlg.

Woestijne schreven levendig of sierlijk gestileerd proza, slechts lichtelijk, maar karakteristiek Zuidelijk getint. De verrassende opbloei van de Vlaamse letterkunde was eerst mogelijk geworden, toen men geleerd had het oneigene, het gemaakte uit te bannen, en de verfrissende bronnen van de volkstaal had leren gebruiken.

109. *Wetenschappelijke taalstudie.*

Ook de taalstudie bereikte in deze periode een hoger peil. De *Vlaamsche Academie* telde in de eerste jaren nog vrijwat vertegenwoordigers van het oudere geslacht, wier belangstelling en producten een dilettantisch karakter hadden, maar later ook wetenschappelijk-onderlegde taalbeoefenaars, o. a. Willem de Vreese, Leonard Willems, J. van Mierlo, Maurits Sabbe, die de *Verlagen en Mededeelingen* met menige belangrijke bijdrage verrijkten. Door prijsvragen werden uitvoeriger studies uitgelokt, op het gebied van het Middelnederlands, de Vlaamse taalstrijd, de dialecten, de vaktaal, gallicismen en germanismen.

Als degelijk vaktijdschrift verschenen, sinds 1896, de *Leuvensche Bijdragen* (1), waarin fonetisch-geschoolde medewerkers grondige beschrijving van Zuid-Nederlandse dialecten gaven. Toen de dialectgeografie op de voorgrond kwam, werd die wetenschap te Leuven door Grootaers, te Gent door Blancquaert verdienstelijk beoefend. In de laatste tijd trekt vooral de toponymie, reeds door Deflou beoefend, de aandacht van verscheiden onderzoekers. Naast de nieuwere letterkunde heeft de Vlaamse taalkunde in het Noorden gezag verworven, waardoor Zuid-Nederland meer dan te voren als gelijkwaardig lid van de algemeen-Nederlandse taalgemeenschap beschouwd wordt.

HOOFDSTUK XI

HET AFRIKAANS

110. *Het ontstaan.*

Men zou kunnen twijfelen of het Afrikaans thuis hoort in een geschiedenis van de Nederlandse taal. Het is een loot van de oude stam, die zich zelfstandig ontwikkeld heeft, en nu een eigen leven leidt. Maar de verwantschap blijft nauw, en door het ontstaan als « heterochthoon dialect » van het Nederlands, verdient het Afrikaans onze aandacht.

(1) De leiders, tevens voornaamste medewerkers, waren Ph. Colinet, C. Lecoutere en L. Goemans.

Men heeft kunnen nagaan dat de oudste kolonisten, die zich in de tweede helft van de 17de eeuw aan de Kaap vestigden, bijna allen afkomstig waren uit Zuid-Holland, Zeeland en het Westen van Utrecht. De grondslag van hun taal werd dus gevormd door de daar gesproken volkstaal, die nog sterk dialektisch gekleurd was. Voor het grootste deel zullen ze weinig of geen schoolonderwijs gehad hebben, en dus met de boekentaal weinig vertrouwd geweest zijn. De bijbel, stichtelijke boeken en andere volkslektuur bracht hen nog enigszins in aanraking met « voornamere » taal. Van het moederland gescheiden, in een geheel andere samenleving, hebben ze zich waarschijnlijk al vroeg van een omgangstaal bediend, die in verschillende opzichten afweek van hun oorspronkelijk-Hollands taaleigen, en die in hoofdtrekken al geleek op wat later Afrikaans heette. Deze snelle evolutie heeft men uit verschillende oorzaken trachten te verklaren. Vermenging met de taal van andere Europese immigranten heeft nauwelijks plaats gehad. De Franse Hugonoten losten zich na enkele geslachten op in de meerderheid van de bevolking; de Duitse kolonisten, die zonder vrouwen aankwamen, hadden ten gevolge van gemengde huwelijken weinig blijvende invloed op de taal.

De hoofdfactor werd ontdekt door D. C. Hesseling (1), toen hij aantoonde dat het Maleis-Portugees aan de Kaap een belangrijke rol gespeeld heeft. Deze mengtaal, de verkeerstaal langs de kusten van het verre Oosten, werd gesproken door de talrijke aangevoerde slaven en de Maleise ballingen. Voor de omgang met deze kleurlingen moesten dus de blanken deze taal aanleren; hun kinderen leerden die van de bedienden. Een gevolg daarvan was een ingrijpende verandering, vooral een vereenvoudiging van de vormen door deflexie, verschijnselen die samengevat worden door de term creolisering. Voornamelijk tussen 1658 en 1685 moet dit proces plaats gehad hebben. Toen het Maleis-Portugees op de achtergrond geraakte, werd het creoliseringsproces gestuit, maar de ontstane afwijkingen werden van geslacht op geslacht overgebracht. Nieuwe kolonisten uit het moederland werden schaars, en de in het binnenland teruggetrokken boeren leefden in afzondering. Alleen door de kerk en de godsdienst bleef het Hoog-Hollands bekend, zonder dat dit op de omgangstaal veel invloed had.

Tegenover deze theorie hebben anderen betoogd dat alle veranderingen die het Nederlands in Zuid-Afrika onderging, te verklaren zouden zijn uit spontane ontwikkeling van een taal die geïsoleerd

(1) In een *Gids*-artikel van Jan. 1897, in 1899 in boekvorm verschenen, en in 1923 omgewerkt en uitgebreid: *Het Afrikaans* (Leiden). Vgl. van dezelfde schrijver *Over de taal en letterkunde van Zuid-Afrika* (Taal en Letteren X, blz. 225 vlg.).

geraakt was, maar van een zo ingrijpende, vrij plotselinge, spontane ontwikkeling is moeielijk een tweede voorbeeld aan te wijzen. D. B. Bosman (1), die eveneens Hesseling bestreed en als hoofdfaktor beschouwt de inwerking van een geadapteerd Hollands in de mond van kleurlingen — een faktor waarop reeds Kruisinga (2) bij zijn verdediging van de spontane ontwikkeling gewezen had — kan toch het verschijnsel van creolisering niet geheel wegcijferen, en nadert dus enigszins tot Hesseling's opvatting.

111. *De overwinning van het Afrikaans op het Nederlands.*

In de 19de eeuw werd het Afrikaans beschouwd als een verminkt en dus gebrekkig Nederlands, goed genoeg als « kombuis »-taal, maar ongeschikt als kultuurtaal. Het officiële Nederlands, gesteund door de Regering, de kerk en de school, had daarvan nauwelijks mededinging te duchten. Toch bleef het « Hoog-Hollands » eigenlijk een vreemde taal, met moeite aangeleerd en zelden volkomen beheerst. Een letterkunde van enige betekenis was er dan ook niet in ontstaan. Het gevaar dat het Nederlands in Zuid-Afrika op den duur te gronde zou gaan, door de mededinging van het gemakkelijker hanteerbare Engels, was niet denkbeeldig: vooral in de Kaapkolonie was de verengelsing in sommige kringen al ver gevorderd (3).

In 1875 stichtte Ds. S. J. du Toit *Die Genootskap van Regte Afrikaners*, met de bedoeling om het Afrikaans te doen erkennen als schrijftaal, naast het Engels en het Hollands (4). Als orgaan van deze vereniging verscheen *Die Patriot*. De oorlog maakte aan deze eerste taalbeweging een einde, en de onderwerping aan het Engelse bestuur scheen niet veel goeds te beloven voor de toekomst van de eigen taal. Het tegendeel bleek het geval: de verlevendiging van het nationaal gevoel versterkte de drang om de eigen taal te gebruiken, vooral toen na de vrede van Engelse zijde getracht werd het overwonnen volk door het onderwijs te verengelsen. Men begreep

(1) Zijn Gronings proefschrift: *Afrikaans en Maleis-Portugees* (1916) werd in 1923 omgewerkt met de titel *Oor die ontstaan van Afrikaans*. Vgl. Hesseling's bespreking van dit boek in *De Nieuwe Taalgids* XVI, 77.

(2) *De oorsprong van het Afrikaans* (Taal en Letteren XVI, 1906, blz. 417; vergelijk aldaar blz. 477 Hesseling's weerlegging). De opvatting dat het Maleis-Portugees niet de geringste invloed geëfend had, was te vooren op dilettantische wijze verkondigd door C. J. van Rijn (*Het Nauwe verband tussen het Afrikaans en het Hollands*, Pretoria, 1914).

(3) Over deze voorgeschiedenis en het begin van de Afrikaanse taalbeweging schreef J. du Plessis Scholtz een belangrijke studie: *Die Afrikaner en sy taal 1806-1875* (Utr. proefschrift 1939).

(4) De opkomst van het Afrikaans, sinds 1875, is beschreven in het proefschrift van Lydia van Niekerk: *De eerste Afrikaanse Taalbeweging en zijn letterkundige voortbrengselen* (Amsterdam, 1916).

dat de Hollandse boekentaal niet in staat zou zijn om de vloedgolf te keren. Zo ontstond de tweede Afrikaanse taalbeweging, die in 1903 inzette (1). De voorstanders van het Nederlands deden een poging om het aanleren van die taal te vergemakkelijken door officiële invoering van de vereenvoudigde spelling (1904), waarbij ook « woorden en uitdrukkingen, die naar het karakter van ons volk en de aard van 't land ontstaan zijn » zouden worden toegelaten. Deze maatregel kon de opkomst van het Afrikaans niet meer tegenhouden. De pleidooien van J. H. H. de Waal en Gustav Preller sloegen in; de plotseling opbloeiende Afrikaanse litteratuur gaf de doorslag. De verdere ontwikkeling was verrassend snel: in 1909 werd de Zuid-Afrikaanse Akademie gesticht, waardoor de verzoening van beide taalpartijen tot stand kwam; in 1914 werd het Afrikaans in de scholen ingevoerd; in 1924 werd het laatste bolwerk veroverd, nl. de kerk, die de oude Nederlandse bijbel niet spoedig prijs gegeven had voor de Afrikaanse vertaling; in 1925 werd besloten, ook de wet in het Afrikaans te schrijven. Dit was de eindbeslissing in de taalstrijd: het Afrikaans had over de gehele linie gezegevierd.

112. *De letterkundige taal.*

De opkomst van de moderne Afrikaanse poëzie zou niet mogelijk geweest zijn, als de jonge dichters niet een bredere litteraire grondslag hadden gehad dan het oudere Afrikaans hun bood (2). Celliers en Totius waren vertrouwd met de Nederlandse en de Engelse verskunst, toen ze de eerste poging deden om het instrument van hun moedertaal te bespelen. De invloed van vreemde voorbeelden is duidelijk merkbaar: de taalvorm van Celliers is aanvankelijk sterk Hollands gekleurd. Van Totius geldt dat in nog sterker mate: in stijl en ritme hoort men ook een naklank van Gezelle. Op jongeren werkt ook de taal en de taaltechniek van de Tachtigers. De aanvaarding van een dergelijke voorgedij is wel eens te sterk afgekeurd. Heeft onze eigen renaissance-kunst in de 16de en 17de eeuw niet haar voordeel gedaan met de studie van bewonderde Latijnse, Franse en Italiaanse kunst? Voor het Afrikaans is het een gunstige omstandigheid geweest, dat in de eigen tijd een nieuwe Vlaamse en een nieuwe Hollandse poëzie voorbeelden gaf van letterkundige

(1) E. C. Pienaar: *Taal en Poësie van die tweede Afrikaanse Taalbeweging* (Utr. diss. 1919), waarvan in 1931 een vierde, tot op de tegenwoordige tijd bewerkte uitgave verscheen. Zie verder ook het *Gedenksboek ter ere van die Genootskap van Regte Afrikaners* (1875-1925).

(2) De taal van de afzonderlijke dichters wordt in het bovengenoemde boek van E. C. Pienaar besproken.

taalbouw uit bestanddelen van levende taal, niet gebonden aan strenge traditie.

Intussen toonde Leipoldt dat ook met een door-en-door-Afrikaanse taalbehandeling, in de eigen Afrikaanse taalvorm, poëzie mogelijk was. Zijn taal kreeg daardoor een gaafheid en een kracht, die voorgangers als Celliers en Totius, in hun streven naar kunstiger vorm, vaak misten. Opmerkelijk is dat Totius hem volgt : bij latere omwerking worden zijn verzen meer Afrikaans in vorm en toon. Hetzelfde verschijnsel ziet men bij een van de kernachtige prozaïsten, C. J. Langenhoven.

E. C. Pienaar, die dit verschijnsel met ingenomenheid begroette, laat er op volgen : « Enersyds sou 'n opsluit in 'n benepe Afrikaanse partikularisme getuig van 'n verkeerde insig en noodwendig lei tot taalarmoede, terwijl andersyds die onnodige gebruik van onafrikaanse vorme tot gevolg sou hê 'n kunsmatige « papiertaal », wat altyd 'n ramp is vir die gesonde bloei van 'n volkseie literatuur » (1).

In de ontwikkeling van de Afrikaanse letterkunde heeft zich dus herhaald wat wij in Vlaanderen waarnamen : zolang een on-eigen Nederlandse litteratuurtaal nagevolgd werd, bleef de betekenis middelmatig of beneden peil; na de vorming van een oorspronkelijke litteratuurtaal kon het talent zich ten volle ontplooiën.

113. *Vreemde invloeden. Taalzuivering.*

De vreemde bestanddelen in de tegenwoordige Afrikaanse woordvoorraad hangen ten nauwste samen met de ontwikkeling van de taal (2). Uit de periode toen het Maleis-Portugees als tweede taal aan de Kaap gesproken werd, dagtekenen een aantal woorden die óf in het Maleis óf in het Portugees teruggevonden worden. Aan de taal van inboorlingen, Hottentotten en Kaffers, op wie de blanken met geringschatting neerzagen, is uiteraard, behalve eigennamen, niet zo veel ontleend. Eigenaardig zijn daarbij een aantal uitroepen, waarschijnlijk wel door bemiddeling van de kindertaal overgenomen.

De Duitse en Franse immigranten hebben niet veel sporen nagelaten in de algemene taal. Veel groter is natuurlijk de invloed van het Engels, dat sinds 1822 de officiële regeringstaal van de Kaapkolonie

(1) *Taal en Poësie van die Twede Afrikaanse Taalbeweging*, 4^e druk (1931), blz. 217.

(2) Een grondige ontleding van de Afrikaanse woordvoorraad gaf S. P. E. Boshoff, in zijn proefschrift *Volk en taal van Suid-Afrika* (Amsterdam, 1921). De verschillende *ismen* in Afrikaans worden ook behandeld in een opstel van J. J. le Roux in het genoemde *Gedenkboek*. Anglicismen in letterkundige taal, o. a. bij de dichter D. F. Malherbe, worden aangewezen en gebrandmerkt in het boek van E. C. Pienaar, die zich ook verzete tegen het invoeren van sommige « neerlandismen », als het gebruik van het oude imperfektum.

werd. Door Engelse en Schotse immigratie, ook van onderwijzers, werd het Engelse element versterkt. Naast een invloedrijke groep van alleen-Engelssprekenden, ontstond langzamerhand een groep van tweetalige Afrikaners. In bestuur en rechtspraak, in handel en verkeer, in onderwijs en wetenschap, in kunst en sport kreeg het Engels de overhand. Begrijpelijk en onvermijdelijk was een diepgaande invloed op het taalgebruik. In de Boerenrepublieken was het officiële gebruik van het Nederlands een rem; bovendien werkte daar de invloed van de steden, als kultuurcentra, minder sterk. Geleidelijk kreeg ook daar de taal van de « uitlanders » meer verbreiding.

Het anglicisme openbaar zich niet alleen in de overneming, de andere accentuering, de gewijzigde betekenis van woorden, waardoor het karakter van de taal zelden aangetast wordt, maar ook in het navolgen van zinswendingen, het vormen van onnederlandse verbindingen, die de indruk maken van een onbeholpen mengtaal. Door onkunde van de eigen taal, door haast of slordigheid, dringen zulke anglicismen vooral in dagbladen, slecht geschreven boeken, handels- en bestuursdokumenten door. Daartegen kwam het nationaal gevoel in verzet: van die taalmenging duchtte men gevaar voor het eigen karakter van de Afrikaanse beschaving en samenleving.

De krachtige pogingen om de taal te zuiveren van anglicismen zijn dus te vergelijken met het verzet van de nationaal-Vlaamsgezinden tegen de gallicismen: « die taalpurisme staan in Suid-Afrika in die nouste verband met die nasionale reaksie van die Afrikaanse volk » (1).

Tegen overneming van Nederlandse woorden, met aanpassing aan de Afrikaanse taalvorm, heeft men nooit bezwaren geopperd. Men zag daarin slechts taalverrijking: het putten uit een vanouds gemeenschappelijk bezit. Zonder de steun van het Nederlands zou het Afrikaans niet zo spoedig aan de veelzijdige behoeften op het gebied van wetenschap en kunst hebben kunnen voldoen. Toch heeft men van tegenwoordig Afrikaans standpunt bezwaren tegen een bepaald soort Neerlandismen, nl. de vernederlandsing van de grammatika. Sommige schrijvers hebben een poging gedaan om de oude verleden-tijd-vormen, die in het Afrikaans verloren gingen en door omschrijving vervangen werden, in de literatuurtaal te handhaven, in de verwachting dat ze vandaar in de beschaafde omgangstaal zouden doordringen. Anderen, vooral vooraanstaande dichters, gingen verder, en bedienden zich, op grond van schrijftraditie, mogelijk ook om de klank, van on-Afrikaanse vormen. De voorstanders van zuiver Afrikaans, ook op dit punt, schijnen veld te winnen: schrijvers als

(1) Boshoff: *Volk en Taal van Suid-Afrika*, blz. 409.

Preller en Langenhoven hebben van dergelijke vormen, die ze vroeger gebruikten en verdedigden, afstand gedaan. Toch is bij auteurs en geleerden, die door hun studie in nauwe aanraking bleven met Nederlandse letterkundige en wetenschappelijke geschriften, ook in hun zinsbouw, de invloed van Nederlandse stijl onmiskenbaar. Daarin is niets dat het nationaal gevoel zou kunnen kwetsen: navolging behoeft geen nabootsing te zijn; ook de Nederlanders zijn in dit opzicht, zowel in het verleden als in het heden, en niet tot hun nadeel, bij andere volken in de leer geweest.

114. *Taalstudie.*

De zorg voor de moedertaal, die zich na de overwinning van het Afrikaans openbaarde, strekte zich ook uit tot wetenschappelijke bestudering. Jonge Afrikaners, merendeels aan Nederlandse universiteiten gevormd, namen die studie ter hand. Hesseling's theorie omtrent het ontstaan van het Afrikaans, werd getoetst door D. B. Bosman. De woordvoorraad werd grondig bestudeerd en in zijn samenstelling ontleed door Boshoff. De taalgeschiedenis en de vorming van letterkundige taal werd nagegaan door E. C. Pienaar; de Afrikaanse syntaxis door J. J. le Roux (1), de vormleer door A. C. Bouman en E. C. Pienaar (2), de klankleer, vroeger reeds beschreven door T. H. le Roux (3), op experimenteel-fonetische grondslag in samenwerking met P. de Villiers Pienaar (4). Ook de « gewestelijke spraak soos Afrikaans gepraat word » was een voorwerp van onderzoek, in *Ons Geselstaal*, van G. R. von Wielligh (5), terwijl D. F. Malherbe een grote verzameling aanlegde van *Afrikaanse Spreekwoorden* (6). Voegen we daar nog bij, dat Joh. J. Smith sedert enige jaren bezig is aan een Standaard-Woordeboek van het Afrikaans, dan blijkt dat in betrekkelijk korte tijd degelijk wetenschappelijke grondslagen gelegd zijn voor de studie van deze jonge taal. Het Afrikaans is niet langer een dochtertaal, maar een zusters taal van het Nederlands, die de leeftijd van de meerderjarigheid bereikt heeft, en een eigen toekomst tegemoet gaat.

(1) *Oor die Afrikaanse sintaksis*. Eerste deel (Utr. diss. 1923).

(2) *Afrikaanse Spraakkunst* (Stellenbosch 1924). Vgl. Bouman's artikel *Syntaktiese groepen in Afrikaans*, in *De Nieuwe Taalgids* XVI, blz. 225 vlg., en zijn *Onderzoekingen over Afrikaanse Syntaxis* in de *Annale van die Uniwersiteit van Stellenbosch*, 1926.

(3) *Beschrijvende Klankleer van het Afrikaans* (Leidse diss. 1910).

(4) *Afrikaanse Fonetiek* (Kaapstad en Johannesburg, 1927).

(5) Uitgegeven op aansporing en met een inleiding van J. J. Smith (Pretoria, 1925).

(6) *Afrikaanse Spreekwoorden en verwante vorme* (Bloemfontein, 1925).

BREDERE AANTEKENINGEN

I (Bij § 4) : NAAMKUNDE

Het werk van M^r L. Ph. C. van den Berg, die de verdienste heeft, het eerst gewezen te hebben op het belang van de studie der oude plaatsnamen (*Iets over den toestand onzer taal voor de twaalfde eeuw in Taalk. Magazijn*, IV, 1842, uitgewerkt in zijn *Handboek der Middelnederlandsche geografie*, 2^e dr. 1872) is sinds lang verouderd.

Een grondig wetenschappelijk onderzoek werd ondernomen door het *Aardrijkskundig Genootschap*, dat een reeks *Nomina geographica neerlandica* uitgaf. De eerste delen (I, in 1884, II-III in 1892) bevatten gemengde bijdragen, maar deel III is bijna geheel aan Gelderland gewijd. Deel IV (1899) bevat Friese plaatsnamen, door Buitenrust Hettema bewerkt, deel V (1901), door J. G. C. Joosting, Drentse plaatsnamen. Eerst in 1928 werd dit werk hervat, opnieuw met bijdragen van verschillende aard : het negende deel verscheen in 1934, het tiende is in bewerking. Voor een oriëntering kan men raadplegen het artikel *De studie der eigennamen* van M. Schönfeld (*N. Taalgids* XVII, 196 vlg.) en *Toponymie* van C. B. van Haeringen (*N. Taalgids* XXV, 35 vlg.). Na de stilstand in de oorlogsjaren zal de studie van de toponymie in Noord-Nederland weldra hervat worden. Een bijdrage voor het Middelnederlands leverde reeds het proefschrift van B. H. Slicher van Bath : *Mensch en Land in de Middeleeuwen* II (Amsterdam 1944).

Met grote ijver wordt de toponymie in Zuid-Nederland beoefend, waar Leuven een centrum van studie vormt. Sinds 1927 verschijnen jaarlijks de *Handelingen van de Commissie voor Toponymie en Dialectologie* (15^{de} deel in 1941) met veel belangrijke bijdragen.

In de reeks *Nomina geographica Flandrica* verscheen een *Bibliographie van de Vlaamsche Plaatsnaamkunde* (1928) door H. J. van de Wijer en een leerzame studie over *De voornaamste bestanddeelen der Vlaamsche Plaatsnamen* door J. Mansion (1935). Verder monografieën over Limburgse en Brabantse plaatsnamen, over de toponymie van Opwijk (1931) en van Varsenare (1933). De Kon. Vlaamsche Academie publiceerde een zeer uitvoerig werk van Deflou : *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen*,

dat ook na de dood van de schrijver werd voortgezet en waarvan reeds het 14^e deel verschenen is (1914-1935). *De Studie over de Nederlandsche Plaatsnamen in de gemeenten Elsene en Ukkel* (1931), door A. C. H. van Loey, is een bekroond antwoord op een door deze Academie uitgeschreven prijsvraag. Voornamelijk op Romaans gebied beweegt zich Albert Dauzat in *Les Noms de Lieux* (Paris, 1932).

Het standaardwerk voor personennamen is *Nederlandsche Geslachtsnamen* door Joh. Winkler (Haarlem, 1885). Popularisering beoogden G. J. Uitman (*Hoe komen wij aan onze namen?*) en P. J. Meertens (*De betekenis van de Nederlandse familienamen*) in beknopte geschriften, beide van 1941. In 1942 verscheen een dergelijk boek van A. E. H. Swaen : *Nederlandsche Geslachtsnamen*. Over *Onze voornamen* schreef Boekenoogen in *De Gids*, 1890. Vergelijk ook Hoofdstuk X van Verdam's *Uit de Geschiedenis der Ned. Taal : Onze Persoons, Geslachts- en Plaatsnamen*. Voor het buitenland kan men raadplegen A. Bähnisch : *Die deutschen Personennamen (Aus Natur und Geisteswelt, 296)* en Albert Dauzat : *Les Noms de Personnes. Origine et évolution* (Paris, 1934), waar men verdere litteratuuropgaven aantreft.

II (Bij § 25) : ONDERWIJS EN SCHOOLBOEKEN IN DE MIDDELEEUWEN

Voor het onderwijs op Middeleeuwse scholen kan men raadplegen : Ch. Stallaert en Ph. van der Haeghen : *De l'Instruction publique au moyen âge (Mémoires couronnés de l'Acad. Royale XXIII)*, Bruxelles, 1850; en het oudere werk van Buddingh : *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs in de Nederlanden ('s-Gravenhage, 1847)*. Verder : Cramer, *Geschichte der Erziehung in den Niederlanden* en M. Schoengen : *Die Schule van Zwolle*.

Over de A. B. C.-boekjes schreef C. P. Burger Jr. enige artikelen in *Het Boek* (1923 e.v.) met fascimilé's van perkamenten blaadjes. Dat ze nog lang in gebruik bleven, blijkt uit de bespreking door P. A. de Planque : *Valcooch's Regel der Duytsche Schoolmeesters* (Utr. diss. 1926), blz. 78 vlg. (vergelijk bij § 45).

De Mnl. tekst van de *Disticha Catonis* is door A. Beets als proefschrift uitgegeven. Vlg. ook voor de Latijnse teksten M. Boas in *Ts. v. N. T. en L. XXIX, XXXII en XXXIII*.

In het *Exercitium puerorum*, het eerst gedrukt in 1485, zette elke rector het Diets over in zijn eigen idioom (zie daarover Kooiman's proefschrift over de *Twe-spraak*, blz. 17 en 22).

Over *Een Latijnsch schoolboek met Vlaamsche voorbeelden, te Leuven rond 1483 gedrukt* schreef Edw. van Even in *Dietsche Warande*, 1893, blz. 376.

De schrijver van de *Pappa puerorum* is de bekende humanist Murmellius. Uit de studie van D. Reichling (*Joh. Murmellius, sein Leben und Werke*, Freiburg 1880), blijkt hoe bekend dit werk geworden is : 32 volledige uitgaven, met naar schatting 30.000 exemplaren werden verspreid over Holland, Duitsland en Zwitserland. Een nieuwe uitgave werd bezorgd door A. Bömer (*Ausgewählte Werke des Münsterischen Humanisten Joh. Murmellius*, Heft IV, Münster, 1894), naar de uitgave van 1513 te Keulen. De Dietse tekst heeft ongeveer hetzelfde Oostelijke dialect als het exemplaar dat Busken Huet aanhaalt in zijn *Land van Rembrandt* (I, 338-339). Een Antwerpse druk van 1537, (*Bibl. Belg.* M 116) bevat een Vlaamse tekst.

III : WOORDKUNDE

Aan woordkunde, d.w.z. « Wortforschung als Kulturgeschichte » is in ons land betrekkelijk weinig opzettelijke studie gewijd. In Duitsland is F. Kluge, de stichter van het *Zeitschrift für deutsche Wortforschung*, op dit gebied de baanbreker geweest. Een samenvattend boek is H. Hirt's *Etymologie der Neuhochdeutschen Sprache* (München, 1909; een beknopt overzicht gaf A. Schirmer : *Deutsche Wortkunde*; vgl. ook E. Richter : *Fremdwortkunde*).

Van cultuurhistorisch standpunt is het gewenst, de woordvoorraad van een taal anders te rangschikken dan in een alfabetisch woordenboek geschiedt. Een voorbeeld daarvan gaf L. Brouwers S. J. in *Het Juiste Woord* (Turnhout, 1931). Vgl. voor het Frans Paul Rouaix : *Dictionnaire des idées*; voor het Duits Karl Bergmann : *Der deutsche Wortschatz*.

Over de ontlening aan andere talen schreef J. Te Winkel : *Geschiedenis der Ned. taal XIII : Invloed van vreemde talen op het Nederlandsch*. Voor Oosterse woorden kan men raadplegen *Oosterlingen* (1867), door Dozy, en *Uit Oost en West* (1889) door P. J. Veth. De ouderdom van deze, veelal internationale ontleningen, zal niet licht te bepalen zijn (vgl. R. Löwe : *Ueber einige europäische Wörter exotischer Herkunft* in *Zs. für vergl. Sprachforschung*, 1932-33).

Het *Joodsch in Nederland* werd beschreven door G. L. Voorzanger en J. E. Polak Jzn (Amsterdam, 1915); vgl. E. Slijper in *Nieuwe Taalgids IX*, 287-292, X, 29-26; S. M. Noach : *Nieuwe bijdragen tot de kennis van het Joods in Nederland* (*Nieuwe Taalgids*, 281-287) en het hoofdstuk over de *Jodentaal* in Van Ginneken's *Handboek I*.

Van belang is het, bij de invloed van andere talen ook te letten op « Bedeutungslehnwörter », op « Lehnübersetzung ». Daarop wezen o. a. S. Singer (*Zs. für deutsche Wortforschung* III, 220 en IV, 125) en A. Götze (ibidem IX) en J. Leest in zijn reeds genoemd proefschrift over Duitse ontleningen in de 19de eeuw.

IV (Bij § 105) : NEDERLANDSE DIALEKTSTUDIE

Belangstelling voor de Nederlandse dialekten ontwaakte reeds in het eerste kwart van de 19de eeuw. In de oudste taalkundige tijdschriften vindt men bijdragen op dit gebied, voor een groot deel nog van dilettantische aard. Zie G. G. Kloeke : *Die niederländische Mundartenforschung in Zeitschrift für deutsche Mundarten* XV, 1920, blz. 81 vlg., met bibliografie, en de uitvoerige bibliografie van alles wat voor 1882 verscheen door L. D. Petit in *Onze Volkstaal* I, blz. 48 vlg. Tot 1926 werd de bibliografie aangevuld in de *Handleiding bij het Noord- en Zuid-Nederlandsch dialectenonderzoek* door L. Grootaerts en G. G. Kloeke (N. en Z. Ned. Dialectbibliotheek I, Den Haag, M. Nijhoff, 1926, met kaart).

Een poging om voor een groot gebied dialektteksten bijeen te brengen, ondernomen door J. M. Firmenich (*Germaniens Völkerstimmen*) vond steun bij J. H. Halbertsma. Naar dit voorbeeld, stelde een andere Fries, Johan Winkler, zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* (1874) samen, waarin de gelijkenis van de Verloren Zoon, ter vergelijking in tal van dialekten vertaald, opgenomen werd, met taalkundige toelichting en karakteristiek. Het nadeel van deze methode was, dat men bij het overbrengen in dialekten vaak te dicht bij de bijbeltekst bleef, en daardoor de natuurlijke toon niet trof. Om dit bezwaar te ontgaan, lieten Joh. A. Leopold en L. Leopold in de bloemlezing *Van de Schelde tot de Weichsel* (1881) de medewerkers vrij in de keuze van een dialekttekst, in proza of poëzie.

Intussen had het *Aardrijkskundig Genootschap* in 1879 een algemeen dialekt-onderzoek op touw gezet door middel van vragenlijsten, die een uitgebreid materiaal opleverden. Daaruit putte J. te Winkel de gegevens voor twee kaarten, met uitvoerige toelichting, die de nuances van de lange *â* en de lange *î* weergaven (*De Noord-Nederlandsche tongvallen*, 1898 en 1901).

De vele dialektgrammatica's en idiotica, die óf als proefschriften óf afzonderlijk verschenen, behoeven hier niet alle opgesomd te worden : men vindt ze in Te Winkel's *Geschiedenis der Nederlandsche*

Taal en in het eerste deel van Van Ginneken's *Handboek*. Onmisbaar voor taalstudie zijn vooral de Zuid-Nederlandse van De Bo, Gezelle, Cornelissen-Vervliet en Is. Teirlinck, de Noord-Nederlandse van Boegenooen (de *Zaansche volkstaal*) en van K. ter Laan (Groningen). Afzonderlijke vermelding, wegens de gevolgde methode van fonetische transcriptie, verdienen de dialectstudies in de *Leuvensche Bijdragen* over de taal van Leuven, Tongeren, Aalst en Bree.

In de twintigste eeuw prikkelde de totstandkoming van de *Atlas linguistique* en de *Deutsche Sprachatlas* tot hernieuwde ijver hier te lande. Op initiatief van Jos. Schrijnen, Jac. van Ginneken en J. J. Verbeeten werd het « Wetenschappelijk onderzoek der Zuid-Oostelijke Dialecten » ter hand genomen. Een zeer uitgebreide vragenlijst werd verspreid. Door de oorlogstoestand in België ging een deel van het materiaal verloren. Een eerste vrucht was Schrijnen's studie over *De isoglossen van Ramisch in Nederland* (Bussum, 1920). In de Duitse gevangenkampen namen Theodoor Frings en Jozef Vandenheuvel de Zuid-Nederlandse teksten op van de veertig zinnen van Wenker, die in de reeks *Deutsche Dialektgeografie* afgedrukt werden (*Die südniederländischen Mundarten*, Marburg, 1921), maar die tot nu toe niet in kaart gebracht zijn, omdat de gegevens niet voldoende betrouwbaar bleken. Op degelijker grondslag ondernam de Leuvense dialectcentrale weldra de leiding, door uitzending van vragenlijsten en publicaties. Gelijktijdig ontwikkelde zich te Gent een tweede middelpunt van dialectstudie, onder leiding van Blancquaert die in een reeks dialectatlassen, waarvan er reeds vijf verschenen zijn en een zesde in voorbereiding is, het Zuid-Nederlandse gebied van Brabant en Vlaanderen met de Zeeuwse eilanden zeer uitvoerig op grond van plaatselijk onderzoek, beschrijft. Elk jaar verschijnt ook een uitvoerige bundel *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* — in 1941 reeds deel XV — met tal van belangrijke bijdragen op beiderlei gebied, en uitvoerige bespreking van al wat er over dat onderwerp in boeken en tijdschriften verschenen is.

In het Noorden maakte Kloeke zich verdienstelijk door te Hamburg een « Niederländische Dialektzentrale » te stichten, en in zijn boek over *De Hollandsche Expansie in de 16de en 17 eeuw (N. en Z. Ned. Dialectbibliotheek, deel II, 1927)* een model van degelijk dialectgeografisch onderzoek te leveren. Terwijl hij te Leiden met zijn leerlingen onderzoekingen leidde, publiceerde Van Ginneken de uitkomsten van hem en zijn leerlingen in *Onze Taaltuin*.

Voor het tot stand komen van een Noord-Nederlandse dialectatlas is samenwerking onmisbaar. Daarom nam de Koninklijke Academie het besluit, een centraal bureau te stichten te Amsterdam,

waar de laatste jaren ijverig gewerkt wordt. Herhaaldelijk zijn reeds vragenlijsten uitgezonden : het ingekomen materiaal en de voorlopige kaarten vormen de grondslag voor een dialekt-atlas, en zijn voor alle belangstellenden toegankelijk.

Intussen deed Kloeke reeds twee afleveringen verschijnen van de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* (Leiden 1939-1941), door K. Heeroma besproken en beoordeeld in een artikel *De Leidse Taalatlas* (*Nieuwe Taalgids* XXXV, blz. 337 vlg.). In volgende afleveringen zullen ook kaarten van het Amsterdamse Dialektbureau verschijnen, waardoor de samenwerking tot uiting zal komen; de derde en vierde zijn reeds in ver gevorderde staat van voorbereiding.

Wegens het verband, gelegd tussen woorden en zaken, is belangrijk het Nijmeegse proefschrift van Win. Roukens : *Wort- und Sachgeographie in Niederländisch-Limburg und den benachbarten Gebieten* (1937).

Verdienstelijk als proeve van een dialektmonografie die tevens een groeptaal beschrijft, is het boek van G. S. Overdiep over *De volkstaal van Katwijk aan Zee* (1940) (vgl. de bespreking van P. J. Meertens, *Enkele opmerkingen over onze visserstaal* in *De Nieuwe Gids* XXXVI, 1942).

Een leerzaam overzicht van de bereikte uitkomsten gaf A. Weynen : *De Nederlandse Dialecten* (1941), terwijl Van Ginneken een geïllustreerde handleiding gaf bij *De studie der Nederlandsche streektalen* (1943).

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

- Adelung, 131.
 Afflighem, Willem van, 31.
 Aken, Hein van, 32.
 Alberdingk Thijm, 145, 146, 151, 165.
 Aletrino, A., 173.
 Alewijn, Z. H., 111, 123.
 Alphen, H. van, 124, 125.
 Ampsing, S., 83.
 Antheunis, J., 128.
 Arsi, J. L. d', 78, 102.
 Asselijn, Th., 106.
 Assenede, Diederick van, 31.
 Augustijnen van Dordt, 32.
 Axters, P. S., 44.
- B
- Baerdts, 72.
 Baten, Carolus, 59.
 Bankhuizen van den Brink, R. C., 146, 147.
 Bartas, du, 71.
 Baten, Carolus, 59.
 Baudartius, 95.
 Baudet, F., 40.
 Becanus, Johannes Goropius, 60.
 Beckering Vinckers, 151.
 Beekman A., 71.
 Beer, T. H. de, 139, 153.
 Beers, Jan van, 164.
 Beets, A., 74, 189.
 Beets, N., 146, 158, 165.
 Behaegel, P., 143, 162.
 Behrns, 148.
 Bellaard, D. H. G., 63.
 Bellaert, P., 52.
 Bellamy, J., 124, 135.
 Belle, J. van, 120.
 Bernagie, P., 106.
 Berg, Helvetius van den, 145.
 Berg, B. van den, 73.
 Berg, L. Ph. C. van den, 188.
 Bergkvist, Erik, 36.
 Berkel, A. A., 40.
 Bernagie, P., 79.
 Beuken, W. H., 29.
 Beverwijck, J. van, 99.
 Bilderdijk, W., 124, 129, 132, 155.
 Binnart, M., 102.
 Bisschop, 134.
 Blancquaert, E., 179, 192.
 Blauwkuip, F., 141.
 Blécourt, A. S. de, 98.
 Blok, P., 40.
 Blommaert, Ph., 161, 164, 166.
 Bo, De, 163, 166.
 Bock, E. de, 164.
 Boekenooogen, G., 189, 192.
 Boendale, Jan van, 32.
 Boëthius a Bolswert, 104.
 Bogaers, A., 134.
 Bogerman, 95.
 Bolhuis L., van, 120.
 Bolognino, 105.
 Bón, 162.
 Boonzajer, 63.
 Bomhoff, D, 144.
 Bontekoe, 82.
 Borchgrave, J. de, 140.
 Borgeld, A., 22.
 Borger, E. A., 135, 136, 137.
 Bormans, J. H., 30, 166.
 Borssele, Ph. van, 85.
 Bosch, B. de, 116, 123.
 Bosch, J. H. van den, 70, 88, 90, 175.
 Bosboom-Tousaint, A. L. G., 146.
 Bosdijk, J. F., 144.
 Boshoff, S. P. E., 185, 186.
 Bosman, D. B., 183.
 Boudier-Bakker, L., 170.
 Bouman, A. C., 44, 187.
 Boutens, P., 173.
 Bouvaert, J. B., 127.
 Brandt, G., 94, 108, 120.
 Bredero, G. A., 88.
 Brederode, Jan van, 33.
 Breen, J., 123.
 Brill, W. G., 152.

Broeckaert, J., 140, 141, 160.
Broekhuizen, 114.
Broes, W., 135.
Brounts, L., 126.
Brouwers, L., 190.
Bruin, C. C. de, 31, 37, 53, 95.
Brune, J. de, 63.
Brunot, F., 11, 58.
Bucerus, 95.
Buck, H. de, 117.
Buitenrust Hetteema, F., 21, 22, 40,
175, 188.
Bulbring, M., 27.
Burger, C.P., 50, 189.

C

Callaert, Vranke, 32.
Campbell, G., 50.
Campe, J. H., 126.
Carton, C., 47.
Casteleyn, M. de, 56.
Cats, J., 85.
Celliers, J., 184.
Chambre, P. de la, 82.
Charivarius, 172.
Claes, D., 65.
Clarisse, J., 135.
Coenen, F., 139.
Colinet, Ph., 181.
Colijn van Rijsselse, 56.
Cosyn, P., 153.
Conscience, H., 164, 168.
Coolen, H., 173.
Coopman, Th., 141, 160.
Coornhert, D., 66.
Cornelii, A., 95.
Cornelissen, 167.
Costa I. Da, 145.
Coster, S., 73.
Cosijn, P. J., 24, 149.
Couperus L., 170, 172.
Court, J. de la, 100.
Cremer, J., 147.

D

Daele, F. D., Van, 140.
Dafforne, R., 79.
Dam, J. van, 30.
Daman, J. A., 176.
Dambre, O., 60.
Daniels, P. F. A. H., 47.
Dathenus, P., 54, 81, 82.

Dautzenberg, J. M., 165.
David, J., 161, 166.
Delecourt, H., 135.
Deyssel, L. van, 172.
Dirc van Delf, 33, 47.
Dis, L. M. van, 56, 72.
Dodonaenus, 59.
Doedes, J. S., 53, 54.
Doolaghe, M., 161.
Dozy, R., 78.
Drost, A., 146.
Druten, H. van, 53.
Duclos, A., 163.
Duflou, K., 188.

E

Eckart, 44.
Eeden, F. van, 170.
Eeghen, W. van, 104.
Effen, J. van, 112, 115, 125.
Eggen, J. L. M., 57.
Elias, 74.
Elzevier, K., 120.
Elzinga, J. J. B., 28, 113.
Emants, M., 172.
Emonds, E. M., 36.
Ende, C. van den, 101.
Endepols, J., 34.
Erasmus, D., 70.
Erné, B. H., 56, 72.
Everaert, C., 56.
Eykman, L. P. H., 100.
Eymael, J., 87.

F

Feist, S., 11.
Feitama, S., 114.
Feith, R., 124, 125.
Feldmann, W., 138.
Festus Hommius, 95.
Foere, L. De, 16.
Fokkema, K., 65.
Francius, P., 106, 108, 117.
Franck, J., 22, 34.
Frings, Th., 14, 17, 30.
Fredericq, P., 160, 163.
Fruin, R., 40.

G

Gallée, J., H., 20, 22.
Geel, J., 135, 136, 145, 147.

Geer van Jutfaas, B. J. L. de, 42.
 Geerts, Nelly, 47.
 Gelder, H. E. van, 83.
 Gessler, J., 41.
 Gezelle, Caesar, 163.
 Gezelle, Guido, 140, 163, 165, 169.
 Gherwe, van der, 77.
 Gijsen, M., 173.
 Ginneken, Jac. van, 12, 18, 169, 173,
 176, 178, 190.
 Gittée, Aug., 57.
 Goemans, L., 61, 65, 109, 181.
 Goes, Antonides van der, 79.
 Gorris, G., 141.
 Gorter, H., 171.
 Grégoire, 139.
 Griek, J. de, 104.
 Grondijs, H. F., 72.
 Groot, H. de, 99.
 Groot, K. W. de, 60, 69.
 Grootaers, L., 181.
 Grote, Geert, 33, 45.
 Gucht, Adriaen van der, 61.
 Gymnich, Jan, 59.

H

Haantjes, J., 118.
 Hadewijch, 32, 46.
 Haeringen, C. B. van, 18, 179, 188.
 Hajé, Ch., 174.
 Hakvoord, B., 82.
 Halbertsma, J. H., 64, 116, 136, 148,
 191.
 Halma, F., 78, 121, 138.
 Halteren, H. K. van, 71.
 Ham, J. van, 172.
 Hania, J., 95.
 Hannot, S., 122.
 Haren, W. van, 116.
 Hartog, J., 117.
 Heelu, Jan van, 32.
 Heere, Lucas d', 70.
 Heeroma, K. H., 19, 34, 72, 76, 193.
 Heinsius, D., 58.
 Heinsius, J., 87, 96, 97.
 Heinzl, Richard, 43.
 Helderer, J. G. van, 102.
 Hellinga, G. S., 77, 105.
 Helmers, J., 145.
 Helmichii, W., 95.
 Helten, W. L. van, 32, 56, 92, 176.
 Hemert, P. van, 125, 137.
 Hertog, J. den, 175.

Hesseling, D. C., 182, 183.
 Heuiter, Pontus de, 61, 62, 69.
 Hexhan, H., 102.
 Heyermans, H., 172.
 Heyns, Peeter, 58, 63, 81.
 Heyns, Zacharius, 58, 71.
 Hilarides, 118.
 Hildebrand, 139, 145.
 Hildegaersberch, Willem van, 33, 38,
 47.
 Hinloopen, N., 96.
 Hinne Rode, 53.
 Hoeksma, J., 94.
 Hoeven, A. van der, 118.
 Hoffman, O. C. F., 123.
 Hoffman, Melchior, 54.
 Hofker, S., 35.
 Hofman, I., 103.
 Hol, A. R., 75.
 Holmberg, John, 36.
 Holwerda, J. H., 12.
 Homeyer, 42.
 Hooft, B. H. van 't, 59.
 Hooft, P. C., 76, 90.
 Hoogstraten, D. van, 108, 109, 121.
 Hoop, A. van der, 145.
 Hoop Scheffer, J. G. de, 53.
 Hubert, A. de, 83, 84, 93.
 Huele, Christiaen van, 77, 83.
 Huesden, Robrecht van, 81.
 Huizinga, J., 19.
 Hull, W. van den, 138, 156.
 Hulshoff, A., 117, 135.
 Hunningher, B., 145.
 Huydecoper, B., 115, 117, 123.
 Huygens, Const., 73, 77, 87.

I

Immink, M. W., 72.
 Ieperen, J. van, 122.

J

Jacob, A., 128, 140.
 Jacobi, H., 82.
 Jacobs, J., 27, 33, 34, 35.
 Jager, A. de, 97, 103, 118, 126, 133,
 134, 148.
 Jansen, Hendrik, 54.
 Jansonius, F., 172.
 Japikse, N., 98.
 Jeltés, H. F. W., 118.
 Jonckbloet, 153.
 Jong, A. C. de, 70, 72.

Jong, A. M. de, 173.
Jong, M. de, 72.
Joos, A., 167.
Joosting, J. G. C., 188.
Junius, F., 119.
Junius, Hadrianus, 65, 101.

K

Kalker, H. N. van, 141.
Kampen, N. G. van, 137.
Kate, L. ten, 90, 118, 131.
Kern, H., 14, 20, 21, 35.
Kern, J. H., 14, 34, 77, 83.
Kessen, A. H. M. C., 33, 36.
Keyser, P. de, 104.
Kilianus, 64, 65.
Kinker, J., 123, 125, 133, 135, 141.
Kjelman, H., 174.
Kleyn, J. P., 125.
Klikspaan, 145.
Kloeke, G. G., 72, 75, 105, 148, 176,
191.
Kloos, W., 172.
Kluge, F., 13, 23, 51.
Kluit, A., 121, 131, 132.
Kluyster, A., 60, 64, 99, 132, 149, 153,
157, 177.
Koetsveld, C. E. van, 145.
Kok, 100.
Kollewijn, R. A., 89, 109, 132, 175, 176.
Kolthoff, J. B., 71.
Kooiman, K., 59, 60, 62, 189.
Koopmans, J., 176.
Kops, J., 135.
Kossmann, F., 90.
Koster, P., 40.
Kramer, M., 122.
Kramer, W., 172.
Kraus, Carl, 30.
Kronenberg, A. J., 107.
Kronenberg, M. E., 41, 50.
Kruisinga, E., 179, 183.
Krijn, S. A., 112.
Kurth, G., 19.

L

Laan, N. van der, 72.
Lambrechts, Joos, 60, 65.
Landré, 138.
Langendijk, P., 111.
Langenhoven, C. J., 185.
Langeveld, M. J., 94.

Lansberge, Philip van, 59.
Lanterman, K., 148.
Later, K., 14.
Laurillard, E., 97.
Lecoutere, C., 179, 181.
Ledeganck, K., 164.
Leeghwater, 99.
Leendertz, P., 90.
Leersum, P. C. van, 42.
Leest, J., 137, 157.
Leeu, Geraert, 51.
Leeuwen, J. van, 56.
Leeuwen, S. van, 99.
Leeuwen, Jan van, 46.
Leeuwenhoek, A. van, 100.
Leffertstra, G., 170.
Leipoldt, C. L., 185.
Lelyveld, 115.
Lennep, C. van, 113.
Lennep, Jacob van, 151, 154.
Lennep, Van, 143.
Lettersnijder, Corn., 51.
Leupenius, 100.
Liens, C., 88.
Linnebank, H., 165, 174.
Loey, A. van, 33, 43, 188.
Loots, C., 145.
Looy, Jac. van, 172, 173.
Lubach, A. E., 71.
Lublink de Jonge, J., 126.
Lüers, Grete, 44.
Lulofs, B. H., 135, 136, 148, 149.
Luython, C., 78, 102.
Luzac, E. P., 124.

M

Maerlant, J. van, 32.
Malherbe, D. F., 185.
Man, H. de, 173.
Mande, Hendrik, 39.
Mander, Carel van, 70.
Mansion, J., 13, 26, 188.
Marez, des, 18.
Marin, P., 78, 122.
Marnix, 55.
Matthijsen, Jan, 33, 46.
Mauricius, 113.
Meer, M. J. van der, 11, 55, 72, 170.,
Meerman, J., 131.
Meersch, P. C. van der, 50.
Meert, H., 34, 167.
Meertens, P. J., 189, 193.
Mees-Verwey, Mea, 154.

Meester, Joh. de, 172.
 Meister, E., 74.
 Mellema, E. L., 78, 102.
 Meulen, R. van der, 110.
 Meyer, A. C., 168.
 Meyer, G. J., 141.
 Meyer, L., 103, 107, 116.
 Michiels, L. C., 93.
 Middelgeest, S. van, 98.
 Mierlo, J. van, 26, 31, 32, 177.
 Mitzka, W., 109.
 Meerbeek, A. A. van, 122.
 Moes, E. W., 50.
 Molkenboer, B. H., 94.
 Moller, H. W. E., 99.
 Montanus, Petrus, 100.
 Moonen, A., 108.
 Moortgat, A., 169.
 Mostart, D., 84, 98.
 Muller, J. W., 30, 46, 66, 72, 74, 109,
 149, 152, 153, 170, 177.
 Muller, S., 40.
 Multatuli, 145, 154.
 Murmellius, 50, 190.
 Mussem, Jan van, 69.
 Muyldermans, J., 178.

N

Nagel, Gerard, 39.
 Nagtglas, F., 139, 156.
 Nauta, G. A., 89.
 Nazareth, Beatrijs van, 32, 33.
 Niclaes, Hendrik, 54.
 Niekerk, L. van, 183.
 Nierop, L. van, 74.
 Niervaert, C. D. van, 81.
 Noël van Barlaimont, 64.
 Noach, S. M., 170, 190.
 Noordkerk, H., 117.
 Noot, Jan van der, 62.
 Nouhuys, W. van, 172.
 Nyëssen, D. J. H., 19.

O

Obdeyn, H. G. P., 159.
 Obreen, H., 33, 43.
 Ockerse, W. A., 135.
 Ogier, W., 104.
 Olinger, P., 143.
 Olthoff, F., 50.
 Oordt, A. van, 172.
 Oosterzee, H. M. C. van, 144.
 Opprel, A., 85.

Opstelten, G., 129.
 Oudemans, A. C., 89, 90.
 Overdiep, G. S., 85, 87, 89, 90, 92, 173,
 176.

P

Padberg, H., 173.
 Paffenrode, J. van, 73.
 Palm, J. H. van der, 120, 130, 132,
 134, 135.
 Peeters, C. H., 168.
 Pels, A., 107.
 Perk, J., '71.
 Petri, F., 19.
 Pienaar, E. C., 184, 185, 187.
 Pieterse, H., 121.
 Pirenne, H., 27.
 Planque, P. A. de, 81.
 Plantijn, Chr., 64.
 Plemp, 100.
 Polman, J., 172.
 Pomey, F., 126.
 Porquin, L., 81.
 Posthumus, 41, 74.
 Potgieter, E. J., 146, 147.
 Potter, Dirc, 33, 47.
 Potter, Gerrit, 47.
 Praet, Jan, 32.
 Prayon van Zuylen, A., 168.
 Preller, G., 184.
 Prick van Wely, 158.
 Prinsen, M. M., 119.
 Prudens van Duyse, 164, 165, 167.

Q

Querido, Is., 172, 173.

R

Ravesteyn, W. van, 74.
 Reael, L., 74, 93.
 Reigersbergh, M. van, 83.
 Repgau, Eike von, 42.
 Revius, J., 95.
 Reyneke van Stuwe, J., 170.
 Riemens, K. J., 41.
 Rijnbach, A. van, 89.
 Rijpma, 40.
 Rijsssele, Colijn van, 56.
 Rijswijk, Th. van, 164.
 Robbers, H., 170, 172.
 Roches, J. des, 127, 143.
 Roelantswaart, M., 131.

Rogier, L. J., 30, 151.
Rolandus, 95.
Rombauts, E., 103, 104.
Roorda, T., 149, 152.
Roosbroeck, R. van, 128.
Rooses, M., 65, 142.
Roovere, Anthonius de, 47.
Roukens, W., 193.
Roux, J. J. le, 185, 187.
Royen, Gerlach, 177.
Ruusbroec, J. van, 32.
Ruys, H. J. A., 104.

S

Sabbe, M., 65, 67.
Salverda de Grave, J. J., 24, 28, 37, 75,
79, 80, 81, 113, 136, 141, 158.
Sasbout, H., 78, 102.
Scellinck, Thomas, 42.
Schaepman, H. J. A. M., 145.
Scharpé, L., 178.
Schelven, A. A. van, 37, 81.
Schilperoort, T. O., 133, 138.
Schönfeld, M., 17, 20, 188.
Schouten, Wouter, 82.
Schrant, J. M., 141.
Schrijnen, J., 16, 176, 192.
Schrijvers, R., 168.
Schuere, Jacob van der, 77, 81.
Schueren, Gert van der, 63.
Schuermans, L. W., 166.
Schutz, J. C., 111.
Scoenhoven, Johannes van, 45.
Secundus, Janus, 70.
Segher Dieregotgaf, 31.
Seiler, F., 14, 25.
Serre, J. van der, 82.
Serrure, C. P., 68, 166.
Seversen, Jan, 51.
Séwel, W., 106, 108, 122.
Sexagius, Anthonius, 61.
Siegenbeek, M., 130, 131, 132, 137.
Sijmons, B., 153, 176.
Simons, A. Fokke, 125, 130.
Simons, Menno, 54.
Simons, Ph. J., 177.
Simpel, De, 140.
Sint-Jan, R. van, 165.
Slijper, E., 190.
Smith, Joh. J., 187.
Smout, H., 104.
Smijters, A., 81.
Snellaert, F. A., 47, 166.

Sneller, Z. W., 39.
Spaan, G. van, 72, 111.
Sperber, H., 11, 27, 43.
Suijghel, H. L., 62, 67, 68, 70.
Stapel, F. W., 83.
Staring, A. C. W., 129, 136.
Starter, J., 72.
Stecher, H., 141.
Stelwagen, A. W., 173.
Stenius, N., 102.
Stemin, Simon, 68, 69.
Stijl, K., 120.
Stijl, S., 114.
Stinstra, J., 114, 117.
Stoett, F. A., 72.
Stoke, Melis, 32.
Starcke, D. A., 26.
Streuvels, Stijn, 172, 180.
Swaen, A. E. H., 189.
Swaen, M. de, 104.
Swammerdam, J., 100.

T

Talen, J. G., 175.
Teirlinck, H., 180.
Teirlinck, Is., 167.
Telting, A., 40.
Ternest, K. L., 179.
Terpstra, J. L. A., 40.
Terwey, J., 104.
Thielman Susato, 59.
Thomas a Kempis, 45.
Thurot, 24.
Tiemeyer, W. F., 35.
Tille, Edda, 36.
Timmermans, F., 180.
Tjalma, G., 95.
Toit, S. J. du, 183.
Tollens, H., 134.
Toornbergen, J. van, 95.
Totius, 184.
Tuerlinckx, 167.
Tydeman, M., 132.

U

Uitman, G. J., 189.
Utenbroeke, Philip, 31.
Utenhove, Jan, 53, 54.

V

Valcoogh, D. A., 81.

c 1557
 Valk, J. van der, 171.
 Valkhoff, M., 110.
 Veen, Jan van der, 75.
 Veen, J. O. S. van der, 89.
 Veer, G. de, 82.
 Veldeke, Hendrik van, 30.
 Velsen, H. van, 82.
 Velthem, Lod. van, 31.
 Veluanus, Joannes Anastasius, 54.
 Verachttert, E., 179.
 Vercouillie, J., 78, 167.
 Verdam, J., 30, 46, 47, 63, 97, 152, 153.
 Verdenius, A. A., 41, 44, 64, 65, 73, 90.
 Verdeyen, R., 39.
 Verhoeven, G. F., 128.
 Verloo, J., 128.
 Vermeylen, A., 180.
 Verriest, Hugo, 178, 179.
 Verschuur, A., 77, 100.
 Verstegen, R., 103, 104.
 Vervliet, 167.
 Verwer, A., 112, 118.
 Verwijs, E., 47, 90, 153.
 Villiers Pienaar, P. de, 187.
 Vilt, Jacob, 32.
 Visscher, L. G., 141.
 Visscher, Roemer, 63.
 Vloten, J. van, 74, 90, 98, 99, 100, 106,
 114, 117, 124, 134, 154, 158.
 Vollenhove, A. van, 40.
 Vollenhove, J., 108.
 Vondel, Joost van den, 84, 92.
 Voort, Ieronimus van der, 81.
 Vor der Hake, J. A., 54.
 Vos, H. J. de, 175.
 Vos, J., 98.
 Vries, J. de, 13, 17.
 Vries, M. de, 149.
 Vreese, W. de, 29, 41, 47, 167, 179, 181

W

Waal, J. H. H. de, 184.
 Waal, H. van de, 84.
 Wagenaar, J., 114.
 Wageningen, J. C. van, 174.
 Walaeus, 95.
 Walch, J. L., 93.
 Weert, Jan de, 31.
 Weiland, P., 131, 132, 138.
 Werve, Jan van de, 68, 103.
 Westerbaen, J., 75.
 Wevele, Gillis de, 31.
 Weynen, A., 193.
 Wijer, H. J. van de, 188.
 Wijk, N. van, 17, 35, 36.
 Wijnpersse, Hildegard van de, 38.
 Wielligh, G. R. van, 187.
 Wille, J., 115, 177.
 Willems J. Fr., 142, 160, 161, 164, 166.
 Willems, L., 181.
 Wingen, Godfried van, 53.
 Winkel, J. te, 40, 47, 73, 153, 190, 191.
 Winkel, L. A. te, 148, 149.
 Winkler, Joh., 189, 191.
 Witsen, N., 99.
 Winschooten, W. à, 101, 102.
 Woestyne, K. van de, 180.
 Wolff en Deken, 112, 114, 123, 124.
 Worp, J., 86.

Y

Yperman, Jan, 31, 42.

Z

Zeeman, C. F., 97.
 Zernike, 144.
 Zeydelaar, E., 121.
 Zoet, Jan, 73.
 Zwaan, F. L., 83, 84, 90, 95.

